

ВЛАДИМИР ТЕНДРЯКОВ
МУШКУЛ ВАЗИФА
ПОВЕСТЬ

ТОШКЕНТ
ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ АДАБИЁТ ВА
САНЪАТ НАШРИЁТИ
1982

Редколлегия

С. О. АЗИМОВ, Б. БОЙҚОБИЛОВ, И. ҒАФУРОВ, ҲАМИД ҒУЛОМ,
З. И. ЕСЕНВОЕВ, В. Й. ЗОҲИДОВ, ЗУЛФИЯ, М. ҚУШҶОНОВ,
МИРМУҲСИН, Н. САФАРОВ, Р. А. САФАРОВ, Р. ФАЙЗИЙ,
П. ШЕРМУҲАМЕДОВ, О. ЁҚУБОВ, К. ЯШИН
(Редколлегия раҳбари)

Иккинчи наشري

Шоир УСМОНҲУЖАЕВ
таржимаси

Тендряков, Владимир.

Мушкул вазифа: Повесть / Редкол.: С. О. Азимов ва бошқ.;
Ш. Усмонхўжаев тарж.—2-чи наشري.—Т.: Адабиёт ва санъат
нашриёти, 1982.—264 б.— (Дўстлик кутубхонаси. СССР халқла-
ри прозаси)

Талантли совет адиби Владимир Тендряковнинг мазкур асари замон-
дошларимиз, уларнинг меҳнати, ҳаёт сўқмоқлари, қийинчиликларни босиб
ўтишлари ҳақида ҳикоя қилади. Муаллиф воқеа давомида асар қаҳрамон-
ларининг ички дунёсини, характериини зўр маҳорат билан очиб беради.

Асар қаҳрамони Саша Комелов катта турмуш синовларига дуч келади
ва коммунист Игнат Гмизин ёрдамида ҳаётнинг моҳиятини англаб олади...

Тендряков, Владимир. Тугой узел: Повесть.

Р2

Т $\frac{70302-14}{M352(04)-82}$ Рез.—81 4702010200

БИРИНЧИ ҚИСМ

1.

Июнь ойининг дим тунларидан бирида Комелев Сташинск қишлоқ советидан чиқиб келди. Бу ерда у партия активи йиғилишини ўтказган эди. Машинага ўтирди-ю, бошини қуйи солиб, мудрай кетди...

Шора дарёсининг кўпригига етмасдан берироқдаги муюлишда шофёр, Степан Петровичнинг бутун гавдаси билан унга суяниб қолганини сизди-ю, кўприк устида машинани тўхтатди ва чўчиб Комелевни елкасидан туртиб, бўғиқ овозда чақирди. Комелев жавоб бермади...

Врачлар уни инфаркт бўлган дейишди.

Райком секретари Комелевни икки кундан сўнг дафн этишди.

Ёш қарағай дарахтлари орасида крестлар, фанердан ясалган, бўёғи билинмай кетган юлдузчали ёдгорликлар кўзга ташланади. Одамлар келмасдан бурун бу қишлоқ қабристонида фақат қизилиштоннинг тақтуқи эшитилиб, қуёш нурида қизиган ёввойи қулупнайнинг ҳиди анқирди.

Коршуново районида оркестр бўлмагани сабабли одамлар жимгина нам тупроқ ҳиди келаётган қабр атрофига йиғилишди. Қизилиштон бекинди-ю, жим бўлди. Ёввойи қулупнайнинг ўткир ҳиди тарқалиб, ўз-ўзидан йўқ бўлиб кетди.

«Труженник» колхозининг раиси Игнат Гмизин ҳам кўп қатори тобутни кўтаришиб келди. У елкасидан сочиқни аста туширди-да,ғижимланган кепкаси билан пешанасини, устара билан қирилган бошини артди.

Тобут қабр четига қўйилди. Тўладан келган, кенг пешанаси сарғайиб кетган, кўкрагигача ёпиб қўйилган, ҳаётлигида кийиб юрадиган қора гимнастёркаси кийдирилган Комелев тобутда савлат тўкиб ётарди.

Райкомнинг иккинчи секретари Баев нам тупроқни босиб-янчиб тепачага кўтарилди. Унинг кўриниши ҳорғин, иссиқдан юзини тер босган, соқол-мўйлови эса ўсиқ эди.

Игнат Гмизин ўзини четга олиб, йиғилганларни кўздан кечира бошлади. Игнат марҳум Комелев билан ҳам, шу ерда тўпланганлар билан ҳам кўп йил бирга ишлаган эди.

Тобут бошида Игнатнинг қайнағаси — елкадор, ихчам, ҳамиша башанг кийиниб юрадиган, полотно кители яхшилаб дазмолланган, енгил этигининг юзи бир оз чанг босган райкомнинг агитация ва пропаганда бўлими бошлиғи Павел Мансуров турарди. У келишган қадди-бастини кўрсатиш учун сочи жингалак бошини қуйи солди.

Унинг орқасида сарғиш сочи тикандай тикрайган райком инструктори Серафим Сурепкин бошини офтобга тутиб эгилиб турарди. Сурепкиннинг ана шу букилиб туриши, чеҳрасидаги қайғули ҳорғинлик, ҳаттоки кўзга ташланиб турган шалпанг қулоқлари ҳам дили вайронлигидан далолат бериб турибди. Лекин Игнат, Серафим Сурепкиннинг сўзламоқчи бўлиб шайланаётганини сезиб турарди. У бирорта митингдан, бирорта мажлисдан қолмасди. Марҳум Комелев уни: «Серафим сўзамол» деб чақирар эди.

Чолларга хос узун, башанг камзул кийган, хизмат кўрсатган ўқитувчи Аркадий Максимович Зеленцов қайғули сукут сақлаб, ерга тикилиб турарди. У ҳозир нимани ўйлаяпти? Балки чол бўлиб қолдим, навбати келиб мен ҳам ана шундай чалқанча ётаман, қайғули нутқларни ҳиссиз эшитаман, деб ўйлаётгандир, балки коинотга нисбатан инсон ҳаётининг қанчалар қисқалиги ҳақида фалсафий фикр юритаётгандир.

Унинг ёнида, бўйи ундан бир қарич баланд, гўзал набираси Катя Зеленцова турибди. Унинг сочлари текис таралган, қошлари қуюқ, боши эгилган, юзи эса жиддий — у ўлимни бунчалик яқиндан кўрмагани учун қўрқиб турарди.

Тобутнинг оёқ томонида марҳумнинг оиласи турибди.

Қизлари онасининг баридан ушлаб олишган. Олти ёшлар чамаси кенжа қизи отасига қарамай, атрофга аланглайди. Йиғлаганидан кир бўлиб кетган юзида

қайғу йўқ, фақат қўрқув аломати бор, холос. Қизил галстук таққан катта қизи эса (уни пионер лагеридан чақириб олиб келишганди), онасининг пинжига тиқилиб олиб, тинмай йиғларди.

Комелевнинг бу йил мактабни битирадиган катта ўғли эса йиғламай, ўзини тутиб турарди, бу билан у онасига далда бераётганди. Лекин қизарган кўзларидан уйда йиғлагани, рангсиз юзидан, тишини-тишига босиб зўрға туришидан ҳали йиғлаб, кўнглини бўшатиб олмагани сезилиб турибди. Айни вақтда кўзларида нам йўқ эди.

Аммо оқ рўмоли учларини пастга осилтириб, қишлоқчасига ўраб олган она ўғлига суяниб турарди. Унинг юзлари кўз ёшларидан солқиб кетган.

Степан Комелевга у ҳали оддий қишлоқи йигитлигида турмушга чиққанди. Степан ўсди, лекин хотини эса аввалгидай сергап қишлоқи аёллигича қолаверди. У кўпроқ эри командировкага пўстинини олмай кетиб қолишидан қўрқар эди. Аёл эрининг юксак орзулари билан яшамади-ю, лекин унинг ўси учун яшади — бошқача ҳаётни у тасаввур ҳам этолмасди. Аёлнинг овози борича чинқириб, қишлоқи хотинларга ўхшаб ўз дардини айтиб йиғлагиси, кўнглини бўшатиб олгиси келаётгани сезилиб турарди. Аммо ҳамма одоб сақлаб жимгина турганда, додлаб йиғлаб бўлармиди.

Игнат адашганди, Баевдан кейин Серафим Сурепкин эмас, қабр ёнига Аркадий Максимович келди-да, одамларга юзланди.

Қари ўқитувчи бўғиқ овозда, секин, ҳайрон қоларли даражада хотиржам гап бошлади:

— Мен Степан Петровичнинг болаларни севишини билардим.

Кимки болаларни севса, келажакни ҳам севади. Инсон келажакига муҳаббат — бу оддий муҳаббат эмас. У сизларни севарди, ўртоқлар...

Аркадий Максимовичнинг гапи Игнатни уйқудан уйғотгандай бўлди.

«Севармиди?..— Ҳа, албатта!» Игнат, у оғир карвон, бўшашиброқ юрадиган одамни эслади. Комелев қолхозга келаркан, машинани йўл чеккасида қолдириб, ўзи лапанглаб, аста қадам ташлаб, далама-дала айланиб юрарди. Ҳеч ким унинг юрагим ёки оёғим оғрияпти, деб нолиганини эшитмаганди.

Одамлар учун — ҳа, чол ҳақ — одамларнинг келажаги учун у ўзини аямасди.

У севарди!..— Аммо фақат Комелевнинг оиласи — хотини, ўғли, қизларигина бу йўқотишни оила кулфати деб қайғуришлари керакмас-ку ахир. Йўқолган севги — бахтсизлик. Жудоликка учраган кўз ёши тўкади-да. Кўз ёши ҳам йўқ. Ҳамманинг юзида қайғу, ҳамма ғамгин, дафн маросимида ким ҳам хушчақчақ бўла олади?

Игнатнинг ўзи-чи?.. Унинг ҳам кўз ёши кўринмайди, фақат Аркадий Максимовичнинг гапидан кейингина, уни виждон азоби бир оз эза бошлади.

Комелев ишда ўзини аямади, соғлигини ўйламади, врачларга қўл силтади... Ҳозир ҳамма Аркадий Максимовични тингларкан, қайғули сукут сақлаб, ўзлари-ча: «Ҳа, у бизларни севарди...» дерди. Фақат Комелевнинг бевасигина бошини ўғлининг елкасига қўйиб, антикиб-антикиб йиғлай бошлади.

Тобутни туширишга шайланишди.

Девқомат район ҳарбий комиссари негадир дағдаға билан енгининг зарҳал жиягини ялтиратиб қўлини кўтарди-да, сўнг кескин тушириб:

— От! — деб буюрди.

ДОСААФ жамиятидан келган ўн нафар йигит милтиқдан осмонга қарата бир йўла ўқ узди. Қабристон ичкарасидаги дарахтларга қўнган қарғаларнинг чўчиб қанот қоққанлари эшитилди.

Комелевнинг хотини қарағай бужури дув тўкилиб ётган ерга ҳолсиз ўтириб қолди-да, ўзини тутолмай нола қилиб йиғлай бошлади. Ўғил ҳам чидаб туролмади: у онасининг тепасида, қабрга қараганча тек турар, бўзариб, буришиб кетган юзидан дув-дув кўз ёши оқарди.

Ҳозир бўлганлар бирин-сирин келиб, қабрга бир сиқимдан тупроқ ташлашди. Игнат билан бирга Павел Мансуров келди. Улар ташлаган тупроқ тобут қопқоғига бир вақтда шувиллаб тушди. Халойиқ аста тарқала бошлади, эркаклар бош кийимларини кийишди.

Ерда ётган Комелевнинг бевасини хотин-халаж ўраб олди. Унинг овози ҳар хил гул ва ўт-ўланлар босиб кетган сокин қабрлар узра қанот ёзди.

— Стё-ёпу-ушка-а! Меҳ-ри-бо-ним!

Рўмолини қошигача тушириб ўраб олган, қабристонга канда қилмай келиб турадиган, эскиликка мук-касидан кетган мункиллаган битта кампир, бўзрайиб Игнатга тикилди-да:

— Болагинам, кимни дафн этшяпти?— деб сўради.

— Райком секретари Комелевни,— деб жавоб берди Игнат.

— Катталардан кўринади. Милтиқ ҳам отишди.— Кампир қабрга қараб чўқиниб олди.— Жойи жаннатда бўлсин, худойим.

Дуони у жуда маъюс, худди зарурат юзасидан ўқиган каби бир оҳангда ўқиди.

Марҳумлар ҳақида фақат яхши гап гапиришади ёки индашмайди, лекин ҳамма ўзича ҳар нарсани ўйлайди.

Игнат қабристондан Павел Мансұров билан бирга кетди. Иккиси ҳам чурқ этмай борарди.

Комелев халқни севар эди, районда бақувват колхозлар кўп эмас, МТСда мутахассислар етишмас эди. Бузилган тракторлар далаларда ярим йиллаб қолиб кетар эди...

Фақат севиш осону уни исботлаш қийин.

2

Игнат ҳар доим колхозидан район марказига келганда Павел Мансұровнинг уйига тушар эди.

У қирилган бошини ялтиратиб, гўё иссиқдан яна ҳам кенгайиб кетган норғул елкаларини силкиб, уй эгасининг орқасидан кириб келди-да, диванга ўтирди. Унинг залваридан диваннинг эскирган пружиналари аянчли гичирлади.

Хонага Павелнинг хотини, Игнатнинг синглиси Анна кириб, жиддий оҳангда: «Ҳа, қайттиларингми?»— деди-да, ошхонага чиқиб кетди, идиш-товоқнинг тақир-туқири эшитилди. Тезда примуснинг вишиллаган овози келди. Тириклар ўз тирикчилиги билан машғул бўла бошлашди. Тушлик пайти ҳам бўлиб қолганди.

Павел эса кителини ечиб, майкачан, қўлини орқасига чалкаштириб, хонада у ёқдан-бу ёққа юрарди. Ота наслига татар қони аралашгани учун Павелнинг

қорача юзи кенг, сочи жингалак, қомати келишган эди. Шу дақиқада унинг юриши асабий бўлса-да, у қадамини мўлжаллаб, юмшоқ ташлаётганидан тартибсиз қўйилган стулларга бирон марта ҳам тегиб кетмади. Қадди бир оз букчайган, кичкина кул ранг кўзлари хиралашиб, илгаригидек ёниб турмасди.

Игнат терга ботган юзларини артаркан, Павелга синовчан назар ташлади. Павелга яна жин тегипти... — Нега жиғибийрон бўласан? — деб сўради у ниҳоят. — Комелевнинг ўлими таъсир этдими? Комелевга ачинапсан...

— Комелевга эмас, ўзимга ачинапман. — Павел тўхтаб шартта Игнат томон ўтирилди-да, хонанинг у бурчагидан бир-бир босиб келаркан, сўзлай кетди: — Мен Комелевнинг тақдирида ўз тақдиримни кўряпман! У жонини жабборга бериб ишлади, тиним билмади. Командировкалар, эрталабгача ўтириб ишлаш, кўнгилни оздирадиган узундан-узоқ мажлислар, ҳосил, ёғоч маҳсулотини ўз вақтида етказиб бериш осон гап эмас.

— Э-ҳа! Ишдан қўрқиб қолибсан. Бу қарияларга хос касаллик. Уттиз беш ёшда бу ҳақда ўйлашга эрталик қилади.

— Йўқ, мен бошқа нарсадан хавотирдаман! Ҳар қандай ишга тайёрман, Комелевнинг ишидан беш баробар оғир бўлса ҳам қўрқмайман! Лекин бундан нима маъно чиқади-ю, қандай фойдаси бор, Игнат!

Комелевнинг эса ҳамма командировкалари, мажлислари, елиб-югуришларида қандайдир бемаънилик бор эди. Ҳаддан ташқари ишга зўр берарди, уни иш адоёи-тамом қилди, хўш, нима учун? Қайси қилган ишини эслаш мумкин?.. «Севарди», «ростгўй эди» — дафн маросимида доимо айтиладиган сўзлар. Бундай мақтовлардан ҳаётлигимда ҳам, ўлганимдан кейин ҳам худо асрасин. Ҳар бир одам ўзидан кейин болачақа ва қабристондаги бир уюм тупроқдан ташқари бирорта фойдали нарса қолдириши керак. Фойдали бўлсин, Игнат! Гап фойдада! Хўш, Комелев қандай фойдали иш қилди? Унинг қайси ишини эслайсан? Наҳотки мен ҳам шунақа мазмунсиз ҳаёт кечирсам? Мени мана шу фикр қўрқитяпти!

— Ўзингга ўзинг хўжайинсан. Ҳаётингни мазмунсиз қилма!

— Хўжайин! Эҳ, айтишга осон! Чегарадан сал

чиқдингми, дарров танобингни тортиб қўйишади. Ўзимга ўзим хўжайин бўламан, деб неча марта уриниб кўрдим. Ун етти ёшимдан тақдиримни синайман, катта-катта ишлар қилгим келади, қулочимни кенг ёзай дейман, лекин тақдир мени не қўйларга солмади. Қолоқ қишлоқни ташлаб чиқиб кетдим, ёш бошим билан бир ярим йил идора стулида чайқалиб ўтирдим, бахтимни топиб кетарман, деб ишондим. Яна янги институт бошланди. Инженер-геофизик дипломини оламан, экспедицияларга бораман, одам оёғи етмаган жойлардаги палаткаларга тураман, сўнгра жимгина кабинетда ўтириб, диссертация ёзаман деб ўйладим... Қойил! Уқидим, илмга шўнғиб кетдим, сув билан нон еган кунларим ҳам кўп бўлди. Лоп этиб уруш бошланди-ю, учинчи кўрсдан «Жанговар разведка сари олға, қаҳрамон!» деб фронтга кетдим. Фронт орқасида юрмадим, тўрт йилда майорликкача кўтарилдим. Строевой бўйича полк командири ўринбосари эдим. Яширишнинг ҳожати йўқ, генерал Мансуров қўмондонлиги остида бўлажак жанглар менга жаҳон революциясидай туюлиб кетди... Уруш тугагандан сўнг: «Кадр офицери эмасмисиз?» деб сўрашди.— «Йўқ»,— «Марҳамат, запасга чиқинг». Институтни ўқиб тугатай десам ёшим ўтиб қолди, бунинг устига илмга ҳам ҳавасим қолмаганди. Мана, райкомда пропаганда ва агитация бўлимининг мудириман. Бошқа жойда балки ўз тақдиримга ўзим хўжайин бўлармидим. Бу ерда эса инструкциялар билан кўмиб ташлашади, ҳар тарафдан кўрсатмалар беришади, ундай қил, бундай қил, деб ақл ўргатишади. Бу инструкцияларни ким ёзади, хўш? Ким кўрсатма беради? Мана шу Комеловга ўхшаганлар. Ўз мустақиллигинини уларга исботлаб кўр-чи!

Павелнинг қорачадан келган суякдор ёноғига қизил югурди, хиралашган кўзлари, солқиган қовоқлари остида бежо ўйнарди. Игнат дўппайган қорни устига оғир, кучли қўлларини қўйиб, Павелнинг хатти-ҳаракатини кузатиб ўтирарди.

— Комелев ўз тақдиридан хурсанд эди,— ўша қизиққонлик билан давом этди Павел.— Унинг учун райком секретарининг ўрни жуда муносиб мансаб эди. Мен ўз кучимни сезяпман, ўсгим келади-ю, лекин совуқда қотиб қолган қўзиқориндай қотиб қолганман.

Менинг ўсишим, силжишим ўзимга боғлиқ эмас. Иста-салар — кўтаришади, истамасалар — ўз жойимда мо-гор босиб ўтиравераман.

Игнат ишончсизлик билан мийиғида кулиб, бош чайқади:

— Сен, дўстим, жуда шуҳратпараст одамсан. Ел-кангга шайтон ўтириб олиб, сенга тинчлик бермаяпти. Сен унга қулоқ солма-да, яшайвер, ишла, нафинг тегсин...

— Яша, ишла, нафинг тегсин?.. Қаерда? Агитация ва пропаганда мудирлигидами? Игнат, сен ёш бола эмассан, менинг ишимдан қандай наф чиқишини мен-дан яхши биласан!.. Колхозчиларга социализм қури-лиши, коммунистик жамият ҳақида доклад қиласан, бироқ уларни кўпроқ дон қизиқтиради. Улар меҳнат кунига олган пулларига йилда бир иштон ҳам ортти-ришолмайди... Фойда бўлишини истайман! Истайман! Лекин қандай қилиб? Куч-қувватим етарли, ақлим жойида, аммо ожизман...

Мансуров стулга ўтирди, тирсагини тиззаларига қўйиб, букчайиб олди, тер босган қорамтир қовоқла-рини юмди. Шу дақиқада у ҳамма нарсадан воз кечиб, ошхонадаги примуснинг бир меъёрда визилла-шига қулоқ солаётгандай кўринди.

Уни кузатиб ўтирган Игнат ўкинч билан деди:

— Нега жиғибийрон бўласан? Еқмаса, бошқа ишга ўт.

Примус овози тиниб, ошхонада тарелкаларнинг тарақ-туруғи эшитилди. Мансуров бошини кўтариб, тунд кўзларини Игнатга тикди.

— Ут эмиш... Ахир мен ёш йигит эмасманки, у ишдан-бу ишга ўтиб юрсам. Қаерга борай? Касбим бўлмаса, янгисини орттиришга кеч бўлди... Уз мудир-лик стулимга боғланиб қолганман.

Анна кирди-да, жиддий оҳангда:

— Дастурхон ёзаяпман, — деди.

У шарттаки, дағал, аммо нозик дидли бўлиб, ака-сига ўхшаб кенг феъл, раҳмдил эмасди. Истараси иссиқ, оппоқ юзини тўзиган сочлари тутиб кетган. Белига оқ фартук боғлаб олган Анна шу дамда хонада энгил ҳаракат қилиб, гивирлаб юрарди, тирсақларини икки биқинига босиб, ҳозиргина ювиб, энди артмоқчи бўлгандай қўлларини олдинга чўзганди.

— Павел бир гапга тушиб кетса, ярим тунгача тўхтата олмайсан. Мақсадини ҳам тушуниб бўлмайди. Сен Игнат, бекорга вақтинги сарфлаб, у билан тортишиб ўтирма. Эртага имтиҳонинг бор. Сен-ку, қўрқмайсан-а, аммо мени ўйла, уялиб қолмай тагин.

Игнат ўрнидан турди:

— Ҳақ гап, Аннушка!— дея Павелга ўтирилди.— Мен ўз тақдиримни унча ўйлаётганим ҳам йўқ: институтга киролмай қолсам, қария бўлиб олиб болалар билан тупроқ қўрғонда ўйинчоқ ясайман. Мабодо эртага Комелевнинг ўғли билан имтиҳон топширолсам, ўзимни бахтиёр ҳис этаман.

Павел жаҳл билан четга тупурди.

3

Игнат ёшлигида деҳқон-ёшлар мактабида саккизинчи синфни битирди. Ҳар қалай, ўқиди, фақат касрнигина билиб қолмай, балки алгебра ва геометриядан ҳам билим олди. Кўпчилик қишлоқ йигитлари каби у ҳам қишлоқда қолиб, ер ҳайдаш ва гўнг йиғиш билан овора бўлишни истамади. Аввал Останово сельпосига қарашли дўконга сотувчи бўлиб ишга кирди, туз, новот, керосин сотди. Остановода вальцовкали катта тегирмон ўрнатилди. Игнат эса ўша тегирмонга бошлиқ этиб тайинланди. Тегирмондан кейин у райпищепромга бошлиқ бўлди, ундан кейин ғалла қабул қилинадиган пунктга бошлиқ, сўнгра район ғалла тайёрлаш конторасининг бошлиғи бўлиб ишлади. Шундай қилиб Игнат раҳбар, кичкина бошлиқ бўлиб қолди-ю, биронта касб эгаси бўлмади. Одатда ҳар бир район марказида ҳам раҳбарликка қобилияти бор одамлар учраб туради.

Гмизин ҳам бошлиқ эди. Районга қарашли Коршуново қишлоғининг бир четига ёғоч олиб келиб уй солди, экинзор қилди, қорамол, асалари боқди. Ҳар куни эрталаб идорага борар, вақт-вақти билан командировкаларда бўлар, бўш вақтларида экин-тикин билан шуғулланарди. Ўз уйи, сигири, ўзи етиштирган картошкеси, ўз асали бор эди.

Уруш унинг бу ҳаётини бир силкитди-ю, лекин ўзгартира олмади.

Игнат фронтда бўлди, старшина унвони, иккита

«Жасорати учун» медали ва энгил яра чандиқлари билан қайтди. Қишлоғига қайтиши билан райиждрокомдагилар: ахир бу Игнат Гмизин-ку, уни яна «Ғалла тайёрлаш контораси» бошлиғи қилиб тайинлаш керак, деган қарорга келишди.

Йириклаштириш бошланди. Ҳар колхозда бир-икки қишлоғи бўлган районлар ўрнига ҳар колхозда етти-ўн қишлоғи бор йирик районлар вужудга кела бошлади. Район партия комитети колхозларга район ходимларини сафарбар қила бошлади. Шулар орасида Игнат Гмизин ҳам бор эди.

Мирон Сухотинни, Игнатга ўхшаш колхозчиларнинг ўзлари яхшиликча жўнатиб юбордилар. Унинг бригадирлари пиянисталик қилишар, чўчқа болалар ҳам ўлиб қолверарди, баҳорги экишни июнь ойида битиришди. Сухотинни қайтадан «Қорамол тайёрлаш!» конторасига ишга қўйишга тўғри келди.

Сельпо дўконида сотувчи бўлибми, «Ғалла тайёрлаш» конторасида бошлиқ бўлибми ишларкан, Игнат, ўрим-йиғим пайтида ёмғир ёгса ич-ичидан куйинар, ҳаво очиқ бўлса суюнади. МТСга янги тракторлар келиб қолса кўргани югурарди. Гарчанд анкетада «ижтимоий чиқиши» деган жойга «хизматчи» деб ёзса ҳам, Игнат, ота-боболари деҳқон ўтгани учун қалбақ деҳқонлигича қолганди.

Колхоз аҳли уни раис қилиб сайлаганда, дастлаб Игнат ўзини янги жойга тайинланган ҳамма бошлиқлардай тутди. Ёрдамчиси Антип Кошкаревни ичгани учун бўшатиб юборди. Силос кесадиган машинага движок олиб келаман, деб уч марта шаҳарга бориб келган Степан Ложкин ҳар борганида икки минглаб сарфлади, лекин бундай движок ҳеч қаерда йўқ экан, деб онт ичди.

Игнат шаҳарга ўзи борди, бир ярим минг сарф қилиб, движок топиб келди, Степан Ложкинни эса ўғрилиги учун судга берди.

Игнат новвот тортса ҳам, керосин қуйиб берса ҳам ёшлигиданоқ ҳалоллиги ва ақллилиги билан ажралиб турарди. Районда энг йирик «Труженник» колхозига раис бўлиб ҳам ҳалоллигини қўлдан бермади. Бу камлик қиларди...

Колхознинг тўрт минг гектардан ортиқ экиладиган ери бору, лекин ҳосил кам. Нега? Билиш керак.

Колхознинг тўққиз юз гектар суғориладиган майсазори бору, лекин йилдан-йилга ўтнинг мазаси бўлмаяпти. Нега? Билиш керак.

Колхознинг юзта қора моли бору, ўсиш кам. Нега? Билиш керак. Ҳаммасини билиш керак!

Тахминан коллективлаштириш давридан бери раислик қилиб келаётган кекса Федосий Мургин колхозига ёш агроном Алёшинни ёрдамчи қилиб юборишди. Мургин аввалгидай ўзининг бир неча ўн йиллар давомида ортирган обрўсига ишониб, енгил аравасида вазмин савлат тўкиб далама-дала ҳар хил топшириқлар бериб юрибди. Алёшин раиснинг орқасидан пиёда елиб-югуриб: «Федосий Савельич тўғри айтган, фақат мана бундай қилса яхшироқ бўлади», деб раиснинг гапини тузатиб юрарди. Аввалига колхозчилар ҳайрон бўлиб бош чайқадилар. «Бунинг дадиллигини қаранг-а, Савельичнинг гапини тўғрилайпти-я...» Раис бува кўнгилчан бўлгани учун ёш агрономга эътироз билдирмас, шу сабабли ҳамма унинг гапини эътиборга оларди.

Игнат четдан кузатиб юраркан, ўзининг колхозга бир-икки йил, узоғи билан беш йил фойдаси тегиши мумкинлигини, вақти келиб ҳамма унинг ростгўйлигини, ақл-фаросатини, бора-бора унинг узук-юлуқ илмидан бошқа ҳеч нарсаи йўқлигини пайқаб олишини тушуниб етди. Вақти келиб ўз ўрнини ана шундай «ақлли калла»га бўшатиб беришга тўғри келади. Уқиб керак.

Область колхоз кадрлари мактабига юборишларини талаб қилиши ёки қишлоқ хўжалик техникумига сиртдан ўқишга кириши ҳам мумкин. Лекин область мактаби ва техникумида тўрт йил ўқиб керак. Бу ерда тўрт йил, сўнгра институтда беш йил умр ўтади. Игнатнинг эса ёши қирқдан ошган, бунинг устига оиласи ҳам бор.

Қоршуново қишлоғида катталар учун фақат саккиз йиллик кечки мактаб бор. Игнат тайёргарлик кўриб, ўн йилликни ошиғич суратда битирмоқчи бўлди.

4

Имтиҳоннинг биринчи кунлариёқ даладан териб келинган катта гулдаста аллақачон сўлиб, гули тў-

қила бошлади. Қип-қизил дастурхон устига елпиғичдай ёйиб қўйилган билетлар, комиссия аъзоларининг жиддий қиёфалари — буларнинг ҳаммаси неча бор такрорланган. Ҳаяжонланиш ҳам одат тусига кириб қолганди.

Унинг синфни битирувчилар охириги имтиҳонларини топширишаётган эди.

Бугун Саша Комелев ҳам имтиҳон топшириши керак. Отасининг ўлими, дафн маросими — бундан ҳам узрли сабаб бўлмайди, лекин бу сабаблар имтиҳондан уни озод этмасди. Директор имтиҳонни келаси йилга қолдиришни таклиф этди, лекин Саша кўнмади.

Ҳамма нафасини ичига ютиб, Сашанинг формула чиқараётганини кузатиб турарди. Ҳеч қайси ўқувчи: қайси билет олингану, қайси бири четга қўйилган ва қайси билет ўзига тушиши ҳақида сира ўйламасди. Бақтинча ҳамма ўз тақдирини унутганди. Йиқилса-я, дея ҳамдардлик ила боқаётган кўзларда, ўзини қандай тутаркин-а? — деган болаларча қизиқиш аломати ҳам бор эди.

Лекин бундай қизиқиш аста-секин сўнди. Саша ўзини ҳар доимгидай тутар, фақат овози бир парда паст эди. У бир-икки тутилди — бунинг ҳеч ажабланадиган ери йўқ, чунки Саша геометриядай ҳеч қачон аълочи бўлмаган.

Имтиҳон қабул қилаётган Анна Егоровна ойнадан туриб турган қуёш нурида товланаётган сочларини керак бўлса-бўлмаса тез-тез тартибга соларди.

— Шошилма, Саша... Шошилмай ўйлаб кўр. — Унинг овозида илтимос оҳанги янграрди.

Синфда ўтирган Игнат ҳам ҳамма каби диққат ва хайрихоҳлик билан боланинг жавобини кузатмоқда эди. Қирилган оппоқ калласи, гўштдор бесўнақай юзи, парта устида ётган оғир қўли — ҳаммаси Игнатни ўқувчилар орасида ғалати кўрсатарди.

— Қўшимча саволлар борми? — дея мурожаат этди Анна комиссия аъзоларига.

Улар, йўқ, йўқ, дея бош чайқашди...

Синф енгил тин олди — Саша топширди. Яқинда қолипдан чиққан янги этикларини ғарч-ғурч қилиб, кутилмаганда қизарган юзини яширганча Саша синфдан чиқиб кетди.

— Гмизин.

Тор партадан оёқларини қўполлик билан аранг чиқариб, қизларнинг силлиқ таралган, болаларнинг ҳурпайган сочлари узра Игнат катта, оғир, бир оз букчайган гавдасини кўтарди. Ёшлар орасида ўзининг беўхшовлигидан хижолат чекди. Лекин стол олдига келиб қўлини билетга узатганида, унинг пешанасида ажин пайдо бўлиб, юзида ўқувчиларга хос ҳаяжон акс этди. Пешанаси ва бурнининг устини тер босди. Лекин ҳаяжон бир дақиқалик эди, холос. Билет олиши билан ажинлари ҳам йўқолди.

У доска олдига келди-да, бўрни қиртиллатиб, диққат билан досқада тўнканинг бир текис айланасига ўхшаш катта айлана чиза бошлади. Анна навбатдаги ўқувчининг жавобини тингларкан, вақт-вақти билан досқадаги расмга қиё боқиб қўярди. Бу расм чизиқлар, ҳар хил айланалар, лотин ҳарфлари билан тўла бориб, тўнкага ўхшашлигини йўқотар, ҳақиқий геометрик шаклга ўхшаб борар эди.

— Хўш, эшитамиз,— дея доскага юз ўтирди Анна.

Игнат мажлислардаги унча тажрибаси йўқ нотиқлардай гўё ҳозир одатдагидек «Ўртоқлар!» деб юборадигандай, оғзини қўли билан бекитиб бўғиқ йўталди-да, тўсатдан ўзини оқлаётган айбдор кишилардай бидирлай кетди...

— Кесик конуснинг ён сирти айланалар узунлиги ярим йиғиндисининг кўпайтмасига тенг.

Синф эшиги олдида Игнат Гмизинни мактаб директори учратиб, қўлини узоқ қисиб силкитди.

— Сизни етуклик аттестати билан табриклайман. Чин қалбимдан...

— Раҳмат, раҳмат,— мулоийм кулиб жавоб берди Игнат.— Бир оз кечикиброқ етилдим, афтидан, ҳар бир мева ҳам вақт-соати билан етилар экан.

Коридорда, директор олдида, Игнат ўзини ўқувчилардай эмас, балки тенгдошлардай тутди.

Гапиришадиган гаплари бўлмаса ҳам директор бу барваста, сочи қирилган, оқариб кетган гимнастёркали паҳлавон одамни қўйиб юборгиси келмасди. Бу девқомат гавдадан худди қуёшда қизиган тош каби димоққа иссиқ ҳовур урилар, сўлиган ўт-ўланнинг ҳиди келиб турарди.

— Балки охиригача қолиб, кечамизда ҳам қатнашарсиз? Ёшлар билан байрам қилмайсизми?

— Тўғри келмайди... Мен ўзимча...— Игнат кулиб кўзини қисди-да, томоғига чертиб қўйди.

Директор кулиб юборди, аммо атрофга бир назар ташлаб қўйишни ҳам унутмади — мактабда бундай эркин имо қилганини ҳеч ким кўриб қолмадимикин, деган хавотирда эди.

Ниҳоят улар хайрлашишди ва зинапоя Игнатнинг оғир қадамлари остида гичирлаб кетди.

Пастда, панжарага суяниб Саша Комелев турар эди. У Игнатга юзланди.

— Игнат Егорич, бир минутга... Гапим бор.

— Нима гап?— ҳайрон бўлди Игнат,— эшитаман, ука.

Рангпар чеҳраси жиддий тус олган, болаларга хос дўнг пешанасидаги калта қирқилган, ҳўллаб таралган сочлари диккайиб турган Саша кўкимтир тиниқ кўзларини Игнатга тикди.

«Ташвиш-ғам сени еб қўйибди-ку»,— дея ўзича ўйлади Игнат.

— Игнат Егорич,— нигоҳини четга олиб, дўриллаб деди Саша,— мени колхозингизга қабул қилинг.

— Колхозга?

— Ҳа, ишлайман.

— Сени институтга кирмоқчисан, деб эшитдим-ку.

Сашанинг паришон кўзларида ёш йилтиради.

— Кейин, балки, институтга ҳам кирарман... Ҳозир ойимнинг бир ўзи, сингилларим...

Игнат унинг сўзини шоша-пиша бўлди:

— Ҳа, майли. Бу тўғрида ҳали гаплашармиз. Ҳозир бўшмисан? Истасанг, ҳозир кетдик. Мени от-арава кутиб турибди.

5

Қишлоқдан чиқиб кетишди.

Игнат аравада индамай кўкрак кериб ўтирарди. Саша Игнатнинг йўгон гавдаси ёнида қисилиб ўтирар, раисга, унинг катта бошидаги юмшоқ кепкасига, гимнастёркасининг ёқасидан чиқиб кетган қип-қизил, қатқат бўйнига зимдан разм ташларди.

Игнат бир неча бор атрофга аланглаб қаради, ғамгин бош чайқаб, оғир хўрсинди.

— Хунук иш бўлди-да, жуда бевақт...

Йўл яқинидаги эгилган мажнунтол шохлари яна ҳам ер бағирлаб кетибди — ҳар бир барги пастга қараб гўё ҳорғин мўлтирарди. Йўл четидаги йўнғичқазорда асаларилар ғужғон ўйнашмасди, қушларнинг куйлаши ҳам эшитилмасди. Атрофда жон зоти кўринмайди, ҳувиллаб ётган кўм-кўк далада сукунат ҳукм сурарди. Ҳаво мусаффо, сокин эди. Кўкда беозор булут парчалари кўринади, лекин ёмғир бўлиши аниқ.

— Ойимга ёрдам қилишим керак, дегин? — тинчликни бузиб деди Игнат.

— Мендан бошқа ким энди ёрдам берарди?

— Нега колхозга кирмоқчисан? Бирорта идорага кирмайсанми? Маданий-оқартув идорасига одам ахтаришяпти...

— Колхозда ишламоқчиман. — Сашанинг овозида зарда, қайсарлик оҳанги сезилиб турарди.

Игнат елкаси оша Сашага қизиқсиниб тикилди, сўнгра ундан нигоҳини олди-да, тўсатдан йўғон овозини барала қўйиб:

— Чу дейман, тепса-тебранмас танбал, чу! Намунча имиллайсан? Мана сенга!..

От оёғини илдам ташлаб, аравани чайқалтира бошлади.

Саша қачонлардир бир китобда шундай сўзларни ўқиганди: «Уй ёнса ҳам, ундаги соат барибир юришда давом этаверади». Ўқиганди-ю, эсидан чиқарган эди. Кўпириб ётган гирдобда йўқолиб кетган ҳасдай бу сўзлар ҳам унинг хаёлидан кўтарилиб кетганди.

Отасининг дафн маросимида Саша бирдан шу сўзларни эслаб қолди.

Ўша куни у дунёда отасидан яқин одами йўқлигини тушунди. Онасидан ҳам яқин... Авваллари буни билмас, онда-сонда отаси билан самимий, чин юракдан қилган суҳбатларининг эса қадрига етмасди.

Болаликдаги хотиралари хаёлидан бир-бир ўта бошлади.

Саша олти ёшда эди. Отаси уни ҳайдалган даладан қўлидан етаклаб борарди. Саша ҳайдалган ердан юришга қийналар, дам-бадам қоқиларди. Сайр қилиб юрган сўнги қалдирғочлар ўрмон ортига ботиб бораётган қизил шафақни у ёқ-бу ёқдан кесиб учишмоқда. Трактор мотори бир текис тариллаб, ер ҳайдар, вақт-вақти билан йўталиб, трубасидан хира бинафша ранг

тутун отиларди. Гоҳо эса плуг тиши тупроқ остида ётган тошларга урилиб тиқиларди. Плугнинг панжалари орасидан қора тупроқ буралиб чиқарди. Ағдариб ташланган тупроқ шафақ нурида хира йилтирарди.

Отаси тўхтади, энгашиб, ҳовучини тўлдириб тупроқ олди-да, бурнига яқинлаштирди. Трактор жуда ишга берилиб кетган меҳнаткашдек, тир-тир қилиб узоқлашди.

— Сезяпсанми ҳидини? — деди отаси унга.

Саша ҳам бир сиқим тупроқни олиб бурнига яқинлаштирди. Лекин тупроқдан тупроқ ҳиди келарди.

— Ҳали тушунмайсан, ёшсан. Сенинг ёшингда мен тушунар эдим. Тоза нонни фақат байрам кунларигина ер эдим, бошқа вақт жиришдан бошим чиқмасди. Нон ҳам ҳаводек мўл бўлиши, одамларга унинг ташвиши тушмаслиги керак.

Олти ёшлик Саша отасининг сўзларидан эмас, — уларга ҳақиқатан ҳам у тушунмасди, — майинлашган овозидан, одатдагидан ташқари мулойимлашган чеҳрасидан тупроққа бўлган миннатдорчилигини сизди. Отаси бир сиқим нам тупроқни қимматбаҳо нарсадай қўлида ушлаб турар, оталарга хос эҳтиёткорлик билан гижимлар, ҳидларди. Тупроқдан тупроқ ҳиди келар эди.

Яна бир хотирот... Бир оз торроқ пиджак, тоза кўйлак кийган, пионер галстуги тақиб олган Саша аравада, похол устида отасининг иссиққина биқинига суяниб ўтирибди. Отаси командировкага кетяпти, йўл-йўлакай Сашани Шора дарёси бўйидаги Каемково қишлоғидаги пионерлар лагерига ташлаб ўтмоқчи.

Дарёдан кўтарилган туман, тоғора четидан оқиб тушаётган хамирдай, буталардан ўтиб, ҳўл пичанзорга ёйилмоқда.

Сутдек оппоқ туманда, энди кўтарилиб келаётган қуёшнинг қия нурида емирилган камалак кўзга ташланади. Туман ичидан балиқчи қуш отилиб чиқди-да, тикка кўкка кўтарилди, кўздан йўқолгунча осмонда нуқтадек кўриниб турди.

Кейинги пайтларда уйига ярим кечада, кўзлари ич-ичига тушиб кетган, қовоғи солиқ келадиган отасининг ҳам чиройи очилиб, атрофга назар ташлади-да:

— Ажойиб, — деди.

Қишлоққа кириб келишди. Хўрозларнинг бир-бири-

га гад бермай қичқирishi, қудуқнинг мойланмаган чиғирининг қизилиштонга ўхшаб ғалати гичирлаши қулоққа чалинарди. Бир уйнинг деразаси олдида хом-хатала ўрилган арпанинг боғлари тираб қўйилганди. Саша уларни отасига кўрсатиб:

— Вой тентаклар-ей! Хом-хатала ўришяпти-я,— деди.

Отаси унга хўмрайиб қараб қўйди-да, секин:

— Бахтсизлик устидан кулмайдилар,— деди.

От туёқлари остида тонги нам тупроқ ёқимли шипилларкан, ота жаҳл билан бу уйлардаги одамлар кўпдан бери нон бетини кўрмаганлари учун арпани хом ўряптилар, деди.

Яхшилик боқийдир, ёмонлик эса тез унутилади. Көршуново районида урушдан кейин халқ бошига тушган оғир қирқ олтинчи йилни қайғу билан эслайдилар.

Ота ҳикоя қиларди, борлиқ атрофда эса жозибали тонг ота бошлади. Шабада ўжарлик билан туманни дарё соҳилидан қоронғи арчазорга ҳайдамоқда. Ҳар тарафидан якка оёқ сўқмоқ кесиб ўтган ўтлоқнинг баъзилари шудрингдан оплоқ, баъзи жойлари кўм-кўк бўлиб кўринарди. Ушанда отаси Сашага биринчи марта шундай деган эди:

— Бизнинг еримиз гўзал. Ана шу гўзал ерда гўзал ҳаёт қуришимиз керак. Мен қоқилиб қолиб улгурмасам — сен қурасан. Саша, гапим қулоғингда бўлсин, вояга етиб, катта пулнинг кетидан қувиб юрма.

Саша билан ёнма-ён унинг энг яқин одами яшар, ҳаётга ташвиш билан боқар, юракдан гаплашган пайтларида эса ўзининг энг муқаддас орзуси — гўзал ерда гўзал ҳаёт қуриш ҳақида гапирарди, кечқурунлари қорғин, истар-истамас овқатланар, кенжа қизи Ленани тиззасига олиб эркалар ва йўғон хириллаган овоз билан қўшиқ айтарди:

Тоғу ўрмонларни оралаб
Егор бува келар одимлаб,
Зарангдан белкураги
Пайтаваси ҳам яп-янги...

Сашага унинг ташвишлари яқин, одатлари таниш, унинг орзулари Сашанинг ҳам орзусига айланган эди. Отаси Сашанинг дунёда энг яқин кишиси эди.

Мана энди тупроқнинг намхуш ҳиди-ю, ҳали ўт босмаган янги қабр...

Саша қуёш тафтидан қизиган сўқмоқдан ойисини уйга олиб кетарди. Она бутун қайғу-аламини қабристонда тўкиб бўлган, энди йиғламас, лекин вақт-вақти билан оғир энтикиб қўярди. Саша онасини суяб, ихтиёрдан чиққан оёқларини зўрға босиб борар ва атрофга аланг-жалаңг боқар эди. Дард-алам, қайғу йўқолди-ю, оғир ва маъносиз кайфият қолди! Энди отаси йўқ! Командировкада ҳам эмас, бошқа жойда ҳам, мутлақо йўқ. Келмайди, қайтиб келмайди, кутадиган одами йўқ... Тушуниб бўлмайдиган, беҳуда гап!

Саша шу дақиқа атрофга назар ташларкан, ҳамма нарсага қандайдир ўзгача ҳис-туйғу билан қарай бошлади. Ҳар бир майда-чуйда воқеа ҳам унинг кўнглига оғир бота бошлади.

Бир лайча думини гажак қилиб, акиллаганча югуриб чиқди-да, чўчқа боласига ташланди. У бўлса парвойи фалак лайчага орқасини ўгириб олди.

Сашага таниш кинемеханик Славка Калачев ўз уйининг четан деворини тузатаркан, бепарвогина «Любушка» куйини ҳуштак чалиб хиргойи қиларди.

Орқада Катя Зеленцеванинг жарангдор, бепарво кулгиси янгради. Маросимдан қайтапти.

Лайча хурсанд ирилламоқда. Славка «Люба, Любушка»ни ҳуштакда хиргойи қиляпти. Катя кулмоқда... Ҳаммаси аввал қандай бўлса шундайлигича давом этапти. Отаси эса йўқ. Бу қандай гап? Наҳотки шунга кўникса? Наҳотки унутилса? Йўқ! Мумкин эмас! Энди қандай яшаш керак?

— Уйда Сашани ойиси ҳайратга солди.

Саша ойисини авайлаб каравотга ўтқазди. Она юзлари бўғриқиб кетган, ожиз, бўшашиб бир дақиқагина Сашанинг кўкрагига маъносиз тикилиб турди-да, сўнгра нигоҳини кўтариб, илтижо билан боқиб Сашани қийнаётган ўша саволни аста қайтарди:

— Сашенька, энди қандай яшаймиз?— Бир оз сукут сақлаб энтикди-да, давом этди:— Қанчаям нафақа олардик. Машенкага пальто олиб бериш керак.

Славканинг «Любушка»си, Катянинг ҳушчақчақ кулгиси каби онасининг гаплари ҳам Сашанинг қалбини тилка-пора қилди. «Нафақа, пальто... Отаси йўқ-ку!

Пальто жуда зарурмиди ҳозир?» Онасининг «энди қандай яшаймиз»и Сашанинг фикрига тўғри келмасди.

Куни билан атрофидаги ҳаёт, кундалик: «Нон йўқ... Овқат қилинмади...» каби гаплар уни ҳайратга солар, қийнади. Ана шунда Саша яна: «Уй ёнса ҳам ундаги соат барибир юришда давом этаверади» деган сўзларни эслади. Қандай даҳшатли ва айна чоқда мазмунли сўзлар! Унинг қалби ёниб кул бўлган, дунё эса ағдар-тўнтар бўлиб, тирик жоннинг ортиқ яшашга ҳаққи йўқдай эди. Лекин тирик жон яшар, кундалик ҳаёт ўз йўлида ҳеч ўзгармай давом этар эди. Уй ёнар — соат юришда давом этарди.

Саша эрта саҳарлаб туриб, зинапояга чиқди. Нам тахта оёғини музлатди. Ҳар бир чўпи, четан деворининг ҳар бир ёғочигача таниш бўлган ҳовли Сашанинг кўзига тўсатдан бошқача кўриниб кетди. Қўшни уйнинг сояси ҳовлининг ярмисигача тушиб турарди. Тонг қуёшининг майин нурлари билан ҳовлининг иккинчи ярмини чулғаган эди. Сашанинг юзига тушиб турган ана шу нурлар ёқимли эди. Чумчуқларнинг дарахт шохларида туриб тинимсиз чирқиллашини тинглаш қандай яхши. Саша кўзини очолмай, турган жойида отасини ўйларди...

Нонушта олдидан Саша ойиси билан энди қандай яшаш кераклиги ҳақида жиддий маслаҳатлашиб олди. У ҳозирча институтга кирмайди, ишлайди. Ҳеч қандай идора-пидорада эмас, колхозда ишлайди... Фақат колхозда. Маслопромдан бухгалтер ёрдамчисининг ойлиги қанча деб суриштиришнинг ҳожати йўқ. Отаси айтган-ку: «Катта пул кетидан қувма» деб.

Овқат пайтида ойиси ўзини тутолмай, тез-тез кўз ёши қилиб турди — отанинг бўшаб қолган стулига ҳеч кўника олмасди. Саша ойисидан кўра тезроқ кўникди.

Лекин қачонлардир отасининг айтган ҳар бир сўзи Саша учун муқаддас бўлиб қолган эди.

Мана ҳозир Игнат Егорич: «Нега колхозга ишга кирмоқчисан, институтга эмас?» деб суриштирди. Қандай қилиб унга тушунтириш керак? Тушунармиди?

Катта йўлдан четга бурилишди. Сашанинг аравадан осилтириб олган оёқлари йўл устидаги ўт-ўланга тегиб кетарди. Саша, яна ўша ҳақда гап бошлаб қол-

масин деб, Игнат ёнида чурқ этмай борарди. Лекин раис индамади, у отни қамчилар ва осмонга хавотирланиб қараб қўярди.

Ўрмон ортидан имиллаб чиқиб келаётган булут кўк юзини аста қоплай бошлади. Кечки қуёш булутни остидан ёритар, шу сабабли булут айрим жойларда қизғиш тусга киргани учун яна ҳам даҳшатлироқ кўринар эди.

Узоқдаги қоп-қора ўрмон, худди эриб кетаётгандай, айниган ҳавода бир четидан ғойиб бўла бошлади.

— Эҳ! Ёмғиргача улгурмадик-да,— деди алам билан Игнат.

— Балки улгурармиз...

— Йўқ энди...— Игнат югани қўйиб юборди. Ёмғирда ғира-шира кўринаётган ўрмон тарафдан бўғиқ момақалди роқ овози эшитилди. От қулоқларини динг қилди-да, аста одимлаб кетди. Ут-ўланлар шитирлай бошлади. Аввалига буталардаги барглар аста шивирлади, сўнгра шамол бор кучи билан ўзини шох-буталарга урди-ю, ҳаммасини аралаш-қуралаш қилиб юборди.

Отнинг сирти ёмғирда қорайиб кетди. Ёмғир бирикки дақиқа бир текис шивалаб турди-да, аста зўрайиб, шиддат билан ёға бошлади, сўнгра селга айланди.

Игнат ташвиш билан гимнастёркасининг кўкрагини пайпаслади. Тўсатдан у бошидан кепкасини олди-да, кўкрагига босди, шу алфозда бир қўлида юган, иккинчи қўлидаги шапкаси билан кўкрагини ушлаганча ўтириб, қора булутлар паст сузаётган осмонга ташвиш билан қараб қўя бошлади.

— Сизга нима бўлди?— безовталаниб сўради Саша.— Юрагингиз ёмон бўляптими?

— Йўқ, юрагим отдай... Шундай гимнастёркада чиққан эдим, чўнтагимда эса партбилет. Ҳўл бўлмасин, деб қўрқаман. Ундан кўра бошим ҳўл бўлгани яхши.

Саша беихтиёр қўлини камзулининг чўнтагига солди — унинг ҳам комсомол билети бор-ку. Мана шу дақиқа бу одамга нисбатан илиқ миннатдорчилик пайдо бўлганини сизди: Игнат нимаси биландир Сашага отасини эслатар эди.

Ёмғир тинмай қуймоқда. От йилтироқ сағрисини силкитиб, илдам қадам ташларди. Игнат билан Саша

ҳўл бўлган кийимлари баданларига ёпишиб, бири ги-
жимланган кепкасини қўлида, бошқаси кўксига тут-
ганича кетиб боришарди.

6

Саша Игнатнинг ўзига ўхшаган тўлагина, баланд
бўйли, юзлари қип-қизил хотинини кўриб хижолат
бўлди.

— Буни қаранг, меҳмонимиз ёш йигитча-я,— деди
у хушчақчақлик билан қарсак чалиб.— Игнат доим ўз
тенгдошларини — ялтироқ бошлилар дейсанми, мўй-
ловдорлар дейсанми, хуллас, қарияларни бошлаб ке-
ларди. Куёв тўра ҳам бўлиб оласан ҳали. Бизларда
қизлар жуда кўп. Вақт борлигида истаганингни тан-
ла,— деб Сашани бир оз уялтирди.

Саша қизариб-бўзариб, стулга ноқулай ўтираркан,
Игнатнинг қизларига кўз қирини ташлаб қўйди. Ке-
лин бўлишга улар ҳали жуда ёш эди. Каттаси ўн уч
ёшлар чамаси, узун, қора мағиз оёқларини пилдиратиб
елиб-югуриб онасига ёрдамлашаркан, Сашага бир
нигоҳ ташлади-ю, ертўлага кириб ғойиб бўлди, ўртан-
ча қиз эса энди мактабга қатнай бошлаганди, у уялиб,
бир бурчакка биқиниб, орқасига эса қўғирчоғини бе-
китиб олганди, энг кичиги эса тўрт ёшда бўлиб, қовоқ-
ларини солиб, жиддий равишда «куёв тўра»ни кузат-
моқда эди. Столга семиз, юзлари қип-қизил, пешанаси
кенг, кўринишдан иккинчи Игнат Егоровичнинг ўзи-ю,
фақат ундан олти марта кичикроқ ўғли ўтириб олган
эди.

— Қани, марҳамат,— дея таклиф этди Игнат
қўполликдан тарақ-туруқ қилиб столга яқинлашар
экан,— қулоқ сол, жиддий масала устида гаплаша-
миз.

Сашанинг олдига картошкали товоқ, тузланган
бодрингни суриб қўяркан, жиддий гап бошлади:

— Мен учун сенинг ҳозирги туриш-турмушигдан
ортиқча еринг йўқ. Икки қўлинг бор, улар ҳам ҳали
ожиз, ҳунаринг йўқ. Менга қўлларинг эмас, бошинг
керак. Мактабда бекорга ўн йил ўқитишмагандир ахир.
Ол, е... Бир вақтнинг ўзида ҳам еб, ҳам тинглаш мум-
кин... Қолхозга сени жон деб қабул қиламан, лекин
шартим бор. Бу йил сен институтга ўқишга киришинг

керак. Биз сен билан энди бир боғнинг меваларимиз. Сен ҳам ўнинчини тугатдинг, мен ҳам. Кел, иккимиз ҳам сиртдан ўқишга кирамиз-да, биргаликда ўзимизни илмда синаб кўрамиз. Бўладими?..

Саша бошини товоқдан кўтариб, Игнатга ағрайиб қараб қолди. Албатта-да! У ҳам шуни истайди, лекин бошқача ўйлаб қўйганди,— дарров институтга кирмай бирор йил ишласа, ўрганса, сўнгра сиртдан бўлса ҳам ўқиса... Ҳозир-чи! Вақтни ўтказмай, тўғри институтга кирса ёмонми... Игнатга жавобан у индамайгина бош иргаб қўйди.

Лекин, Игнат Егорович ҳамма нарсага тушунди шекилли мулойимгина илжайиб қўйди.

— Ол, е, картошка совиб қоляпти... Эртага правление аъзолари билан гаплашиб кўраман. Бизга билимдон пичаншунос агроном керак. Ут ҳақида, текин бойлик, худонинг ўзи етказди, деб ўйлашга ўрганиб қолганмиз. Меҳнатсиз роҳат бўлмас деганларидек...

— Дарров шундай ўринга-я?

— Дарров эмас. Мутахассислардек эмас, бир оз камроқ тўлаймиз. Сендан кўп талаб қилмаймиз. Аввал танишиб ол, шу илмни ўргатувчи китобларни ўқи, институтга тайёрлан. Бригадир юборса бориб ишлаб ҳам келасан. Уялма, сенга раҳмим келиб ишга жойлаётганим йўқ, ўз фойдамни кўзлаяпман. Ҳам ишлайсан, ҳам ўқийсан,— тўрт-беш йилдан кейин ўз қўлимизда — бизга энг кераги — ҳам назариячи, ҳам амалиётчи бўлиб етишасан. Дастлаб бир оз зарар кўрармиз, лекин келажакда ўрни қопланиб кетади. Розимисан?

— Ҳа.

— Энди ол, е... Ҳай ойиси, самоваринг қайнади-ми?

Сашага ўринни парда орқасидаги бўйига тўғри келмайдиган кичкина, тор карвотга солиб беришди. Шунинг учун ухлай олмади. Қўлларини боши остига қўйиб, ўзига нотаниш бу янги хонадонда ҳаётнинг тинчишига қулоқ-солиб ётди.

Қаердадир бир бурчакда Игнат Егоровичнинг жатта қизи укасини ингичка овозда аллаларди:

...Учиб келди-ю зағчалар,
Шўх сайрашиб ўйнашар...

Бир оз аллалади-да, тинчиди.

Пол тахталарини гичирлатиб, хонада Игнатнинг хотини юрарди. Товоқ-қошиқларни авайлаб йиғиштираркан, эридан пичирлаб сўради:

— Похол ёмғир остида қолгандир?

— Кўп эмас.

— Кўп ўтирма. Шундай ҳам уйқуга тўймайсан.

Аёл ҳомуза тортди-да, нари кетди. Хонанинг у бурчидан, ҳозиргина қизининг алласи эшитилган тарафдан каравотнинг оғир гичирлагани эшитилди.

Жимлик чўкди, фақат вақт-вақти билан очилаётган варақнинг шитирлаган овози эшитиларди — Игнат Егорович ўқиш билан овора.

Саша қачонлардир ёшлигида ҳарбий бўлишни, елкасидан ошириб камар тақишни, ён камарида тўп-понча-ю, кўкраги тўла орден бўлишини орзу қилар эди. Салдан кейин, саргузаштларга оид китоблар ўқиб узоқларга сузувчи кема капитани бўлиб, чексиз денгизга қараб нотаниш соҳилни кутиш — ажойиб бегона шаҳар, бегона нутққа дуч келишни орзу қилди.

Уйда ўтириб математика масалаларини ечар, дарсда ўтираркан, мактаб коридори бўйлаб шаталоқ отиб ўйнаркан — ҳамма болалар каби ҳаёт кечирар ва ҳамма каби ҳаётдан «Ким бўламан?» деган саволга жавоб кутар эди.

Мана шу иккала қисқа сўз ажиб сирли кучга эга эди. Ахир у ўн саккиз йилни шу деб ўтказди.

Ким бўламан?.. Наҳотки шу бугун, ҳозир, мана шу кечанинг ўзида бу масала оддийгина ҳал бўлган бўлса? Кўкраги орденга тўла ҳарбий ҳам эмас, тропик қуёшда пишган капитан ҳам эмас, оддий агроном.

«Майли... Отам бўлганида хурсанд бўлар эди».

Саша ҳали ухлагани ҳам йўқ эдики, деразанинг аста тақиллагани эшитилди. Оғир қадам остида пол тахталари гичирлаб кетди, Игнат Егорович ташқарига чиқди. Даҳлиздан бўғиқ овоз эшитилди:

— Секин, секин, уйғотиб юборма... Скамейкага бир нима солиб бер. Шу ерда тунайман-да, эрталаб қишлоққа...

Тунги меҳмоннинг овози Сашага таниш эди.

— Қаердан келяпсан, Павел? — сўради Игнат.

Саша бу одам райкомдаги Мансуров эканини пайқади, отаси тириклигида у уйларига тез-тез кириб турарди.

— Қаердан дейсанми?.. Қаердан бўларди, ўшадан-да, бюро топшириғига биноан Сташинский қишлоқ советига бориб келишга тўғри келди. Похол ўрмига тайёргарликларини текширдим. Ёмғирда қолиб кетдим, шилта-шалаббо бўлдим, қуришиб ҳам улгурдим. — Меҳмон норози бўлиб вайсашда давом этаркан, этиги билан депсинди: — Госбанкдаги кекса бухгалтер Фомичевни иш юритувчиликка ўтказиб қўйдик. Комелев тартибларини йўқ қилиш қийин бўляпти...

Саша қулоғини динг қилди. Охириги айтилган сўзнинг оҳанги яхши эмасди. Саша Игнат Егорович отасининг шаънига айтилган бу сўзлар учун хафа бўлади, у ростгўй одам эди, деб эътироз билдиради, деб кутганди, лекин Игнат эътироз билдирмади.

— Баевдан нимани кутгандинг? — деди Игнат Егорович секин. — Илмдан бошқа нарса йўқ. Комелев эса мустаҳкам иродали киши эди. Комелев билан тенглаштириб бўлмайди уни — Баевга ўхшаганлар унинг олдида бўшлиқ қилади.

— Иш юритувчиларни эски жойларига жўнатаямиз. Номигагина вивескаларини ўзгартиряпмиз. Комелевгача махсус вакил дейилса, Комелев даврида оддийгина вакил дейилган, ҳозир ундан ҳам чиройлироқ — политинформаторлар дейилади. Эскини минг ағдариб тикма, барибир эскилигича қолаверади. Ҳар бир раис устидан биттадан иш юритувчи назорат қилади деб ҳисоблайвер. Қисташяпти... Мени қаерга ётқизмоқчи бўляпсан?

— Лампани олиб ёритиб тур. Даҳлиздан кўрна-тўшак олай.

Парда орқасидаги ёруғ ғойиб бўлди. Саша қимирламай ётар эди. Қаердадир печка тагида сичқоннинг қўрқа-писа қитирлатгани эшитилди. Зина олдидаги умивальникдан тоғорага сув томчилар, ҳар томчидан энгил шўлп-шўлп эшитиларди.

Саша олдин ҳам отасидан, районда тартибсизлик жуда кўп деганини эшитганди, лекин ана шу тартибсизликларнинг сабабчиси отаси эканини у хаёлига ҳам келтирмаганди!

Шудгордан олинган бир сиқим одатдан ташқари

майин тупроқ ва отасининг чехрасидаги бир оз тантанавор ифодани эсдан чиқариб бўладими ахир?

Хўмрайиб қараб: «Бахтсизлик устидан кулмайдилар...» дея титраб чиққан овозини эслади. «Гўзал тупроқда гўзал ҳаёт!» — дегани-чи!

Ана шундай отам бор эди! Нима ҳаққи бор уларнинг бундай дейишга. Отамни мендан ҳам яхши билишармиди? Четдан қараб юзаки ҳукм чиқариш жуда осон гап.

Саша муштини қисиб, бутун вужуди билан нафратланарди.

Сичқон ҳадиксираб қитирлатар, сув бир меъёрда томчилаб шўлпиллар, уй чуқур уйқуда, ҳаммаёқ сукутда эди... Бу туши эмасмикан-а? Бири ҳориб-чарчаган одамнинг титроқ овози, иккинчиси оғир, маънили. Бўлиши мумкин эмас, бундай дейишлари мумкин эмас!

Ташқаридан итариб очилган эшик ваҳимали тарақлади. Сичқон дарров жим бўлиб қолди, кирувчиларнинг шовқинидан томчи овози эшитилмай қолди.

Парда ортидан ўтиб кетаётганлар шарпаси кўринди. Скамейкага солинган ўриннинг шитир-шитири эшитилди.

Саша ҳаяжондан нафаси бўғилиб, эшитишга ҳозирланди.

Бу гал Игнат Егорич даҳлиздаги гапни секин давом эттирди. У, афтидан, Сашанинг отасини ҳимоя қиляпти шекилли.

— Инсоний хислатларими?.. Гап шундаймикин? Комолов, худога шукур, бундай хислатга эга эди. Ростгўй, тўғри сўз... Одамларга яхшилик қилиш учун ҳамма нарсага тайёр эди, ҳатто жарликка ҳам ташларди ўзини... Раҳбар одам ана шундай хислатга эга бўлмаса, жуда ёмон, дўстим. Лекин шунинг ўзи кам.

— Умумий гаплар.

— Мана, эшит... Москванинг ўзидан, министрликдан план беришади. Айтайлик, шунча кечки буғдой экилсин деб. Область — районларга бўлади, район эса — колхозларга. Ниҳоят ана шу план бизга, яъни буғдой экувчиларнинг қўлига келиб тушади. Бизда эса, об-ҳаво, еримиз тўғри келмайди, бундай буғдой бизда етишмайди. Нима қилишим керак? Дарров ха-

бар қиламан! Воқеа шундай, планга ўзгартиш кири-тишга рухсат этинг. Яхши раҳбар бунга дарров тушунади, чалкаш иш бўлмасин, деб юқорига етказади. Ёмон раҳбар эса, оёғини тираб туриб олади, катталарга эътироз билдириб бўлмайди, дейди. Яхши раҳбар икки тарафга ҳам қулоқ солади. Ёмоннинг бир қулоғи кар бўлади. Юқоридан айтилган гапни дарров илиб олади-ю, пастдагилар маслаҳатига қулоқ солмайди. Мана шундай сифатли одамлар бор... Комелевнинг ана шуниси ёмон, баҳор шаршараси каби юқоридан пастга оқар эди. Одамларни севарди, уларга яхшилик истарди-ю, лекин уларга ишонмасди. Кимни севсанг ўшанга ишонмайсан — кўпинча шундай бўлади ўзи.

Тўшак шитирлади, меҳмон афтидан ётишга ҳозир-ланияпти шекилли.

— Қани айт-чи, — эшитилди Мансуровнинг овози. — Сендан, районнинг кўтарилишига нима халақит берапти, деб сўраб қолишса-чи? Жуда муҳим масала, ҳаддан ташқари умумий... Сен бирон-бир маслаҳат бера олармидинг, а?

Бир дақиқа жим қолишди. Хонанинг у тарафида ёш боланинг уйқусираб йиғлагани эшитилди.

— Ҳа, — деди Игнат Егорович, — бирон маслаҳат бера олардим. Ана шу маслаҳатимни билганимча ўз колхозимда қўллаб кўряпман.

— Жуда қизиқ. — Тўшак шитирламай қолди, меҳмон диққат билан қулоқ солди.

— Мен, бизга областдан келаётган планни бошқатдан кўриб чиққан бўлардим.

— Аниқроғи...

— Бизнинг жойларимиз, сут дарё-дарё бўлиб оқадиган жойлар. Сув қуйиладиган ўтлоқлар! Яйловларимизчи? Бизнинг яйловларимиз жанубдаги суғориладиган ўтлоқлардан қолишмайди. Ут-пичан билан сут берувчи молларимиз, картошка билан чўчқачилик ҳамда зиғир ривожланган бўларди! Мана бизнинг бойлигимиз! Бизнинг районимизни эса дон етказувчи район деб ҳисоблайдилар. Дон экинг, дон экинг, деб қулоқ-миямни ейдилар. Дон эса унмайди, кузда ёмғир остида чириб кетади... Шундай бўлса ҳам молимиз бор.

Камроқ бўлиши керак эди-ю, лекин бундан ками

бўлмайди, борини ҳам зўрга боқяпмиз. Урилгандан кейин қолган ўтни айтмайсанми — қанақанги бойлик! — қор остида қолиб, чириб кетади. Истасак икки, ҳатто уч баробар кўп мол боқипшимиз мумкин эди. Планларни қайта кўриб чиқиш керак, деб маслаҳат берардим мен раҳбарларга. Комелевга ҳам айтганман. У қулоқ соларди, гоҳо индамас, гоҳо: «Шундайликка шундай-ку-я, бироқ планни бузиб бўлмайди», — деб эътироз билдирар эди.

— Бунинг учун курашиш керак, — хаёл суриб деди Павел Мансуров.

— Ҳа, керак... Лекин ким билан курашишни билмайсан. Гоҳо мажлисларда боплаб уриб қоласан! Қарабанки, бекорга кетади. Рақиб йўқ. Ҳеч ким айбдор эмас.

— Курашмоқ керак...

Шу билан суҳбат тугади.

Пол тахталарини ғичирлатиб, Игнат ўз каравоти томон кетди. Каравот яна бир марта ғичирлади — Игнат хотинининг ёнига ётди.

Саша тарвузи қўлтиғидан тушиб, бўшашиб, қопқора шифтга тикилиб ётарди.

«Баҳорги шаршара каби бир тарафга оқарди... Одамларга ишонмасди... Унга кўрсатардилар... Наҳотки шу гаплар тўғри бўлса?.. Ёлгон! Бундай бўлиши мумкин эмас!.. Ёлгон гапиришдан уларга нима фойда? Балки отам уларни хафа қилгандир? Хафалик аломати йўқ эди уларнинг гапларида... Курашмоқ керак... Ким билан? Отам ҳаёт бўлганда у билан курашишар эди! Бу қандай гап ахир?!»

Қимирлашдан қўрқиб ётаркан, ухламай ётганимни билиб қолишса-я, деган фикрнинг ўзиданоқ Сашанинг баданини совуқ тер босди-ю, йиғлаб юборди. Қулоқларини қитиқлаб кўз ёшлари оқиб тупди. Пиқирлаб йиғлаб юбормаслик учун тишини-тишига қаттиқ босди. Чеккаси бир меъёрда лўқилларди: «Ота! Ота! Ота!..»

Ҳатто отасининг дафн маросимида ҳам Саша бунчалик оғир сезмаганди ўзини. Отаси қазо этди, йўқ бўлди, лекин ундан кейин энг яхши хотира қолди. Энди ана шу охирги муқаддас хотирани ҳам кўмиб ташлаш керак! Ҳеч нарса қолмади! Бор эди, энди эса йўқ, эслайдиган ҳеч гап йўқ! Мумкин эмас! Ишо-

ниб бўлмайди! Даҳшат. Бундан даҳшатлиси бўлмайди!

Қон гупиллаб урар, Саша тупугини ютарди. Парда орқасида эса сомон тўлдирилган тўшакда Павел Мансуров гимирлар эди. Бир неча бор пардани ёритиб гугурт чақиб, папирос чекди. Унинг ҳам уйқуси келмас, нимадир унга тинчлик бермасди.

Фақат хонанинг у бурчидан уй эгасининг хурраги эшитилди. Игнат дарров уйқуга кетибди, у хотиржам эди.

Бу хуррак Саша қалбида ғараз, ҳатто нафрат қўзғарди. «Ухлаяпти... Унга нима... Унинг қўлида ишламайман... Кетаман...»

7

Қарилик аломати — сочининг оқида, пешанадаги ортиқча ажинда ёки бўлмаса айланма зинадан чиқаётгандаги ҳансирашда эмас, балки одамнинг ўз ўтмишини эслашидадир. Бир хил одам вақти бекор кетганини ўксиниб, алам билан, иккинчиси, ҳамма қатори яшадим, уяладиган иш қилмадим деб эсласа, бошқаси тупроқни бекорга босиб юрмадим, орқамда изим қолди, деб мамнуният билан эслайди.

Павел Мансуровнинг ёши ўттиз бешда, қора жингалак сочларида битта ҳам оқ йўқ, қачон оқ пайдо бўлиши ҳам номаълум, тўғри, бугдой ранг пешанасига бир-икки ортиқча ажин тушган, бунинг нима ёмон жойи бор эркак киши учун. Мансуров сабр-чидамли, бақувват одам, полвонлардек гавдаси билан идора столида ўтираркан, гоҳо ўксиниб қўяди... Ҳадемай қариб қоламан!

Павел кейинги пайтларда ўз ўтмишини тез-тез, ташвиш билан эслайдиган бўлиб қолди. Уттиз беш ёш! Умрнинг ярми, агар кўпи бўлмаса! Нима қилди, одамларга нима қолдирди?..

Игнат билан тунги тасодифий суҳбат Павелни ташвишга солиб қўйди..

Бу суҳбат бошқа нарсани эсига солди.

Павел яқинда МТС бош агрономи Трофим Чистотелов билан ўрмон ва дарахтзорлар орасида бўлиниб кетган бир колхознинг бригадаларини кўздан кечириётган эди.

Ҳаво нам, булутли эди. Лекин чангалзор ва дарахтларда қушлар тиним билмасдилар. Қушлар бекинишмаганми, демак, ёмғир ёғмайди.

Чистотелов, девқомат, ошланган чармсимон юзини ажин босган, калта қирқилган оқ сочли, салобатли қария эди. Баланд бўйли, тик гавдали бу одам худди машина қаби қадам ташларди. Павел ҳам сояпарварлардан эмасди, бунинг устига армияда юриб ўрганган бўлса ҳам чолнинг орқасидан ёш болалардек югуриб, базўр етиб оларди. Чол катта-катта қадам ташлаб борар, гоҳ-гоҳ оғир пишиллаб қўяр, тикандек, қошларини чимиради (табассум қилди деб ҳисоблайверинг), «о»га урғу бериб:

— Чарчадингми, болажон?.. Юриб ўрганмагансанда. Агроном учун энг муҳими нима? Калла деб ўйлайсанми? Йўқ, о-ё-ёқлар,— дерди.

Яна узоқ жим борар, орқасидан етиб улгурсанг бас. Тахминан ўн беш километрча юриб, далаларни айланиб чиқишди, ҳамма ишларни қилиб бўлишди-ю, кун ботишига ҳали анча бор, улар эса орқага қайтишпти.

Гилдирак изи зўрға билиниб турган ўрмон йўли, қарағайзордан чиқиб, ёввойи малина ўсиб ётган чангалзор орасидан илон изи бўлиб кетганди. Мана, ерда ётган қуриб қолган зангсимон арча шоҳларини ўт босиб ётибди, чириган ўзагида ифлос, кечаги ёмғирдан кейин ҳали қуримаган сув. Нарироқда қиялик, сўнгра дала ошилса, беш километрлар чамаси узоқда қишлоқ,— бориб ҳордиқ чиқарса ҳам бўлади.

Улар қиялик тепасига келиб тўхташди... Павел хайрон бўлиб агрономга ўгирилди.

— Уша йўлми? Адашиб қолмадикмикан, Трофим Саввич?

Чистотелов ҳам тўхтаб бир нарса деб гудранди, олдинга тикилди: кўл пайдо бўлибди!

Эрталаб шу ердан ўтиб кетишаётганда ҳеч қанақа кўл ҳам, ҳатто дарё ва ариқ ҳам йўқ эди. Энди эса қаршиларида гунгуртгина зангори сув, булутли осмон остида осойишта ётарди.

— Қойиллатдик!.. Қаердамиз ўзи!— деди Павел чарчаганидан зардаси қайнаб.

Лекин Чистотелов қошини чимирди-да, кўл томон дадил қадам ташлаб кетди.

Ғаройиб кўл... Павел диққат билан тикилиб борарди. Кўлнинг соҳили ясси, текис ва тўғри эди, унинг бир бурчида тиккайиб турган бутанинг акси сувда кўринмасди...

Фақат яқинроқ келибгина ҳайратдан оғзи очилиб қолди. Кўл қаёқда дейсиз! Кўл йўқ! Сув ҳам йўқ эди. Бу зиғирпоя эди.

Зиғир экилган оддий дала бўлиб, улар эрталаб ҳам шу ердан ўтишганди.

— Жин урсин! — дея ҳайрон бўлди Павел. — Бир ўзим бўлсам орқага қайтган бўлардим. Худди кўлнинг ўзи-я!

— Зиғирпоя, — дея Чистотелов мулойимлик билан аста бир неча шохчаларини узиб олди. — Жуда қуқ ўсибди-ю, бироқ сал пастроқ-да...

Кам гап чол тўсатдан гапга тушиб кетди.

— Бизда қаёқдан ҳам яхши зиғир бўлсин? — деб бобиллади у. — Ҳайрон бўласан киши, қандай қилиб шу пайтгача қуриб қолмади. Мана буғдойни олайлик. бизда у кам унумли-ку, биз бўлсак экаверамиз. Далаларга ҳатто табличкалар ҳам қоқиб қўямиз, — бу ерда бундай, бу ерда мана бундай нав экилган деб. Зиғир бўлса бизнинг еримизда номсиз, ватансиз. Фақат узун толали зиғир борлигини биламиз, холос. Бундай зиғирнинг эса бир неча ўнлаб нави бор. Бу қандай нав деб сўрасанг ҳам айтолмайман. Қандайдир насл-насаби йўқ нав. Долгунец ҳам эмас... Авваллари зиғир поясини панжарага илсанг, учи ерга тегар эди. Коршуново бўзлари машҳур эди, Москвадан савдогарлар келишарди. Зиғир учун бизни давлат зарга кўмиб ташласа бўлади. Зиғир учун бизга дон ҳам, пул ҳам беришади. Биз бўлсак зиғирга тескари қараймиз. Ўз бахтимиздан ўзимиз юз ўгирапмиз...

Павел чолнинг орқасидан зўрға етиб борар экан, унинг сўзларида қанчалик ачиниш ва алам оҳанги борлигидан ҳайрон қоларди.

— Нега индамайсан? Масалани ўртага ташла.

— Индамайман?.. Айтавериб-айтавериб бўғилдим. Игна билан қудуқ қазиб бўлмас экан. Столимнинг тортмасида иккита ҳужжат бор: бири — «Биринчи май» колхозига зиғир планини ошириб бажарганлиги учун раҳматнома, иккинчиси — худди ўша райижроком-

нинг қарори, қарорда шу колхоз, колхоз раиси Костя Зайцев билан бирга экиш планини бузгани — арпа ва буғдойни кам экиб, зиғирни ортиқча эккани учун астар-пахтасини ағдарган. Бир қўлларини зиғирга узатсалар, иккинчи қўллари билан итариб ташлайдилар. Визда ана шундай, сен бўлсанг, индамайсан дейсан.

Ана шу суҳбатни эслар экан, Павел, Игнатнинг уйида дағал тўшакда анчагача ухломмай, у ёқ-бу ёққа ағдарилиб ётди.

Гап зиғирда эмас — ундан ҳам каттасида. Машина моторидан гоҳ-гоҳ тўмтоқ тақиллаган овоз эшитилади. Тажрибасиз одам учун бу тақиллаш ҳеч гап эмас. Механик эса ташвишга тушади: тирсакли вал подшипниги тақиллапти. Вақтида моторни тўхтатмасам, машина ишдан чиқади, унда капитал ремонтга топшириш керак бўлади. Тўмтоқ тақиллаш — яқинлашиб келаётган фалокатдан дарак беради.

Касалга чалинган зиғир эса зиғиркор хўжаликлар учун ана шундай сигнал саналади. Коршуново районида ҳаёт нотўғри издан кетяпти.

Бу сигналга қулоқ солишмайди, уни сезишмайди, ҳам, индашмайди ҳам. Нега?

Министрлик областларга план топширади, областлар эса районларга, районлар — колхозларга топширади, ана шундай ғилдирак бўлиб айланади, йўлга қўйилган машина ана шундай ишлайди. Унинг ҳаракатини тузатиб кўр-чи, жавфли, қўлинг синиб қолиши мумкин!

Павел Игнат билан баравар турди. Нонуштага ҳам турмай, кетиб қолди. Уйга кетаётиб МТСга кирди, Чистотелов билан учрашди, ундан айтган ўша иккита ҳужжатни сўради. Райижроком раиси Сутолоков қўл қўйган икки ҳужжат ҳақиқатан ҳам бир-бирига зид, бир-бирини рад этарди.

МТСнинг котиби, лўппи юзли йигит Петя Силин Павелга ҳужжатларнинг копиясини олиб берди.

Павел уйида дуч келган бўш папкани қўлига олди. Бу оддий папка бўлиб, бундайларни инвалидларнинг маҳаллий артели юзлаб чиқарарди, папканинг устига: «Дело №...» деб ёзилганди. Папка жуда эскирган бўлиб, сиёҳ ранг боғлағичлари айниб кетганди. Павел ҳужжат копияларини ана шу папкага солди.

Сашани гафлат босиб қолибди, бир неча соатли уйқусида у туш ҳам кўрибди. Тушига тиззасида Лена ни ўйнатаётган хушчақчақ, бақувват отаси кирди. Лекин у негадир ўзининг Егор амаки ҳақидаги одатдаги қўшиғини айтмай, уй бурчагига илинган радиокарнай сингари жарангдор овоз билан: «Мен энди казакмас, энди мен турк...» деб қўшиқ айтарди.

Уйғониб кетди — ҳақиқатан ҳам радиодан қўшиқ янграрди. Ҳайрон бўлиб аланглади — қаёққа келиб қолдим? Саргайган тахтали шифт, эскилигидан юпқаланиб кетган чит парда, тор-танқис каравот — уйда эмас! Шу заҳотиёқ, тундаги икки кишининг секин, бамайлихотир суҳбатлари лоп этиб эсига тушиб қолди. — Саша ўрнидан сакраб турди, атрофга ўқрайиб алангларкан, кийина бошлади: «Кетаман! Кетаман! Ҳозироқ кетаман! Бир минут ҳам қолмайман...»

Хонада ҳеч ким — на меҳмон, на уй эгаси бор, фақат тўсиқ орқасида Игнат Егоровичнинг қизларидан бири укасини уришмоқда эди:

— Нега мушукни тупугинг билан артасан? Узи ювиниб олади.

Дераза олдидаги кичкина столга арзон приёмник қўйилган. Приёмникдан ашула овози келяпти... Уй эгалари бирпасга чиқиб кетган бўлсалар, ҳозир қайтиб келиб қолишади.

Биронтаси билан учрашиб қолмай, деб Саша тезда зинага чиқди.

Қуёш анча кўтарилиб қолган эди, нурлари тонги нурларга ўхшамасди. Лоҳас бўлган товуқлар кўча ўртасида тупроққа кўмилиб ётишарди. Қўшни молхонада сигирлар мўрарди.

Қишлоқда одам зоти кўринмасди. Далага олиб борувчи йўл бўм-бўш. Ҳозир ана шу йўл билан тош йўлгача пиёда чиқаман-да, у ёғига йўловчи машина тўхтатиб, шофёрдан олиб бориб қўйинг, деб илтимос қиламан, сўнгра... қайтиб келмайман, деб хаёлидан ўтказди. Тамом!

Лекин бир фикр Сашани бу шаштидан қайтарди: «Дилимдагини айтмай кетавераманми?.. Қочиб кетаманми?.. Йўқ, Игнат Егорович билан гаплашиб олам. Очиқ-ойдин айтаман: эшитдим, биламан, сиз

билан ишлолмайман, ёрдамингиз керакмас... Ростини, тўғрисини айтаман. Ана ўшанда қўрқоқларча қочиб кетди, деб кўрсин-чи».

Саша зинапоёга ўтирди — Игнат Егорович уйига кирмай ўтмайди, эртами, кечми келади. Қўшни ҳовлидан сариқ сигир аста гердайиб чиқиб келди. Бир минут аввал шу сигирни нолиш қилиб, мўраган деб айтмайсан киши. Сигир ортидан арқонни осилтириб ушлаб олганча бир кампир кўринди. Кампир норози бўлиб бобилларди:

— Бошқа дард касаллари йўқ-да... Қоринларини қаппайтириб олишибди... Қаёққа, харом ўлгур! Каттак егинг келяпти шекилли?!

У зинада ўтирган Сашани кўриб қолди-да, қўлини пешанасига қўйиб, кўзларини қуёшдан тўсиб, бетакаллуф бир қараб, бепарволик билан ўгирилиб давом этди:

— Кучи ошиб-тошиб ётибди-ку, ҳар бир майдачуйдага ҳам: қайнанажон, жон қайнанамиш... Ҳамма ишга қайнана. Эрталаб вақтлироқ туриб рўзгор ишларига қарасанг ўласанми, молга ўхшамай...

Кампир қариликдан қорайиб, томирлари бўртиб кетган оёқлари билан тупроқни сидириб, аста узоқлашди.

Кўринишдан ҳеч гап бўлгани йўқ: кампир Сашанинг олдидан сигирни ҳайдаб, унга бир қараб қўйиб, ўз қарилик қисматида нолиб ўтиб кетди. Бироқ бу ҳол Сашани қийноққа солди.

Мана, у бегона уй зинасида ўтирибди, рўпарасидан бегона одам ўтиб кетаётиб ўз дардини айтиб нолимоқда... Дунёда Саша Комелев борми ёки йўқми, бошига қайғу тушдими, йўқми, унинг бу билан ҳеч қандай иши йўқ. Мана шу усти моғор босиб қорайиб қолган тахта билан ёпилган ҳар бир том остида одамларнинг ўз бахтлари, ўз қайғулари бор... Олам кенг, ҳамма ёқда одамлар яшайди, аммо бутун дунёда Сашага ёрдам қила оладиган одам йўқ. Онаси ёки сингилларими? Уларнинг ўзлари Сашадан ёрдам кутишяпти. Дунё кенг-ку, лекин яккасан! Хоҳласанг, удалаганингча яшайвер.

— Кўп уҳлар экансан. Бизда бундай эмас!

Саша чўчиб тушди.

Эшикни оёғи билан тепиб очиб ҳовлига, кенг, даз-

молдан кейин ҳали ғижимланмаган оппоқ кўйлақда, елкадор, ёноқлари қизарган, хушчақчақ Игнат кириб келди. Йўлкага сепилган қумни этиги билан ғижирлатиб босиб келдида, қўлини узатди:

— Қани, юр, чой ичамиз, сўнгра ўтлоққа... Бугун ҳамма ёқни айланиб чиқамиз.

Саша тескари қараб, истар-истамас Игнатнинг қадоқли кафтини қисиб қўйди.

— Гапим бор эди...

— Чой ича туриб гаплашиб оламиз.

— Йўқ, шу ерда... Сизнинг қўлингизда ишламайман, кетаман.— Игнат очиқ кўнгилик билан тикилиб қолди.

— Нега дарров бундай ўзгариш юз берди — кеча илтимос қилгандинг, бугун — кетаман деяпсан? Ёмон кетяпсан, йигит.

— Ҳаммасини эшитдим... тунда... отам ҳақида... гаплашганингизни.

Игнатнинг сийрак киприкли қовоқлари дарров солинди, бусиз ҳам кичкина, лекин ўткир, тик боқувчи кўз қорачиқлари яна ҳам торайиб кетди. Сашанинг кўзларига ёш тўлди — кўзларини олиб қочгиси келмас, лекин Игнатнинг кўзларига тик қараши малол эди.

— Демак, ухламагансан...— деди хаёлчан Игнат.— Нима ҳам дейман, билганимда сени ҳам таклиф этардим. Эркакларга хос суҳбат бўлди.— У кенг, иссиқ кафтини Сашанинг торгина елкасига қўйди.— Хафа бўладиган ҳеч гап бўлгани йўқ...

Лекин Саша жаҳл билан елкасини силкитди.

— Кетсанг — зўрлаб олиб қолмайман. Кетавер! Фақат шуни бил: ҳаётингда биринчи қадаминг бу, энг биринчи — дарров ҳақиқатдан қочяпсан. Эҳтиёт бўл! Ҳақиқий инсон бўлмайсан. Шундай экан, кетавер. Зорим бору зўрим йўқ, нима ҳам қилардим?

Уни ушлаб туришмади, кетавер, дейишди. Тескари бурилиб елкаси оша: «Хайр!..» деб кетиш керак эди-ю, лекин Саша қимирламай, бошини ҳам қилиб, Игнатнинг этигига тикилганича қолди.

«Ҳақиқатдан қочяпсан...» Бундай сўзлардан кейин индамай кетиб бўлмайди. Эътироз билдириш керак! Хўш, қандай?..

Қолишим керак. Бутунлай эмас, вақтинча. Колхоз

билан танишиб олиб, исботлаб, сўнгра кетиши керак...

Девқомат, баланд бўйли Игнат енгил, катта-катта қадам ташлаб борарди. Колхоз раиси куннинг талай қисмини оёқда ўтказди. Кун бўлса энди бошланди, ҳамма ҳориш-чарчаш ҳали олдинда, пиёда юриш ҳозирча ҳузурли. Саша раис билан тенг одимлай бошлади-ю, беихтиёр ўзида Игнатнинг ғайратини сеза бошлади.

Тушга яқин қуёш ҳазилакам қиздирмаётган бўлса ҳам, ҳавода эрталабки салқин таъсири қолгани сабабли иссиқ одамни унчалик лоҳас қилмасди. Енгил шабада эсиб турибди. Ҳали етилмаган бошоқларнинг уйқудаги одам нафаси сингари пишиллаб чайқалишига беданаларнинг йўрғалаб шитир-шитир қилиши қўшилиб кетарди. Йўл бўйидаги ўт-ўлан устида гингиллашиб арилар учиб юришибди. Норози бўлгандек зўр бериб нола қилишар, авжига чиққанда тўсатдан тўхтаб, гул устига қўнишар, унга ёпишиб олишарди. Афтидан, улар ўзларига егулик ахтаришни лаънатлашса керакки, аламларини гуллардан олишпти.

Ариларнинг гингиллаши-ю, бошоқларнинг бир-бирига тегиб шитирлаши, беданаларнинг буғдойзор ичида йўрғалаб, чўчиб ўтказган ҳаёти алоҳида ҳолда сезилмайди. Бироқ ҳаммаси бир бўлиб, ҳаётнинг бир меъёрда кетаётганини, теварак-атрофнинг эзгулигини билдиради.

Агар одам тинч бўлса, ич-ичидан ноаниқ севинч пайдо бўлади. Еруғ дунёда яшаш қандай яхши! — буни фақат ана шундай тушунмоқ керак.

Агар ичингни ит тирнаётган бўлса, атрофингга бепарволик билан назар ташласанг, қизиқсанг, анча енгил тортасан.

Саша одимлар экан, қадам-бақадам отаси учун чекаётган ғам-ташвиши йўқола борди. Қадам-бақадам тундаги суҳбатдан узоқлашиб бораётгандай туюларди.

Игнат Сашага ўгирилди, у қора терга ботган, хурсанд эди. У бош ирғаб тепаликка ишора қилди. Тепалик ён бағрини арча босган, ундан баландроқда тоғ тераклари, ундан тепароқда эса, бир-бирига киришиб кетган бутазор кўринди. Энг тепада бўлса теп-текис яланглик.

— Тепага чиқамизми? Колхозни аввал тепадан туриб кўздан кечирасан. Қаерда нима борлигини билиб оласан. Сўнгра тўғри Ржавинский ўтлоғига тушиб борамиз.

Тепалик Городинче деб аталарди. Тепалик ҳақидаги ривоятлар қишлоқма-қишлоқ кезиб юради. Қачонлардир (қачонлигини аниқ ҳеч ким билмайди, жуда қадим замонларда деб таъкидлашади) сердарахт Коршуново қишлоғига душманлар бостириб келишган. Татарларми ёки бошқа босқинчиларми, буни ҳам ҳеч ким билмайди. Атрофдаги қишлоқлардан йиғилган мужиклар энг баланд жойни танлаб олиб, атрофини ходалар билан ўраб олишиб, шу ерда душманга қарши тош, қатрон, ёниб турган ходаларни ташлаб жанг қилишган. Ҳатто темир найзали ёғочлар ҳам ишлатилган, дейишади. Душман кетганда, шу жойга қалъа қуришган.

Ҳозир бу ерда тўнкалар, сарғайган буталар, қуёш нури остида куйиб кетган ўтдан бошқа нарса йўқ. Қалъадан ном-нишон ҳам қолмаган, Тепалик унинг номини, шуҳратини сақлаб қолган, холос.

Райондаги энг серқатнов тош йўл тепаликнинг ўнг тарафидаги сийрак дарахтзордан ўтади. Бу йўл Коршуновони станция билан боғлайди, ўрмон хўжалиги биносигача олиб бориб, қўшни Шумаково районига ҳам етиб боради. Қишлоқнинг чанг дала йўллари, ўтлоқдан ўтувчи ва момақаймоқ ҳамда сариқ гулли ўтлар босиб ётган сўқмоқ йўллар ҳам ҳамма-ҳаммаси ирмоқлар катта дарёга келиб қўшилгани каби илон изи бўлиб, буралиб-буралиб икки чети симёғочли ана шу катта йўлга келиб уланади. Бу йўлда туну кун мотор овози тинмайди. Уч тоннали ЗИСлар, ёғоч ташувчи машиналар, лак ва ойналарини йилтиратиб, шошилмай кетаётган юк машиналарига қарата ҳайқириб «Победа»лар ҳам физиллаб ўтиб туради.

Тош йўл — «Труженник» колхозининг чегараларидан бири.

Сўлда оқара бошлаган жавдари бугдой далалари, жигарранг тусдаги ҳайдалган майдонлар, эски ва Янги Раменье қишлоғи ортида эса ўрмон кўзга ташланади. Қорайиб кўринувчи игна баргли ўрмон орасида очиқ жой аранг кўзга чалинади. У ерда ҳам далалар ва қишлоқ бор. Бу қишлоқ Большой Лес деб аталади.

Қишлоқдан нарида, ўрмоннинг орқасидаги пичанзорлар узоқлиги учун «Сахалин» деб аталади. Қиёқ ва мох босиб кетган пушталар орасида таги қазилган устунлар қаққайиб турарди.

Мана шу ер колхоз чегараси.

«Труженик» колхозининг ери катта. Бир тарафидан электр симлари тортилган симёгочлар, кечаю кундуз машина овози тинмайди, бир тарафидан...

Подага ҳайдалган сигирни кўкариб кетган ва моғор босган ҳолда чакалакзордан топишган пайтлар ҳам бўлган, сигирни айиқ бўғизлаб, бирор ҳафтага, гўшт «сур» бўлиб турсин, деб ташлаб кетарди.

Игнат оқ кўйлагини шамолда ҳилпиратиб, йўгон оёқлари билан қуруқ ўтни босганича, кўкрагини кериб чекиб турар, шамол эса унинг оғзидан сўзларини ҳам, папирос тутунини ҳам юлиб кетарди. У шошилмасдан Сашага ўзининг ясланиб ётган кенг хўжалиги ҳақида ҳикоя қилар эди.

Сийрак дарахтзорлар, қаққайиб турган якка қайинлар, тўп-тўп бўлиб қорайиб турган арча дарахтлари, кўм-кўк, туманли, элас-элас кўзга ташланувчи бепоён далалар, далалар... Шаффоф ҳавода ҳам ана шу бепоён далаларни илғаб олиш амри маҳол эди.

Баландлик маст қилади, чексизлик ҳаяжонлантиради, ўз хоҳишинг биланми, ёки итоткоронами аста йиғлагинг ёки тўполон қилиб, шундай қичқиргинг келадики, нах мудраб ётган сукунатни уйғотиб юборсанг...

Игнат Егорович афтидан шунга одатланиб қолган бўлса керак. У пошнаси билан папирос қолдигини эзиб ташлади-да:

— Мана бизнинг хўжалик. Шу ерда ишлайсан,— деди.

9

Қачонлардир Коршуново қишлоғи «савдогар қалъа» деб ном чиқарган эди. Ҳозир фақат чолларгина бешта юқори гильдиядаги фамилиялар — Шубинлар, Ряповлар, Бахваловлар, Безносовлар ва Костюковларни эслаб қолишган. Ана шу беш оила ёғоч, бўз, тери, қорамой сотишар ва ҳар бири бойиган сари алмисоқдан қолган одатни канда қилишмасди. Аввал бир қаватли оғир ҳибсхоналар, омборхоналар қури-

шар, сўнгра эгасининг дидига қараб, олд тарафига унча ёруғ тушмайдиган кичик-кичик деразалар билан безатилган жимжимадор кошона қуришар ва ниҳоят худога шукур қилишар эди. Бу масалада ҳам ҳар қайсиси ўзига хон, ўзига бек эди. «Ибодат қилиш керакми? Қаерда? Митька Ряпов қурган черковдами? Ёки биз Бахваловларнинг улардан кам жойимиз борми? Ўз черковимизни Митьканикидан ҳам зўрроқ қилиб қурамиз!» Шунинг учун биргина Коршуново қишлоғида битта черков мактаби-ю бешта черков бор эди.

Коршуново қишлоғи аллақачон йўқотган шухрати га қайта эришгани йўқ. Худди шунга ўхшаш волость қишлоғи Шумаково эса шу вақт ичида ўсди, кичкина бўлса ҳам шаҳар тусига кирди. Қишлоқ олдида ўрмон хўжалиги қурилди.

Мутлақо кўримсиз Пташинки қишлоғи эса (Шумаководан нарида катта темир йўл тармоғи бўлиб қолди. Коршуново эса фақатгина областдаги энг кўримсиз қишлоқ хўжалик районининг маркази эди, холос.

Эрта саҳарлаб тош йўлни чангитиб ўтадиган биринчи юк машинаси билан бир қаторда хўроз қичқиради. Бир кўзи гилай чўпон Емельян бува эса мол ва уй бекаларини чақириб, ўз подасини тўплайди. Кундузлари эса район маданият Уйи олдидаги Коршуново аҳлини янги кино келганидан бохабар этувчи афишаларни эчки ямлаб кетарди. Кечқурунлари дарахтзор оралигидаги тахта қоқилган майдончада ҳаваскор баянчи баян чалар, ёшлар қўш-қўш бўлиб танца тушишар ёки қоронғи бурчак ахтариб қолишарди. Ёши улғайиб қолганлар эса — бухгалтерлар, иш юритувчилар, райторг, райтоп, районо мудирлари ва бошқалар энгларини шимариб, картошка чопиқ қилишади.

Қишлоқда нотанишлар йўқ. Ҳамма бир-бирини яхши танийди. Агар қишлоқнинг жанубида яшовчи Мария Филипповнанинг эчкиси «ақлсизлик» қилиб ўз оёғини синдириб қўйса ёки чўчқа боласи сабзини пайҳон қилса, бу воқеа дарров қишлоқнинг шимолида яшовчи Авдотья Поликарповнага маълум бўлар эди.

Умуман тинч-тотув яшаб қўшничилик қилишар, назарларидан узоқда бўлган нарса, масалан водород

бомбаси ҳақида ёки Мосаддиқнинг¹ истеъфога чиққани ҳақида суҳбатлашишни яхши кўришарди.

Павел Мансуровнинг ҳаёти нотинч ўтди. Офицер бўлиб Европани айланиб чиқди — Будапешт, Прага, Венада бўлди. Улим билан юзма-юз келган пайтлари ҳам бўлган. Бироқ бизнинг давримизда бу билан ҳеч кимни ҳайратга сололмайсан.

Коршуново райони хотинининг ватани эди. Павел демобилизациядан кейин хотини билан бирга бу ерга келган.

Райкомда ҳеч ким қўшимча қиймат ҳақида ундан яхшироқ семинар ўтказма олмасди. Ҳатто марҳум Комелев ҳам пропаганда бўлимининг ўқимишли мудирдан чўчир эди.

Мансуровга Коршуноводаги жимжитлик, мудроқ ҳаёт ёқмасди. Ҳатто жуда катта гап-сўз, гийбатга сабаб бўладиган фавқулодда ҳодисага ҳам одатдаги ҳодисадек қарамади — райпотребсоюзда растрата очилди — беш кишининг иши судда кўрилди. Маданият уйини қайта қуриш учун юз мингга яқин пул ажратилди — янги кинозал ва буфет қурилади.

Павелни иши ҳам қувонтирмасди. Ташвиқот ва тарғибот ишлари — лекция, сиёсий ўқиш, ҳаваскорларнинг чиқиши — булар унга қайноқ ҳаётдек туюларди-ю, бироқ бу ҳаётни қоғозбозлик қуршаб олганди: тематик план, маданий-оқартув ишлари бўйича кўрсатмалар, семинар бўйича кўрсатмалар — ҳа, буларнинг номини эшитибоқ бошинг қотади. Қўлланмалар-чи? Ҳамма районларнинг пропагандистлари учун универсал шпаргалка бўлган «Агитатор блокноти» дан зерикарли нарса йўқ.

Павел ўз кабинетида, арзон ёзув анжоми олдида ўтирар экан: «Қаердадир одамлар каналлар, миллион-миллион килловаттли электр станциялари барпо этишяпти... Мана бу ҳаёт! Бу ерда эса ўтган ой — семинар ишлари бўйича ҳисобот, бу ой — лекторлар группаси ҳақида ҳисобот. Қочиб қутулолмайсан» — дея хаёл сураб эди.

¹ Мосаддиқ — 1951—1953 й. Эрон бош вазири. 1953 йил 19 августдаги Эронда бўлган ҳарбий тўнтаришдан кейин 3 йилга қамалган. (Тарж.)

Павелнинг Заполярьегга ёки қўриқ ерларгами, ишқилиб, Коршуноводан узоқроққа кетсагина ҳаёти ўзгариши мумкинлигига ишончи комил эди.

Тўсатдан кутилмаган воқеа содир бўлди. Павел Мансуров қишлоқда яшар, ўша ишида хизмат қиларди-ю, бироқ энди зерикмасди. Қишлоқдаги тинч-оёшда ҳаёт энди уни ранжитмай қўйганди.

Коршуновода ишлаётган уч йил давомида, у хилма-хил хатоликларга йўл қўйишларни, баъзида ўта қўпол хатоликларни ҳам кўрди. Негадир ўзи эмас, кимдир бошқа, гайри табиий кучга эга бўлган одам бу тартибсизликларни сезиши ва тўғрилаши, коршуноволиклар ҳаётини қайта қуриши керакдай туюларди. Павел шу кунни кутар, гоҳида: «У ердагиларнинг кўзи қаерда?» — деб тўнғиллаб қўярди. Гўёки у ерда оддий одамлар эмас, жуда зийрак, камчиликларни бир неча юз километр масофадан ҳам кўра олувчи ва бир қалам тортишда камчиликларни тўғрилаб юбора оладиган улкан қобилиятли одамлар бордай эди.

Ўша тунда Игнат Павелга: мен атрофда нима бўлаётганини юқоридагиларга нисбатан кўпроқ кўраман, шу сабабли кўрсатиб, айтмоқчиман, ёрдам берай деяпман, ўзим тузатаман деб ҳаракат қиламан, фақат кучим камроқ, овозим ҳам паст, улар эшитадиган даражада қичқира олмайман, деди.

Павел Мансуров аҳд қилди: «Мен эшитадиган даражада қичқираман! Албатта! Кучим етади!»

Игнат Гмизин: кимни танқид қилишни ҳам билмайман, бошлайман дейсану, қарабсанки, ўзингни ҳавода кўрасан, деб иқрор бўлди.

Павел айбдорларни топади. Ҳақиқатни тўғри юзга айтади! Ҳақиқат учун кураш — бахт учун кураш демакдир. Бунда хато бўлиши мумкин эмас. Одамларга бахтсизлик келтирувчи ҳақиқат бўлмайди.

У одатдагидек колхозларга борар, МТСга кирар, суҳбатлашарди, бироқ, энди ҳар бир суҳбатдан ўзига кераклигини териб олар эди. Сўнгра ҳисоботларни титиб чиқар, сўраб-суриштирар, ўзига ёзиб оларди...

Гоҳо ўз кашфиётидан ўзи ҳайратда қоларди.

Бир кун у Коршуново йўллари учун одат бўлиб қолган манзарага дуч келиб қолди. Кичкинагина жар-

да кўприк билан бирга балчиққа ботиб, ёмғир остида қолиб кетган комбайн турарди. Комбайн атрофидаги ер ковлаб ташланган, ғилдираклари остидан шундай-лигича қолиб кетган ходалар чiqиб турарди: афтидан комбайн ҳайдовчилар жуда кўп уринишган, бироқ оғир машина ёмон ботиб қолган кўринади. Шундан кейин комбайнчилар шатакчи трактор юборишар, дея жўнаб қолишган.

Шу воқеадан кейин Павел йўл ноқулайликлари сабабли машиналарнинг бекор туриши, уларнинг кундалик ва капитал ремонтлари, шатакларни ёрдамга юбориш каби арзимас ишлар, ёқилгини ортиқча сарфлаш каби майда-чуйдалар қанчага тушишини МТСда суриштира бошлади.

Учала МТС бўйича, кейинги уч йилда йўл ноқулайликлари сабабли кўрилган зарар энг камида бир неча миллион сўмни ташкил этарди. Юз минглаб эмас, миллионлаб! Ходаларни бир километр судрашнинг ўзи (материал текин, ҳамма ерда ўсиб ётибди) икки мингга яқин тушар экан. Миллионлаб бекор кетган пулга эса райондаги ҳамма йўлларни тузатиб, комбайнларнинг эркин ҳаракати учун далаларни кенгайтирса бўлади. Қаллани ўз вақтида ишлатмаса, МТС фақат уч йилгина эмас, худо билади, яна неча йилгача қийналиши турган гап. Давлатнинг неча юз миллионлаб пули ҳавога совурилиши мумкин. Планлаштиришда камчиликлар ҳақида индамаслик зараркунандаликнинг ғирт ўзи!

Лекин Павел Мансуров шошқалоқлик қилмади. Бақти келади, райком секретари олдида ҳамма ҳисоб, факт ва ҳужжатларни очиб ташлайди. Ана ўшанда жавоб бермай, индамай, ёки стол тортмасига солиб кўрсин-чи! Павел Мансуров каби партия аъзолари билан гаплашиб қўяди. Керак бўлса уларга партия уставини ҳам эслатиб қўяди: «Танқидни бўғиш — оғир жиноят». Қонун — Павел томонида, куч — Павел томонида! У Игнат Гмизин эмас, айтгани бекор кетмайди.

Павел Мансуров столида ётган, боғичлари аввалги рангини йўқотган, эскирган папка аста-секин тўла борди. Олдинда кураш! Қаерда кураш бўлса, ҳаёт жўшқин бўлади.

Саша бир ҳафтагача уйга келмади. Икки кун ичида қўш отли чалғини бошқаришни ўрганиб олди. Белигача яланғоч, кепкани қошларигача бостириб кийиб олиб, ўтлоқма-ўтлоқ айланиб юрарди. Қуёшда қорайди, қўлларида қадоқлар пайдо бўлди (чалғи анча эскирганлиги учун уни тез-тез тузатаман, деб овора бўларди). Раменлик қизлар тушлик овқатга йиғилишар экан, унга қараб:

— Сашенька! Чирғим! Ёнимизга кел! Сен билан ҳазиллашгимиз келяпти, — дейишганда ҳам қизармайдиган бўлиб қолди.

Саша Игнат Егоровичларникида яшар, ўша ерда овқатланар эди. Раиснинг хотини Галина Анисимовна Сашани янги соғилган сутга қориб, ичига балиқ гўшти солинган пирог билан меҳмон қиларди. Саша омборхонада янги ўрилган сомон уюми ёнида, шундайгина полга қаттиқ тўшак солиб ётар, эрта сахарлаб уни товуқлар уйғотиб юборар эди. Бир минут ҳам ухламаганга ўхшар, ҳеч уйқуга тўймасди. Ўрнидан сакраб тураркан, яланғоч елкасига камзулин ташлаб олиб, яланг оёқда, чимдилиб оладиган даражада совуқ шудринг тушган ўтни босиб, қишлоқ чеккасидаги анҳорга югурар эди.

Қирғоғидаги сарғайиб ётган қалдирғоч ини билан тўла жарлик пастидан оқаётган анҳор катта сувга қўшилади. Сув ўсимликларини қилпирашиб, қум уюмларини у ёқ-бу ёққа суриб қўювчи тез оқар анҳор шу ерда дам олади, яна тинмай югуриб оқиш учун кучқувват йиғади. Бу ер Шайтон камар дейилади. Кундуз кунлари, қуёш тик келганда ҳам бу ер ёришмайди. Шундай сувнинг лабига уч-тўрт метрлик ёғоч тиқилса-да, тубига етмайди. Эрталаб бу ер доим туман билан қопланиб ётади. Тепадан қарасангиз, Шайтон камар чакалагининг ярмигача қаймоғи олинган кўкимтир сут тўлдириб қўйилганга ўхшайди. Югуриб келиб калла ташласанг, аввал туманни кесиб ўтиб, сўнгра сувга тушасан. Сувдан бошингни чиқарсанг, эртаклардагидек бошқа дунёга тушиб қоласан — на соҳил кўринади ва на осмон, фақат туман устида қуёшнинг тарқоқ нурларигина сирли жилваланади. Сув тунда совиб улгурмаган, илиқ бўлади. Тизсангни

лойга белаб соҳилга чиққанингда, совуқдан тукинг тикка бўлади, ҳўл баданингда пар чиқади.

Игнат Егорович дастурхон тепасида Сашани кутиб ўтирган эди. Чой Сашанинг тилини куйдирар, Игнат Егорович бўлса Овчинниково ўтлоғидаги суғориладиган бир бўлак ерда бу йил ўт жуда ёмон етилгани ҳақида гапирар эди.

— Мен ўйлайманки, сув ҳамма озуқа моддаларни ювиб кетяпти. Гўнг солиб туриш керакмиди.

Эрталабки чойдан кейин Саша қишлоқ оралаб отхонага югуради. У ерда Сашани, печка устига қўйиладиган қўзагоннинг қизиган қорнига ўхшаш қизғиш, боши силлиқ отбоқар Лука билан фақат аравага қўшилгандагина уйқусини тарк этадиган, лаби осилиб кетган Люська лақабли от ва ширинликка ўч, ахта қилинган, паст бўйли «Бир мири» деган ғалати лақабли тўриқ от кутиб турарди.

Ажойиб ҳаёт. Меҳнат қиласан, чарчайсан, ухлайсан, меҳнат кунинг учун тўла ҳақингни олишга ишончинг комил, онангта олиб бориб беришга ҳам етади.

Бироқ Игнат Егорович халақит берди.

— Вақт бўлди, йигитча, институтга тайёрлан. Уйингга бор, бир-икки кун туриб китобларингни олда, орқангга қайт. Кундузи ишлаб, кечалари бирга тайёргарлик кўрамиз. Тўғри, ўрганмагансан, қийин бўлади, лекин илож қанча. Болалик ҳаётинг тамом бўлди, катталардек яшаш фурсати келди.

Саша уйига жўнаб кетди...

Ленка остонадан ўзини унинг бўйнига ташлади. «Саша келди!» «Кўп осилма, нафасини ростлаб олишга ҳам қўймайсанлар»,— дея ўшқирди қизларига она, дастрўмоли билан оғзини бекитар экан, йигидан ўзини зўрға тутиб турди-да, сўнгра идиш-товоққа уриниб кетди. Катта синглиси Верка қўшнилардан хамиртуруш сўрагани чиқиб кетди. Ҳатто оталарини ҳам командировкадан келганида бунчалик хурсанд кутиб олишмас эди, унинг келиб-кетишлари одат тусига кириб қолганди. Мана, ҳозир янги хўжайин, оила бошлигининг биринчи марта уйига келиши.

Саша ҳам талтайиб кетмади — Ленканинг сочларини силаб қўйди, ювинар экан, онасига қараб ваз-

мин оҳангда мулойимлик билан: «Кўп уринаверманг», — деди.

Чўчқа боласи тахта деворни бўшаштириб қўйгани, қўшнилар тахлаб қўйган саржин эса қулаб деворни йиқитиб юборгани, уларнинг эса тузатиб қўйишни хаёлларига ҳам келтирмаётгани ҳақидаги онасининг нолишларига бамайлихотир қулоқ соларди. «Отам йўқ-да, кимга малол келмаса ўша хафа қилаверар экан...» дея хаёл сурарди.

Саша болта, арра ва болға олиб ҳовлига чиқди. Молхонадаги тахта деворни тузатди, қўшнисининг саржинини тахлаб қўйиб, ўзларининг ўтинини тахлашга кўришди. Шу пайт кўча эшикдан кириб келатган таниш хотинларни Саша қовоғини солиб, ўзини кўрмаганга олди. Ойиси чеҳраси очилиб ташқари чиқди-да, севинчи ичига сизмай, қўшни хотинлар билан кўришди. Уларнинг нималар деб пичирлашаётгани маълум албатта: «Бахтли экансан... Урлинг ақлли чиқди... Ишнинг кўзини билади». Арзирли гапларми улар?

Кечқурун Сашанинг олдига Катя Зеленцова келди.

— Салом, Саша! Сени кўрмаганимга анча бўлди.

У пастаккина тахта девор устидан сакраб ўтди-да, баланд пошнали туфлиси билан тахта қипиқларини босиб-янчиб Сашага яқинлашиб, қўлини узатди.

Гаплашиб олишимиз керак.

Саша шошилмай, қатрон теккан қўлини шимига артиб, Катя билан кўришди.

Улар зина олдидаги скамейкага ўтиришди.

Революциядан бир неча йил бурун Коршуново қишлоғига грекми ёки арманими — шунга ўхшаш бир одам бадарға қилинган эди. Айрим кишилар Туркиядан мовут олиб келиб сотгани учун қўлга тушган дейишса, бошқалари тақиқланган китобларни олиб келгани учун бадарға қилинган, деб ўз гапларини маъқуллашарди. Лекин ҳар ҳолда Коршуновонинг янги аъзоси на сиёсат билан ва на тақиқланган иш билан шуғулланмай қўйди. У ўзига совуқда бурчакларини қиров босиб қоладиган ёғоч кулба солди ва қўшни қишлоқлик меҳнаткаш камбағал қизга уйланди (ўзига тўқ қайси оила ҳам бадарға қилинган яланг оёққа қизини беради дейсиз), ер ҳайдади, умрининг охирида пийма қилишга киришиб қолди. Истаган

ўлчамда, буюргандай тахлитда тайёрлаб берарди. У бола-чақа орттирди, ўлгандан кейин эса Коршуноводаги эски қабристонга тинчгина кўмилди, Катя она тарафидан ана шу бадарға қилинган кишининг авлоди эди. Мактабдаёқ, шимол қуёши остида ўсиб-унган одатдаги қизғиш ранг сочли, кул ранг кўзли, пучуқ бурунли қизлардан фарқли ўлароқ, у Коршуновода ўзининг Эллада гўзалларига хос чиройи билан кўзга ташланиб турар эди.

Қалин, қора сочлари орқага таралган бўлиб, силлиқ кичкина пешанаси очиқ эди. Бир текисдаги қошлари қалин, кўкиштоб йилтираб турар, қаншари устидаги сийрак мўйи қошларини туташтирган бўлиб, қуюқ киприклари орасидан чиройли кўзлари йилтирар, қирра бурун, бурун тешиклари эса бежирим эди. Бу қиз Сашани кейинги пайтларда анча-мунча талвасага сола бошлаган эди.

— Биз райкомкомсомолда маслаҳатлашиб, сени бизга ишга таклиф қилишни лозим топдик. Ҳозирча учёт бўлимини бошқариб турасан, сўнгра пионер ишларига ўтказамиз...

Катя Сашага ҳомийларча назар солди, бироқ Саша лоқайд тинглар, ҳатто бир оз қовоғи солиқ эди.

Саша шу пайт бу суҳбатни Игнат Егорич эшитиб қолса нима дерди, деб тасаввур қилиб кўрди. У албатта: «Ҳали тухумдан чиқишга улгурмай, бошлиқ бўлмоқчимисан», дерди.

— Ўйлаб кўр, келажакнинг қай даражада порлоқ бўлади, — шошиб давом этди Катя. — Комсомол ишидан тўғри партия ишига ўтасан. Жёня Волошина эсингдами? Уша Жёня менга комсомол билети топширганди, ҳозир бўлса обкомда муҳим бўлимни бошқаряпти... Нега индамайсан — ҳеч тушунолмаяпман. Ахир партияга хизмат қилишдан олижаноб, буюкроқ иш йўқ-ку!

— Буюк иш? Бу тўғри... — истар-истамас деди Саша. — Бироқ бу ишни ўзинг бузаяпсан.

— Сенга тушунмай қолдим.

Катя Сашадан атиги бир ёшгина катта эди, бироқ тенгдош дугоналаридан ўзини анча катта тутарди. Мактабда комсомол ташкилотининг доимий секретари эди. Мабодо бирон тантанали мажлисда ёшлардан

сўзга чиқиш керак бўлиб қолса, албатта Катяни тайинлар эдилар. Мактабни битирганидан сўнг уни райком комсомолига қандайдир учёт бўлимининг бошлиғи этиб эмас, балки бирданига инструкторликка таклиф этишди. Катянинг комсомол секретарларидан бири бўлиши аниқ. Ҳаммага ҳам бу ишни ишониб топширишмайди... Саша эса кечагина ўқувчи эди. Мана, ҳозир ўжарлик билан бошини қуйи солиб ўтирибди. Бўйнидаги чуқурчасини сап-сарик тук босиб кетибди.

— Тушунмай қолдим сенга...— деди Катя, унинг гапида мулоим ва мурувватли таъна оҳанги сезилар, у гўё: «Қани айт-чи, нега ўжарлик қиляпсан?» димоқчи эди.

— Нимаси тушунарли эмас экан? Буюк иш деясану, менга — текширилмаган одамга шундай ишни таклиф этяпсан.

Катя хахолаб кулиб юборди.

— Эҳ, Саша, Сашенька! Қандай қилиб сен текширилмаган бўласан! Сенда текширадиган ҳеч гап йўқ. Кафтдагидай очиқ-ойдин: чет элда бўлмагансан, ҳатто қизлар билан ҳам юрмагансан. Яна текширилмаган эмиш!

Саша бир нарса деб пўнғиллаб қўйди.

— Гапингни қара-ю!.. Анкета билан ўлчаб ўргангансан-да, чет элда бўлганми, кимлар билан алоқада бўлган?.. Мен ўроқ машинасига от қўшишни кечагина ўргандим. Шунини текширилган деб бўладими! Яна шундай одамни тўғридан-тўғри бошлиқ қилиб олмоқчисиз.

— Аччиғинг тез экан-ку. Билмаган эдим,— ўша-ўша мурувват билан деди Катя, лекин порлаб турувчи кўзлари билан яширинча Сашага қараб қўйди. Ёжжимланган кўйлагининг очилиб ётган ёқасидан ўмрови кўриниб турар, бироқ ингичка лабларини қаттиқ қисиб олган, катта, тиниқ кўзлари тик боқар, хижолатга соларди... Буни қаранг-а, сезмай қолибди, жуда ўзгариб кетибди-я Саша — жиддий эркак бўлиб ўсяпти.

Катянинг мурувватли оҳанги, тик қараши Сашага қаттиқ ботди. У кескин гап бошлади:

— Мана, сен район комсомол комитетининг секретари бўласан, малакангни ошириб келганингдан

сўнг, райком партияда бўлим бошлиғи бўласан, балки партия комитетининг секретари ҳам бўлишинг мумкин... Лекин Игнат Егорович Гмизинга ўхшаган раис, раислигича қолади... У-ку ўз колхозини яхши биледи. Сен эса унга ҳар хил маслаҳатлар беришинг, ақл ўргатишинг керак бўлади. Сен бўлсанг ҳатто отни қўшга қўшишни ҳам урдасидан чиқолмайсану қандай қилиб маслаҳат бера оласан?

— Истамасанг, ўзинг биласан,— деди иккиланмай Катя.— Хоҳишинг. Кел, бу ҳақда бошқа гаплашмайлик.

Бироқ уларнинг гапирадиган бошқа гаплари ҳам йўқ эди. Мусаффо уфқ қорая бошлади. Тахта уюми, кундузи тахлаб қўйилган ўтин, экин суғориш учун қўйилган бочкалар, панжарага ёйиб қўйилган пояндозлар орасида кўринмай қолди. Фақат оқшомнинг салқин ҳавосида бутун ҳовлига мум ҳидини таратди, холос.

Саша Катяни зимдан кузатар экан, бир воқеани эслади.

Бир куни мактаб олдида чиллак ўйнашаётган эди. Дарсга чалинган қўнғироқ ўйиннинг белига тепди. Болалар энг яқин йўлдан — тахта тўсиқнинг тешиги томон йўл олишди, аввал болалар, улардан кейин қизлар қий-чув билан мактаб томон отилишди. Саша болалардан кейин келиб, туйнукни гавдаси билан тўсиб олди.

— Утказмайман! Айланиб ўтинглар!

Қизлар Сашани орқасидан бир-икки туртишди, ер депсинишиб беозор «жиннивой» дейишди-да, дарвоза томон югуриб кетишди. Бирдан Саша орқасидан Катя келганини сезиб қолди.

Катя туйнук олдига келиб тўхтади, бир оз жим турди-да:

— Қўйвор,— деди амрона.

Саша елкаси оша ўтирилди: қизнинг узунчоқ энгаги кўтарилган, қовоғи амрона тушиб турар, қуюқ киприклари остидаги кўзлари эса қандайдир сирли, мастона эди. Йўл берса уятга қолади, қимир этмай туриш ундан қийин!..

— Қўйвор!

— Қўймайман.

— Қўйвор деяпман!

Саша дош беролмади... Қиз ўтиб кетди, Саша бўлса ундан анча кейин бўйин эгиб, судралганча кетди. Катя орқасидан Сашанинг унга разм ташлаб келаётганини сезиб, жўрттага виқор билан борар эди.

Катя елкаларини силкиб:

— Совқотдим. Мен борай,— деди.

Саша гавдасини кўтариб, хайрлашишга ҳозирланди. Бироқ Катя қимирламади.

Улар бир оз жим ўтиришди.

— Мен борай...

Қиз яна қимир этмади.

— Йўқ демасанг, кузатиб қўярдим.

Гира-ширада Катянинг кўзлари сирли чақнади.

— Хайрият-эй! Фаросатинг бор экан.

— Бир оз кутиб тур, мен ҳозир қўлимни ювиб, кийиниб чиқаман,— дея Саша уйига отилди... Кийинар экан, қизарган юзини онасидан яширди.

Ой энгаҳи билан қари арғувон дарахтининг учи-га тегиб тургандай кўринарди. Унинг нурлари парча-парча бўлиб ҳар ер-ҳар ерда сочилиб ётарди. Ўтлоқ тарафдан гоҳ-гоҳ намхуш шабада эсар, шунда ерга сочилиб ётган нур аста ҳаракатга келарди. Бир парча ой нури Катянинг кўйлагининг шапалоқдек жойини ёритиб турарди.

Катя нафасини ютиб, хаёлга чўмди.

— Менга қара,— деди у бошини кўтариб,— сенга ҳам баъзида бу ҳаёт ҳақиқиймасдай туюладими?

— Болалигимда бир вақтлар шундай туюларди,— деб жавоб берди Саша бир оздан сўнг.— Болалар билан шаталоқ отиб юрар, чўмилардим, налим балиқ излаб сув остидан тўнка тагига кирардим, тунлари эса бир ўзим қолиб ўйлардим: шу ҳаёт остида яна бошқа бир ҳаёт бормикин? Қўғирчоқ бор-ку, матрёшка деган, бирини очсанг, остидан иккинчиси чиқаверади. Мен уйқудан уйғонаману, атрофда бошқача ҳаёт бўлади, деб кутгандим. Шора дарёси ҳам, налим балиқлари, Прислоново ўрмонидаги қўзиқоринлар ҳам, ҳаммаси ҳақиқий эмас, фақат тушимдагидай кўринарди. Гоҳо даҳшатга тушар эдим. Айтишларича, шундай таълимот бор эмиш — идеалистик таълимотда яшайсану, аммо атрофингдаги борлиқ тушингдагидай ёки шунга ўхшаш бир нарса бўлар эмиш.

Лекин Катя бош чайқади.

— Мен бу ҳақда эмас.

— Бўлмаса, нима ҳақда?

— Мана сен колхозда ишляяпсан... Узингча ана шунинг ўзини ҳақиқий ҳаётнинг бошланиши деб ўйлайсанми?

— Бўлмасам-чи? Энди мен қўғирчоқларга ишонмайман. Мактабни тугатдимми, демак, мен учун янги ҳаёт бошланди.

— Мана мен бўлсам, катта бир махсус топшириқ кутяпман, балки бирор ишга жўнатишади, деб хом ҳаёл қилаётгандирман. Узимни ўзим алдаётганимни сезиб тураману, кутавераман...

— Қандай топшириқ?

Катя юзини Сашага яқинлаштирди: чимрилган қошлари, қоп-қора кўзлари қоронғида кўринмаса ҳам, киприқлари остида улар чақнаб турарди.

— Сен кулма, мен қандайдир буюк иш қилиш истагидаман. Партия ўлгин, деб буюрок, ўлишга ҳам тайёрман! Сенга кулгили туюляптими? Бечора қиз, жасорат ҳақида ўйляпти, ҳали болалиги қолмапти, деб ўйляяпсанми?

— Кулгили эмас-ку, фақат...

— ...Фақат ҳаммаса бўлмаган гап, фантазия. Йўқ нарсани орзу қилиш ўрнига яшаш керак, демоқчисан. Тўғри, Саша, минг марта тўғри! Бу гапни мен эшитганман...— Катя бирдан ҳовуридан тушиб, хўрсинди.— Қўриқ ерларга кетгим келяпти...

— Нега кетмадинг?

— Ўйлаб-ўйлаб, бу шаштимдан қайтдим. Қўлимдан нима ҳам келарди. Тракторчи ҳам, механик ҳам, комбайнчи ҳам эмасман, ҳатто прицепчиликни ҳам билмайман.

— Бироқ, комсомол ходимисан. У ерларда сендақа ходимлар ҳам керакдир.

— Менга ўхшаган комсорглари юборишармиди. Тажрибали комсорглари, шаҳарликларни юборишади, мен эса ҳали бир йил ҳам ишлаганим йўқ. Шундай олис жойга комсорг бўлиб боришнинг нима маъноси бор!

— Бўлмаса тракторчиликка ўқишинг керак эди.

Деразалари, дарахтлари ҳурпайиб турган биноларга қараб очиладиган уйлар мудрашади. Томларини

эса сахий ойнинг нурлари ёритган. Симёгоч ҳам ёлғизлик ва бекорчиликдан зориқиб, йўгон товушда хиргойи қиларди.

— Сенга ҳавасим келади, Саша,— деди Катя бир оз сукут сақлаб.— Қолхозда ишлайман деб ихтиёр қилдинг-да, сўзингнинг устидан чиқдинг, ўроқ машинасига от қўшишни ўргана бошладинг. Трактор, қорамой, дуд ҳақида ўйласам... Одатдагидай, кичкина... Балки иродасизманми. Сенга ҳавасим келади, чин сўзим... Бугун сени кўриб, жуда зўр-ку,— деб ўзимча ҳайрон қолдим.

Тўсатдан Катя сўзини чўрт бўлди-да, қўлини узатиб:

— Кеч бўлиб қолди, хайр,— деди.

Катянинг кўкрагига тушиб турган ой нурининг парчаси ўт-ўлан орасига тушиб йўқолиб кетди...

Эшик гичирлади, қуруқ сўқмоқ йўлда пошналарнинг тақ-туқи эшитилди. Катя қоронғилик қўйнидан, уйи эшигига кираверишдан истехзо билан қичқирди:

— Кеккайиб кетма тагин! Балки, айтганларим ҳаммаси ёлғондир.

Лўкидон жаранглади, эшик ёпилди.

Саша ой нуридан ҳосил бўлган сонсиз ёруғ тангачалар қўйнида қоронғиликка тикилиб турарди... Саша қўлини узатиб, кафтига ой нури тушгунга қадар ҳавони тимирскилади.

«Ёлғон гапирдимиз?.. Йўқ. Айтилган сўз — отилган ўқ...» Уйқудаги дарахт уйғониб, шохлари қимирлади, шудринг тушиб намланган япроқлар аста шитирлади, сўнгра яна аста мудрай бошлади. Кафтига тушиб турган ой нури йўқолди. Саша хижолат бўлиб қўлларини чўнтагига солди.

Қимсасиз тош йўлда, машина ғилдираклари остида сийқаси чиққан чағир тошлар йилтилларди. Йўл ўртасида бочканинг занглаган темир ғилдираги ётарди.

Раисполком фарроши Клавдиянинг ўғли Вовка эрталаб шу ғилдиракни ўйнамаётганмиди? У зўр бериб пишиллаб, инқиллаб, ниҳоят темир ғилдиракни тош йўл узра тақир-туқир қилиб ғилдиратиб юборишга муяссар бўлди. Бола ғилдирак орқасидан ғолибона ҳайқириб, оёқларини пилдиратиб югуриб кетди.

Саша ана шу ҳайқириқни, югуриб кетаётган бола-нинг қоп-қора картошкага ўхшаш товонларини эслаб, мийиғида кулиб қўйди.

11

Промкомбинатда, қалдирғочларни чўчитиб, бўғиқ гудок овози янгради.

МТС ҳовлисидаги ёғочга илиб қўйилган плуг тишига тўққиз марта бонг урилди.

Почтачи Кузьмич сумкаси газетага тўла, одатдагидай эгилиб-букилиб, почта зинасидан тушиб келди.

Райпотребсоюз магазинининг эшиги очилди. Прислон ёки Сухаревка қишлоғидан келган эчки соқол чол билан кўзалари еб юборгудек ўқрайган кампир виқор билан магазинга кириб, дўкон пештахтасига ташлаб қўйилган дағал драпни ҳавас билан пайпаслаб кўра бошлади.

«Қизил маиший хизмат» артелига қарашли сартарошхонада, тили заҳар одамлар орасида «Ўтмас устара» деб ном чиқарган Сударцен йўл-йўлакай кирган колхоз раисининг соқолини қиртишлар экан, Вашингтондаги сенатор Маккарти яна қандай қилиқ чиқарар экан, деган масалани ҳал қиларди.

Одатдагидай, Коршуново қишлоғида меҳнат куни соат тўққиздан бошланади.

Павел Мансуров оппоқ кўйлак, яхшилаб дазмолланган шимда, — байрамдагидай кийиниб олиб, ҳужжатли папкани қўлтиғига қистирганича райкомга кетяпти. Почтачи Кузьмич Павелни учратар экан, одатдагидай: «Газетадан ола кетинг» деди. Уқитувчи Аркадий Максимович Зеленцов эскилигидан ёрилиб кетган ёғоч ҳассаси билан тахта тротуарни тақиллатиб келар экан, похол шляпасини кўтариб Павел билан сўрашди. Сартарошхонадан энгагини йилтиратиб чиққан колхоз раиси Павелни тўхтатиб, об-ҳаво ҳақида, МТСдан ундира олмаётган бармоқсимон шестерня ҳақида гаплашиб олди.

Майда-чўйдасигача одатдагидай тонг! Одамлар Павел билан саломлашар, қандайдир шестернялар ҳақида гапиришар, бироқ ўн минутдан сўнг Павел Мансуров райком секретарининг столига ўз папкасини қўйишини билишмасди. Бу уларнинг ҳаётида му-

ҳим воқеа-ку! Мана шу папкада шундай ҳужжатлар борки, улар бир қатор камчиликлар сабабини очиб ташлайди. Сабаблар аниқми, хатолар очилдими, демак, уларни тузатишдан бошқа чора қолмайди.

Бортининг шалоғи чиққан машиналар тош йўлдан шовқин солиб ўтишарди. Идораларнинг очиқ деразасидан машинкаларнинг чиқиллаши, телефон орқали узоқдаги сельсоветлардан бақириб-чақираётган одамларнинг овози эшитилади:

— Верхнешорье! Верхнешорье!.. Нима қилиб орага Сташино суқулади? Яхши қиз, айтинг, халақит беришмасин!

Коршуноводаги бундай дабдабали шовқин Павел Мансуровга анчадан бери ёқарди. У тўсатдан ўзини коршуноволикларнинг халоскоридек сизди, зерикарли ҳаёт сабабчиси бўлган кўнгил ғашликдан асар ҳам қолмади.

Бир ҳафта бурун Павел ўз папкасини Игнат Гмизинга олиб келиб кўрсатган эди. Игнат хона бурчагига ўтириб олиб ҳужжатларни ўқир экан, вақти-вақти билан бошини чайқар эди.

Павел колхозни айланиб, бир соатдан кейин қайтиб келди.

Игнат жойида ўтирганича папирос чекиб, паршонхотирлик билан Павелни кутиб олди. Папка бекик эди. Павел ўтирди, хавотирга тушиб диққат билан Игнатнинг юзига қаради. Игнат жўрттага қилгандай, анчагача индамай ўтирди. Папкани яна очди-да, катта, йилтироқ калласини эгиб, хаёлчан варақлай бошлади.

Мана Игнат канцелярия қисқичи билан қистирилган учта шалдироқ сариқ қоғозни варақлади. Павел бу қоғоз ўт босган пичанзорлар рўйхати эканини билади. Учинчи варақ остида Павелнинг қўли билан, «Ана шу маълумотларга кўра, агар яқин беш йил ичида ёввойи ўтга қарши курашилмаса, район чорвачилиги оғир аҳволда қолади», деб ёзилганди.

Игнатнинг қўлидан полга ўқув дафтарида йиртиб олинган бир варақ ҳаво ранг муқова сирғалиб тушди. Бу ўтган қишда ем-хашак етишмаганлиги сабабли айрим колхозларда сўйилган моллар ҳақида справка эди. Игнат юзига қон қуйилиб эгилди-да, полдан қоғозни олиб, авайлаб ўз жойига солиб қўйди.

Ундан сўнг кейинги ўн йил ичида сут соғишнинг камайиши ҳақидаги ҳужжатлар ётарди.

Бир-бири билан боғланган ташвишли катта муваффақиятсизликлар, аламли фактлар қиссаси варақ-ма-варақ очиларди. Бирини тузатсанг, иккинчиси очилади... Павелни кейинги вақт на хотини, на иши ва на ўз манфаати қизиқтирарди. Ҳозир у сатрлаб, битталаб, рақам-барақам бепарво бошлиқларнинг ҳаюватини бузадиган қиссани тўплаш учунгина яшар эди... Мана ишни битирди, ҳужжатлар ётарли. Игнат ҳозир нима деркин? Ёнида кимнингдир елкасини сезиши керак, Игнатнинг елкаси эса бақувват.

— Ҳа-ҳа,— деди чўзиб Игнат.— Соддагина, ҳеч қандай ҳийла-найрангсиз ёзилган. Маълум ва машҳур нарсалар бир жойга тўпланган — кўрибсизки, бомбага айланибди қўйибди.

— Сен розимисан?

— Бўлмасам-чи?.. Фақат, нега энди бир ўзинг бу ишга қўл уряпсан, дўстим?

— Нега «бир ўзим» бўларкан? Бу ерда Чистотеловнинг ҳам, марҳум Комелевнинг ва Сутолоковнинг ҳам, МТС директорининг ҳам ҳиссаси бор. Сенинг ҳам ҳиссанг камми? Мен бор-йўғи ҳаммасини сортларга ажратиб, бир жойга тўплаган омборчиман, холос.

— Тўғрироғи, эскичиман дегин. Кўрганингни кўтаравергансан. Бошқалар ҳам билишганда, ёрдам беришарди.

— Кимдир ёрдам берса, бошқа бирови албатта қаршилиқ қилишга ҳаракат қилади.

— Ёнингни олишарди...

— Ҳалиям кеч эмас. Мана, ҳозир ёнимни олишин.

— Қандай қилиб?

— Бу оддий нарса, муҳокама қила бошлаймиз-да, ана ўшанда тарафимни олишади.

— Баев, Комелевнинг ўнг қўли эди. У муҳокама қилишни ҳам истамаслиги мумкин.

— Мажбур қилиш мумкин.

— Ким мажбур қилади? Сенми? Бу бўлмағур гап, сенинг ишинг эмас деб стол тортмасига солиб қўйса, нима ҳам қила оласан? Дўқ қиласанми? Қўрқита олмайсан. Мажлисларда сўзга чиқиб, хатоларни

бекитяпти деб айблайсанми? Гапинг кимга таъсир этади? Максим Пятерскийгами? Федосий Мургингами ёки Костя Зайцевгами? Ахир улар бу ҳужжатлардан мутлақо беҳабар-ку. Қандай қилиб билмаган нарсаларини қўллаб-қувватлайдилар? Бир ишга қўл урдингми, ишинг идора қулфи остида қолиб кетмаслигига ишончинг комил бўлиши керак!

Павел, Игнатга қараб беҳосдан: «Сен ўлгудай пишиқ, етти ўлчаб, бир кесадиғанлардан экансан...» деган фикрга келди.

Папка албатта ҳамма колхоз раисларини айланиб чиқолмасди, бунинг ҳожати ҳам йўқ эди. Игнатдан ташқари, папка билан Калинин номли колхоздан индамас, эҳтиёткор Максим Пятерский, «Биринчи май» колхозининг ёш раиси Костя Зайцев ва районнинг энг қари раиси Федосий Мургинлар танишиб чиқишди.

Павел папкани қайтариб олмасдан икки кун бурун, Игнат Гмизин ҳузурига «Биринчи беш йиллик» колхозининг раиси Никита Прохоров кириб келди. У қаердандир, қўлма-қўл юрган ҳужжатлар ҳақида эшитгану, ана шу ҳужжатлар билан танишиш мақсадида Игнатнинг ҳузурига кирган экан. Прохоров ярим соатча ҳужжатларни титкилаб ўтирди-да, ниҳоят ўрнидан туриб: «Ҳар қолда...» деди-ю кетди. Эртасига Баев Павелни учратиб қолиб:

— Ҳамманинг орзида қандайдир папка ҳақида миш-миш гап юрибди. Нима гап? Нега бу ишлар райкомдан ташқари қилиняпти?

Павел райкомдан ташқари ҳеч қандай иш қилаётганим йўқ, бугун эмас, эртага сизга тақдим этаман, деб тушунтирди унга.

Ҳаракат қилиш вақти келди!

...Мана Павел Мансуров ясаниб олган, бир оз тантанавор тарзда папкани райкомга олиб кетяпти.

12

Баевнинг кабинетига, стол устидаги ойна остида Коршуново район партия комитети бюро аъзоларининг машинкаланган рўйхати турарди.

Энг юқоридаги фамилия — Комелев Степан Петрович — устидан чизиб қўйилганди.

Рўйхатда иккинчи бўлиб Баев, кейин Коршуново МТС зонаси бўйича район секретари, ҳозирги иккинчи секретарь Агния Павловна Зибина турар эди. Зибина ҳар мажлисда сўзга чиқаркан, аввал ўзини танқид қила бошларди: «Мен айбнинг каттагина қисмини ўз бўйнимга оламан. Мен ўз қилаётган ишимдаги хатоларни шуваб кетмоқчи эмасман... Объектив нуқтаи назардан ўз тарафимдан шармандаларча бўш қараганман...» Бундай пайтларда, ҳатто бошлиқ Баев ҳам негадир эти жунжикиб, ўз хатосини сеза бошларди, беихтиёр сўзга чиқиб, қандайдир номаълум айбларга иқрор бўлгиси, бўйнига аллақандайдир мажбуриятларни олгиси келар эди. Зибина аввал айбига иқрор бўлиб, сўнгра Мансуровга ташланиши аниқ.

Зибинадан кейин район ижроия комитетининг раиси Сутолоковнинг фамилияси ёзилган. Райком секретарининг иши билан райижроком раисининг иши ўртасида кескин фарқ йўқ. Ҳар ҳолда Комелев бундай фарқни сезмасди. У ўз ишини ҳам, Сутолоковнинг ишини ҳам бажараверарди. Фақат мактабга ўтин келтиришни талаб қилиш, Маданият уйининг томини тузатиш, тротуарга янгитдан тоштахта ётқиши ҳақида буйруқ бериш каби майда-чуйда масалаларнигина райком секретарининг розилигини олмасдан Сутолоковнинг ўзи ҳал қилар эди. Баевнинг айтганини Сутолоков албатта тасдиқлайди.

Рўйхатда бешинчиси Павел Мансуровнинг фамилияси эди. Бу масалада унинг фикри аниқ.

Район газетасининг редактори — Первачев ёш йигит бўлиб, бюро мажлисларида қатъийлик кўрсатмас, райкомдагилар билан тортишиб ўтиришни ёқтирмас эди.

Чистотелов — кекса партия аъзоси, яқинда кўп йиллик хизматлари учун Меҳнат Қизил Байроқ ордени билан мукофотланган, обрўли одам. У Павел Мансуровнинг тарафини олса керак. Мансуров зигир экилишининг тарафдори, Чистотеловга Мансуровни ҳимоя қилиш учун шунинг ўзигина етарли.

Рўйхат охирига қўл билан райвоенком Пугачев Осип Осипович ёзиб қўйилган, ҳар аҳтимолга қарши шахс бўлган бу киши — бюро аъзолигига кандидатликдан юқори кўтарилмас эди. Ўтган йили МТС

директори Семякинни бюродан чиқариб ташлашганди, Пугачев вақтинча бюро аъзоси бўлиб қолди. Комелев вафот этди. Ўрнига кимни аъзо қилиб ўтказиш керак? Яна ўша кандидат Пугачевни. Баевнинг ўзининг фамилиясини кандидатликдан ўчириб, аъзоликка ёзиб қўйди, албатта биринчи конференцияга. Бу ҳозирча «кўпчилик»ни ташкил этиш учун.

Етти бюро аъзоларидан фақат икки кишигина Мансуров тўплаган материалларни эълон қилиш тарафдори бўлади. Икки киши беш кишига қарши. Шунинг учун ҳам Баев, масала ҳал бўлди, деб ҳисобларди.

Мажлис бошланмасдан, одатдагидек ҳамма суҳбатлашар, бироқ ҳаммаларининг бир неча минутдан сўнг муҳокама бўладиган масалани четлаб ўтаётгани сезилиб турарди. Шамолдан қотиб кетган, япалоқ, мулойим юзли оппоқ соч райижроком раиси Сутолоков жуда отга ишқибоз эди, шунинг учун у ўтган йили областга машҳур «Шамарино коммунари» совхозида кўрган отлари ҳақида гапиргани гапирган эди.

— Дарвозани очишди-ю, ичкаридан ғайри илоҳий — кўзлари чақнаган, ёли ҳурпайган бир ажойиб от икки азамат йигитни жиловига сўдраб чиқиб келди...

Ҳатто Баев ҳам қизиқиб, қулоқ сола бошлади.

Бу одам райком ходими бўлгунга қадар ҳаётида бир-биридан узоқ икки хил касбда ишлаган, урушгача ботаникадан дарс берди, урушда пиёда разведка взводига командирлик қилди. Ташқи кўринишдан иккала касб ҳам унга ўз таъсирини кўрсатганди. Юзи хомсемиз, энгаги учли, устки лаби осилган эди. Юзининг бундай тузилиши билан у фақат уруғ ва уруғдон ҳақида гапириш учун яратилгандек эди. Лекин офтобда қорайган калта бўйни бақувват, қора тук босган қўллари узун, кафти қенг, бармоқлари ярим эгилган эди. Ушлаган жойини узиб оладиган бу панжалар Днестр ёки Прут соҳилларида эси оғиб қолган душман соқчиларининг оёғини осмондан қилганига ишонса бўлади.

Унинг олдида Мансуровнинг папкаси ётарди. Папканинг усти яна ҳам эскирган, бюро аъзоларининг қўлида айланиб юриб яна ҳам сийқаланган эди.

Павел ҳаддан ташқари калондимоғлик билан бир оёғини иккинчиси устига қўйиб, янги дазмолланган кўйлагининг ёқасидан келишган бугдой ранг калласини юқори кўтариб ўтирарди. Сутолоков тасвирга жуда берилиб кетганидагина, Павел энсаси қотиб, алжираш етар энди, дегандек қовоғини солар эди.

Майор Пугачев келди, унинг фамилияси рўйхатда энг кейин ёзилган эди.

— Бир оз кечикиб қолганим учун узр, ўртоқлар,— деди виқор-ла, башанг кийинган, топ-тоза, мойланган этиги билан ғарч-ғурч қилиб диванга бориб ўтираркан, кўкрагини кериб, бошини орқага ташлаб қўйди. У вазмин, мурувватли, кўнгилчан одам бўлиб, соғломлиги ва ёқасининг торлигидан юзлари қип-қизарган эди.

Баев стол устидаги папкани кескин суриб қўйди-да:

— Бошладик, ўртоқлар. Масала албатта ҳаммага маълум,— деб папкани яна ўз жойига тортиб қўйди.— Мана районимиз камчиликлари ҳақида ҳужжатлар, асосан... э-э... кези келганда шунини айтайки, бизга ҳеч боғлиқ бўлмаган планлаштириш юзасидан Мансуров ана шу ҳужжатларни кенг муҳокама қилишни талаб қиляпти.

Иккинчи секретарь Зибина, қуш уясида ўтирган-дек чуқур креслода қўлларини қорнига қўйиб ўтираркан, тилёғламалик билан гап бошлади:

— Мен ўйлайманки, бириңчи сўзни бугунги воқеа сабабчиси бўлган Мансуровга берсак.

Баев: «Қарши эмасман»,— дегандек бошини эгди.

Павел-шунини кутганди. У келишган қоматини дол қилиб, ўрнидан турди, ҳаммага бирма-бир қараб чиқди.

— Мен ўз сўзимни айтганман. Мана у!— Унинг жарангдор овози хонада янгради.— Кичкинагина кўшимча қилсам бас. Агар танқид ва ўз-ўзини танқид бўлмас экан, агар халқ хатоларни сезмас экан, у ҳолда планлаштиришимиз кўр-кўрона бўлади ва албатта адашилади. Мен коммунист сифатида бу ҳолни,— дея Павел қўли билан папкани кўрсатди,— фақат бюронинг ўзида, тор доирадагина эмас, балки оддий коммунистлар ўртасида муҳокама қилишни талаб қиламан.

Павел яна ўша қомати доллигача келиб ўтирди. Агроном Чистотелов сўз олди. Суяги бузуқ, гавдали Чистотелов маҳаллий промкомбинат чиқарган гичирлайдиган стулда ўзини ноқулай сезарди.

— Бу ерда кўп гапиришнинг ҳожати йўқ, Мансуров ҳамма айбларимизни юзага чиқарди,— деди йўгон овозда у.— Халқдан бекитиб бўлмайди. Хатоларни халқ тузатмаса, ким тузатади?— ундан, яна нима деркин деб кутишаётганини сезиб, чўрт кесди:— Тамом!

«Колхоз минбари» дейиладиган район газетасининг редактори Первачев сакраб ўрнидан турди. Ёш буқача каби кучга тўла Первачев катта калласини у ёқ-бу ёққа кескин буриб, гап бошлади:

— Мен ҳам Мансуровни қувватлайман!..

Баев Первачевга диққат билан узоқ тикилиб турди.

— Газетамизни олиб кўрайлик. Қандай кураш олиб борапти у? Сут соғувчи Петуховани бепарволиги учун танқид қилиб чиқдик, бригадир Ловчуковнинг ароқхўрлигини очиб ташладик, хўш, гўнг келтирилмагани ёки ёнилғи вақтида олиб келилмагани ҳақидами? Ҳаётни жўжа каби чўқиламаймиз, йирик-роғини ёқасидан ушлашга ботинолмаймиз. Шу йўл билан хатоларимизни тўғрилай оламизми? Йўқ, албатта! Танқид ва ўз-ўзини танқидни жиддий ривожлантириш пайти келди!

— Менга бундай тортишув ёқади... Кечирасиз, гапингиз тугади шекилли?— Зибина ўрнидан турмай, креслога яна-да ўрнашиброқ ўтириб олди, боши бир ёнга эгик, чеҳрасида майин табассум ўйнарди, очиқ кўнгиллик билан ҳаммага бир-бир назар ташлаб чиқди.— Ҳаммангиз мени биласиз. Мен доим тўғриси айтиман қўяман. Павел Сергеевич тўплаган ана шу камчиликлар ичида менинг ҳам айбим бор. Жуда катта! Лекин, ўртоқлар, Первачев билан Мансуров кимнинг ёқасидан ушламоқчилар, билолмайман?— яна очиқ кўнгиллик билан ҳаммага назар ташлаб чиқди.— Обком партияними? Облисполкомними? Балки қишлоқ хўжалик министрлигинидир? Ахир бизга планлар ана ўшалардан келади-ку. Қадрли ўртоқлар, йирик-роғининг ёқасидан олишдан аввал (кечирасиз, сизнинг гапингиздан олиб гапиряпман),

Ўзимизни синчиклаб текшириб кўришимиз керак. Мен, масалан, бизнинг райком, шахсан ўзим... Ҳа, ўзим!.. (Бировнинг соясига бекинмоқчи эмасман). Шахсан ўзим қорамол ем-хашаги, силосга кўпгина район раҳбарлари сингари фавқулодда кам аҳамият берганимни бекитмайман. Мен яна бир маротаба қайтариб айтаман, айбни дадил бўйнимга оламанки...

Зибина шундай майин кулиб гапирар, бегуноҳ кишилардек ҳаммага назар ташлар, районнинг ҳамма оғир камчиликларини шундай осонлик билан ўз бўйнига олардики, Баев ҳам, ҳатто қолганлар ҳам энгил тортдилар.— Худо ҳаққи, шайтон Павел Мансуров бўяб кўрсатгандек даражада даҳшатли эмас-ку! Хўш, райком айбдор, областдаги ўртоқлар айбдор, ҳатто министрликда ҳам айб бор бўлсин, нима бўлибди, айбсиз одам борми дунёда, кўнгилга шунчалик оғир олишга арзирмиди?..

— Яна шуни эсда тутиш керакки, ўртоқ Мансуров,— деди қатъий Баев,— энг муҳими партия ва давлат интизоми. Сенинг мулоҳазаларинг дадил ва диққатга сазовор, бироқ тартибни бўшантириб юбориши, партия ва совет органларининг ишини, интизомни бузиши мумкин.

— Тўғри, жуда тўғри!— дея шоша-пиша тасдиқлади Сутолоков.

Павел яна ўрнидан турди.

— Йўқ, тўғри эмас!

Тортишув бошланиб кетди. Чистотелов тўнғиллади, Первачев ён қўшнисига ҳарбий интизом билан давлат интизоми ўртасидаги фарқни шовқин солиб тушунтира кетди. Павел Мансуров Зибинага гап ташлади:

— Сенинг танқидинг — танқид эмас, ўзига хос танқидни бўғиш, ярага туз сепгандек гап!

Зибина чеҳрасидаги мулойимлик дарров йўқолди, очик кўнгиллик билан қараб турувчи равшан кўзлари ўз жилосини йўқотди.

Баев оғир қўлларини стол устига ташлади.

— Бас, ўртоқлар. Бундай юксак ғояли баҳсинг кети узилмаслиги мумкин.

Столдаги ойна остидаги рўйхатда ёзилган етти бюро аъзосидан олти киши сўзга чиқди. Тарафлар иккига бўлинди: уч киши Мансуров тарафини олди,

уч киши қарши чиқди. Фақат диванда ўтирган, кителининг ҳамма тугмалари қадалган райвоенком Пугачевгина маънодор сукут сақлаб ўтирар эди.

— Сенинг фикринг қалай, Осип Осипович?— деб сўради ундан Баев.

Осип Осипович тор ёқадан чиқиб турган калласини қимирлатганича шошилмасдан, обрў сақлаб жавоб берди:

— Интизомга бўйсуниб керак... Мен сизнинг фикрингизга қўшиламан, ўртоқ Баев.

Бюро тамом бўлди, Пугачев мойланган этиги билан ғарч-ғурч қилиб, биринчи бўлиб райком секретарининг хонасидан чиқиб кетди.

13

Коршуновонинг чеккасида, тош йўлга яқин жойлашган қум тепаликда қарағай тиккайган. Эркинликда ўсган бу қарағай қачонлардир ўзининг баҳайбатлиги билан ҳамманинг диққатини жалб қиларди. Ҳозир ҳам аввалги мағрурлиги кўзга ташланиб туради. Икки кишининг қучоғи етмайдиган йўғон танаси даҳшатли тугунчақлар билан қопланиб кетган бўлиб, бу улкан дарахтнинг ғайри табиий равишда таранг тортилиб, тош-метин бўлиб кетган мускулларини узиш амри маҳол эди.

Йўғонлиги ёш қарағай танасидай келадиган пастки шохлари эркин тарвақайлаб, бутун тепаликни бекитиб ётарди. Бироқ бу — дарахт қолдиғи эди, холос... Дарахтнинг қалин, ғадир-будур, чириган пўстлоғи ўйдим-чуқур тоғ қоясига ўхшар, кўчиб тушган жойларида қарағайнинг қорайиб кетган ўзағи кўриниб турар эди. Қуриб қолган, сирли илтижо билан уватилган шохлари, жойида қотиб қолган улкан суякдор қўлларга ўхшар эди. Энди дарахтга на қуёш ва на ёмғир қувонч бахш эта олар эди. Фақат энг учидаги битта бутачагина сўниб бораётган ҳаётдан дарак бериб турарди. Суякдор, қотиб қолган шохлар ана шу сўнгги умид тимсоли бўлмиш шохни кўтариб туришарди. Ана шу кичик шохдан ҳам ҳали майда-чуйда қизғиш уруғлар, бужурлар ерга тўкилиб туради, деярли жонсиз дарахт одатданми ёки ўжарлик қилибми, гуллаб ҳосил берарди, сабот-мато-

нат билан, табиат томонидан юкланган ўз наслини давом эттириш вазифасини бажариб келмоқда эди.

Айтишларича, қайсидир бир халқда ўзларининг муқаддас дарахтлари бўлиб, одамлар ана шу дарахт остига инъомларини олиб келиб қўяр эканлар.

Саша учун ана шундай дарахт вазифасини Коршуново қишлоғининг чеккасидаги қадимий қарағай бажарар эди.

Сашанинг ҳаёти ташқи кўринишдан бир хилда ўтаётгандек эди. Эрта билан туманли Шайтон камарни зиёрат этар, кундузи ўтлоқда ишлар, кечқурун Игнат билан ўтириб дарс қиларди — институтга бориб экзамен топширадиган вақт яқинлашганди. Кунлар бирин-кетин, бир тартибда ўтиб борар эди.

Лекин ҳар куннинг ўзига яраша кўз илғамас, четдан кузатган одамга сезилмайдиган қувончи ва тасодифлари бор.

Саша жавдари униб ётган даладан ўтиб бораётиб, бир бошоқни узиб олди-да, синчиклаб қарай бошлади. Бошоқ ҳали кўм-кўк, етилай деб қолган эса-да, кафтини қитиқлар эди. Саша бундай бошоқни минг марта лаб кўрган, қўли билан ушлаган эди-ю, бироқ ҳозирдагидай ҳайратга тушмаган эди. Мана табиатнинг энг оддий инъоми — нон! Инсоният тарихи, инсон бахти ва бахтсизликлари ана шу нон билан боғлиқ эди. Ана шу бошоқ деб бой-зодагон уйларининг кули кўкка созурилмаганми? Ана шу бошоқ деб бош кўтарган мужиклар қамчи азобида ҳалок бўлган эдилар. Владимирка йўлларида занжирлар жарангламаганмиди, бутун қишлоқ аҳли қадрдон тупроқларидан бошларини олиб кетиб, йўл-йўлакай ўлик кўмиб саргардон бўлишмаганмиди? Саша Комелевнинг отаси ҳам соғлигини шу бошоқ деб йўқотган эмасми? Мана у, асрлар бўйи инсон тери, кўз ёши ва қони билан ювилиб келган дағал жавдари бошоғи. Мана шу дағал бошоқ меҳр-муҳаббат, ғам-алам, боқувчи, ўлдирувчи ҳамдир! Шамол кўтарилди, майдон бир текис, ҳайбатли шовиллади... Шовиллайвер, шовиллайвер жавдар! Сенинг шовқинингга ўрганиб қолганмиз, у биз учун қадрли энага демак! Сенинг бошоғинг нималарни эсга солмасин, унинг шамолли шовқини барибир роҳат бахш этади, қувонтиради.

Бошқа пайтларда ана шундай оддий бошоқ олдида у бундай ҳайратга тушмасди, ким билади дейсиз, инсон хаёлига нималар келмайди!.. Бироқ Саша энди уни эсидан чиқармайди, хотирининг энг чуқур жойларида сақлайди-да: «Кейин албатта айтиб бераман...» деб қўяди.

Саша умрида биринчи марта ўзининг ола кўз сигирини терлаб-пишиб қўтонга ҳайдаганини, Катта Ўрмон ортидаги «Сахалинда» чивинларга ем бўлиб тунаганини, зийрак дурадгор Фунтиковнинг қўли остида ходанинг кўзини қирқиб олганини — хуллас, кичкина бўлса ҳам ҳар бир ғалаба нашъасини у қалбида авайлаб сақлар ва «кейин айтиб бераман...» деб ўзича ўйлаб қўярди.

Ҳар куни кечқурун соат ўн бирда Игнат Егорович хира кумуш ранг занжирли соатининг қопқоғини ёпар экан:

— Бугунга етар,— деб қўярди.

Пол тахтасини ғичирлатиб, парда орқасига ўтар, инқиллаб-инқиллаб этигини ечар ва хотини ёнига ётарди.

Игнат ўзича «йиғиштир» деб берган буйруғидан кейин, Саша йўлакдаги эшикнинг занжирини илиб қўйиб, ўрнига чиқиб эрталабгача уйқуга кетади, деб ишонарди.

Бироқ кўпинча бундай бўлмасди... Саша эшик занжирини илиб қўйиб ўрнига чиқарди-да, камзулини олиб, дарвозани ғичирлатмай ташқарига отиларди... Камзулини эса шоша-пиша кўчада кийволарди.

У ҳаллослаб тош йўл муюлишида машина кутарди. Баъзан у қўлини кўтариб шофер билан дўстона келишиб оларди-да, кузовга чиқарди, баъзида эса шоферни безовта қилиб ўтираманми, деб юриб кетаётган машина кузовига ўзи чиқиб оларди. Коршуново қишлоғига етмасдан, беридаги тик дўнгликда шофер билан на хайрлашишни ва на раҳмат айтишни истамай, машинадан тушиб қоларди: шоферларнинг кўпчилиги қўпол ва тажанг бўлади, раҳмат десанг-чи, олиб келганим учун, яна ёнига беш қўшасан, деб туриб олади.

Ой нур сочиб турган тун қўйнида қари қарағайнинг беўхшовлиги деярли билинмайди. Яланғоч, чирмашиб кетган шохлари гўёки жонлидек кўринарди.

Уларнинг аянч билан тун осмонига интилганларича қотиб туришлари одамни бехосдан таассуф-ла даҳшатга соларди. Дарахтнинг кенг тавасидаги алоҳида ажраб турган бурамалари, ажин ва гадир-будурлари ўзининг қандайдир асрий донолигини намойиш этаётгандай, одам ақлини лол қилади. Ойдин кечада қари дарахт ҳам чиройли кўринади...

Саша тунда ана шу дарахт қошига ўзининг кичкина бахти бўлмиш кундалик ҳаётидаги яккаю-ягона бойлиги — ёрқин хотиротларини олиб келади.

Катя эгри-бугри илдизлар устига кўйлагининг енгил этакларини кўтариб ўтирганича тингларди...

Яқиндаги ботқоқликда қизилоёқ қичқирар, тепада ой ва юлдузлар юзини тўсиб, қарағай ҳукмронлик қиларди. Иккисидан бошқа атрофда ҳеч кимса йўқ. Фақат иккиси! Ҳамма бахт ҳам шунда-да!

Саша Катяга оддий бошоқдан ҳайратлангани, ўримдан кейинги ҳоригани, дурадгорликда ҳам бирмунча кўзи пишиб қолганлиги ҳақида ҳаяжонланиб гапирди.

Саша ҳаттоки Шайтон камар ҳақида, Сашани иситган қуёш, терлаган куракларини совутган шамол, ордадаги ҳамма-ҳамма севинч-шодликларини Катяга оқизмай-томизмай айтиб бергиси, уни ҳам хурсанд қилгиси келади. Бироқ, айтишга забон йўқ, бутун ҳиссининг юздан бирини ҳам айтишга етарли сўз тополмайди!..

Ҳаммасини айтишга тили ҳам ожиз, тун ҳам қисқа...

Шоҳлар орасидан осмоннинг оқара бошлагани кўринди, ғира-ширада дарахтнинг бутун бужуру дўнг-сўнглари кўзга ташланади. Тош йўлдан биринчи машинанинг овози келди. Ғира-шира ёруғда Катянинг юзи ҳорғин кўринди, шу сабабли ҳам у одатдагидай жиддий эди, бироқ шуниси ажабланарлики, ҳорғин, жиддий юзида қора кўзлари ҳаяжонли порларди.

Катя ўрнидан туриб, қўли билан сочларини қулоқларининг орқасига силлиқлаб қўйиб, қошларини сал учирди-да: «Вақт бўлди...» деди.

Ҳатто эркалаб бирон ширин сўз ҳам айтмайди. Фақат қошларини сал учуриб қўяди, холос, ана шу ҳаракати учун ҳам Саша иложи бўлса Катянинг оёғига бош қўйишга ҳам тайёр — майли, кун ёриша-

версин, майли, вақт ўтаверсин! Саша ҳамма нарсани унутиб, унинг оёқлари узра ётаверса. Ажралишни эса сира-сира истамасди!

...Уч соатлардан кейин Игнат Егорович Сашани елкасидан туртиб уйготар экан, ҳар галгидек:

— Уйқунг жуда қаттиқ экан-ку, трактор билан кўтариш керак сени... Тезроқ бўл, дўстим, тур — самовар аллақачон столда турибди. Биз сен билан колхозчилардан кейин ишга чиқсак уят бўлади,— дерди.

Сашанинг батамом уйқудан уйғонганига ишонч ҳосил қилиб, Игнат Егорович орқасига қайтиб кетар экан, дерди:

— Ҳаво тоза-да, уйқу ҳам қаттиқ,— омонат зинадан тушар экан, ўз фикрини яна таъкидлар эди: — Тоза ҳаво ҳамда ёшлик...

14

Улар уч кунгача бир-бирини кўришмади.

Саша бригадирлар билан правлениеда ўтирганда ҳам, пичан уюми устида туриб боғ-боғ пичан қабул қилиб олаётганида ҳам, кечқурунлари Игнат Егорович билан ўтириб кимёвий реакциялар устида тортишаётганида ҳам, олдинда уни кутаётган қувончли дамлар ҳақида ўйларди. Саша билан суҳбатлашаётганлар унинг хаёл суриб қолганини кўриб жаҳллари чиқарди, маслаҳат сўраб келиб, фикр олишарди, бироқ ҳеч ким Саша ўзини ҳаммадан ҳам бахтли сезаётганини сезмас эди. Уни қувончли дам, бебаҳо армуғон кутяпти! Шу сабабли ҳам Саша одамлар билан хушмуомалада бўларди. Лёшка-бақироққа бўлса темирчилик устахонасида тайёрлаб келган беш тишли паншаҳасини тақдим этиб юборди. Ужарлик билан дарсликларни ўқишга мажбур этаётган Игнат Егоровичга ҳам хайрихоҳлик билан қарар эди.

Саша учун икки кун битмас-туганмас мангуликдек туюлар, бир кун қолдими, демак эртага... Мана, тонг ҳам отди! Атиги ўн икки соат чидаса бас. Бу тунни кечагидек умидсизлик билан ўтказмайди, мўъжиза бўлиши мумкин эмас, олдинда қоп-қоратун!

Тонг отди!.. Деразадан танаси қуёшда товланиб, ёш-навқирон, кўкка интилаётган қайин кўринди. У туни билан қировда намланиб қолган барглари ни шамолда ҳилпиратиб қуритар, ўзига оро берарди.

Игнат Егорович олдидаги бўш чашкани тарелка билан нари суриб қўйди-да, деразадан ҳовлидаги қайинга маъносиз тикилди. Паришонхотир кафти билан соқоли қирилган энгагини ишқади-да, бир хўрсиниб, деди:

— Райпотребсоюз омборида резги мих ваъда қилишган эди. Ука, Коршуновога бориб келишинг керак бўлиб қолди.. Нега менга бақрайяпсан, пешанамга сўлкавойни ёпиштириб қўйибдими?.. Сендан бошқа кимни юборай? Бир йўла онангни ҳам кўриб келасан.

Саша, Игнат Егорович унинг чеҳрасида пайдо бўлган саросима ва қувонч аломатини сезиб қолмасин, деб нигоҳини стакандаги ичиб тугатилмаган чойга қаратди. Коршуновога боради, у ерда Катяни кўради. Кутиб ўтиришнинг ҳожати йўқ, бориб михларни олади-да, Катя билан учрашади... Кечқурун эса ўз йўлига, яна учрашаверади. Эҳ, Игнат Егорович, билса эди, қандай яхшилик қилганини...

Игнат Егорович чўнтагидан эскириб кетган кармонини чиқарди-да, бешта эзилган ўн сўмликни стол устига ташлади.

— Ма, пулини тўлаб счет олишни унутма тагин. Омбор мудири Егорка Ключцев танқис моллар учун қистиришларини яхши кўрадиган ифлос одам. Мабо-до шундай қилса, танобини яхшилаб тортиб қўй. Биз ўз қонуний ҳақимизни оляпмиз де...

Саша тушгача михларни олиб аравага ортишга ва содда, юмалоқ юзли, шилпиқ кўзли Егорка Ключцев билан наридан-бери бир кружкадан пиво ичишга ҳам улгурди. Аравани онасининг ҳовлисига олиб кириб, отни аравадан чиқариб, олдига пичан ташлади. Овқатланишдан бош тортиди, тоза кўйлагини кийиб, кўчага чиқди...

Кун жуда иссиқ эди. Қизиб кетган чанг тош йўлдан бензин ва машина мойининг ҳиди димоққа урилади. Деворнинг тор соясида лоҳас бўлган итлар чўзилиб ётишарди. Баъзи эчкилар думларини гижинг-

латиб, ёғоч панжара ёнида ўжарлик билан бирон егулик нарса топиш ниятида зўр бериб бошларини эгиб, исканардилар.

Мадори қуригандан юзлари ҳам тундлашиб кетган қўлида, устига ситилиб кетган рўмол ташланган корзинани кўтариб олган бир кампир очиқ дераза олдига келиб, оҳанг билан чўзиб сўради:

— Ҳой, уй хўжалари! Ҳой, ким бор? Нима деб чақиришингни ҳам балмайсан... ёввойи қулупнай олмайсизми?

Очиқ деразадан садо чиқмади. Кампир жавоб бўлишини бир оз кутиб турди-да, сўнг очиқ деразаларга қараб-қараб нари кетди.

Саша бўлса қўли чўнтагида, хавотирланиб олдинга кўз тикиб келарди. Атайлаб Коршуновога келадию, Катяни учратолмай кетадими, бундай адолатсизлик бўлмаслиги керак. Учратиш лозим!

Ишонгиси келмасди бунга!.. Эчки, кучуклар иссиқдан қийналиб, девор салқинига бекиннишган,—чанг, юракни эзувчи жимжитлик... Ҳу ана, райком рўпарасидаги босилавериб эзилган майсазорда учта колхозчи ўтирипти. Улар газета устига нон, тухум, бужмайиб кетган тузланган бодрингларни қўйиб, беиштаҳа чайнаб ўтиришибди, худди команда берилгандек бараварига Сашага ўгирилиб, нохуш қараб қўйишди. Иккита хотин райком зинаси олдида, нақ жазирама офтобда туриб олиб, қўлларини пахса қилиб гап сотишяпти. Бири гулли сарафанда, қорайган оёқларида йиртилган оқ босоножка, иккинчи аёл пастаккина, думалоққина бўлиб, шерсть костюм кийиб олганди — ўзингни қийнаб, димиқтириб намунча азоб тортмасанг.

Саша сўнгги пайтларда Катяни фақат тунда, қарағай остида, ой ёрдусида кўрганди: рангпар юзи жиддий, ҳаяжон ва ташвиш-ла порлаган кўзлари Сашага қадалган, тирсагигача яланғоч қўлларини кенг этакларига ташлаб олган... Ҳозир, мана шу юракни сиқувчи жазирамада ғайри оддий қизни қандай тасаввур қилиб бўлади. Агар ҳозир у пайдо бўлиб қолгудек бўлса, кавшаниб ўтирган колхозчиларнинг ҳам оғзилари очилиб қолса керак...

Бироқ Катя бошқа жойда эмас, мана шу ерда яшайди, шу кўчаларда юради, ахир одамларни лол

қолдирмайди-ку... Қани у, қандай қилиб учратиш мумкин уни?..

Колхозчилардан бири ўрнидан туриб, кавшаниб Сашага яқинлашди:

— Ҳей, йигитча, шу ерликмисан?

— Нима эди?

— Бу ерда ҳеч кимга гўшт керакмасмикан?.. Сигиримиз оёғини синдириб қўйган эди, сўйишга мажбур бўлдик. Бозор кунигача сасиб қолиши мумкин.

— Менга керакмас.

Колхозчи ажинли, тер босган юзини артди, ҳафсаласизлик билан ўзича:

— Сйимчаларга таклиф этсаммикин?— дея эринчоқлик билан хотинларнинг олдига кетди.

Саша унинг орқасидан кузатиб қолди ва колхозчининг гапига ўгирилган Катяни кўриб, чўчиб тушди. Қиз ҳам Сашани кўриб у томон кела бошлади.

У қизни анчадан буён кундузи кўрмаганди. Шу сабабими ёки сочи таранг қилиб таралганданми Катянинг юзи юмалоқ, бесўнақай ҳамда қорайгандек кўринди. Бурун атрофида, кўзларининг остида тер ялтирарди, эгнида айниб кетган чит сарафан, яланг оёқларида эскирган босоножка. Кўзлари ҳам аввалгидай теран ва сирли эмасди. Бироқ у Катя эди.

— Салом.

— Салом.

Бир оз жим туришди. Уч кун эмас, гўё анчадан буён кўришмай юрган одамлардай, бир-бирларига тараддуланиб кулиб қараб туришди.

— Бурнинг пўст ташлабди-ку, мен бўлсам сезмаман,— деди кулиб Катя.

Мана шу оддий сўзлар Сашани ўзига келтирди. У бўлса қарағай остидагидай, ҳар бир айтилган сўз остида қандайдир бир сирли маъно ётадиган учрашув бўлишини кутган эди. Ҳозир Катя ҳам бошқача. Қуриб қолган шохларини ойга узатган қарағай ўрнига — чанг кўча, куйган бензин ҳиди анқиб турган тош йўл, эгасиз қолиб, дайдиб юрган эчкилардан бошқа ҳеч нарса йўқ. Айтилмай қолган сирли сўз қайда дейсиз?..

— Иш билан келдингми?— деб сўради Катя.

— Ҳа. Ҳозир қайтиб кетаман...

— Қандай янгиликлар бор?

Ҳар сафаргидек янгилик йўқ эмасди, бироқ шу ерда, кўчанинг ўртасида ошиқиб айтиб ўтириш керакми?

— Айтарлик ҳеч нарса йўқ. Сизларда-чи? — деди Саша.

— Эсингдами, Мансуров папкаси ҳақида гапирган эдинг?

Бўлмаса-чи. Папка Игнатнинг уйида экан, Саша у билан танишиб чиқишга улгурган ва бошқа янгиликлар қаторида Катяга ҳам айтиб берган эди. Ҳозир бу папка ҳақидаги гап колхозчининг гўшт сотиши ҳақидаги гапидан муҳимроқ эмас эди.

— Ёдимда йўқ...

— Биз ҳозиргина, Зибина билан шу ҳақда гаплашган эдик. Тўғри, сен кеча райком бюросида ана шу папкани муҳокама қилишганини билмайсан.

— Эшитдим. Менга Игнат Егорович айтиб берди. Расмиятчилик бўлибди.

— Расмиятчилик дейсанми?.. Сашенка, сенинг Игнат Егоровичинг масалага бир ёқлама қарайди. У фақат ўзим бўлсам дейди.

— Катя, сен уни билмайсан.

— Папканинг муҳокама бўлиши, ўзининг манфаати учун кераклилигини биламан.

— Ўзининг манфаати учун эмас — ҳамманинг манфаати учун. Федосий Мургинга ҳам, Максим Пятерскийга ҳам... Ҳамма раисларга, ҳамма колхозчиларга, бутун районга керак...

— Демак, райком район манфаатига қарши эканда? Кулгили-ку! Ким бунга ишонарди!

— Шундай экан-да...

— Са-ша! — Катянинг иссиқдан бир оз бўғриққан юзи оқарди, кўзлари катталашди ва эҳтиёткорона шивирлаб гапира бошлади. — Сен райкомга ишонмайсанми? Қандай ҳаддинг сиғди? Нималар деётганингни биласанми ўзи!

— Ахир бу факт-ку — алдашди, вассалом.

— Райком-а?

— Нима, бундай бўлиши мумкин эмасми?

Катя қаддини ростлади, чўчайган лаблари титраб, Сашанинг қаршисида қотди.

— Биласанми, мен учун энг муқаддас нарса нима? — деб сўради Катя аста. — Партияга ишонч!

Ишончимни партияга иботлаб беролсам эдим, энг бахтли одам бўлар эдим. Жонимни фидо қилишга ҳам тайёрман! Партияга ишонмаган одамни мен душманим деб ҳисоблайман. Шахсий, ашаддий душманим!

— Мен ҳам партияга сендан кам ишонмайман.

— Райком бюроси — районнинг партия раҳбари шундай қарорга келибди, сен бўлсанг норозисан. «Расмиятчилик бўлибди» эмиш. Қани сенинг ишончинг? У сенда мутлақо йўқ! Сен фақат ўзингнинг Игнат Егоровичингга ишонасан!

— Райком бюроси бутун партия эмас ҳали. Ўзинг биласан, партия бу миллионлар, ана ўшалар қатори Игнат Гмизин ҳам...

Агар ўшалар бюрога ишончларини йўқотсалар нима бўлади? Қўлларни ҳам мия бошқаради. Агар ҳар бир Игнат Гмизинлар эътироз билдираверса нима бўлади? Интизом бузилади, партия заифлашиб кетади.

— Агар Игнат Гмизинга қулоқ солишса ақллироқ бўлишади. Ортиқча ақлдан ҳеч ким заифлашмайди.

— Нима қилсам бўлади сени? — деди Катя ўкинч билан, ер депсиниб. Унинг авзойи бузилди, қолган қутган егуликларини эски чарм сумкага солаётган колхозчилар томон ўгирилиб, узоқ тикилиб қолди.

Катяни учинчи синфдаёқ класском қилиб сайлашди, у пионервожатий, комсомол комитетининг секретари ҳам бўлган. Ундан, тартиб-интизом сақлашни, ўқитувчилар обрўсини оширишни талаб қилишарди. Катя бу ишга қаттиқ бел боғлади... Ёшлигиданоқ обрў-эътибор, интизом унинг учун ҳаётнинг асосий устунни эди. Яна ким денг?.. Саша ана шунга қарши чиқмоқда!

— Саша, — деди Катя совуқ оҳангда. — Хафа бўлмагину, лекин сенга шунини айтишим керакки... Шу фикрингни отанг эшитгандами, хафа бўларди албатта, — ўғли райкомга қарши чиқяпти-я!

— Мен райкомга қарши эмасман! — деди тутақиб Саша.

— Қанақасига қарши эмас экансан? Игнат Егорович ёши улуг, тажрибали одам, сенга ўхшаганларни ўзига оғдириб олиш у учун қийин эмас... Учибсан-да. Уят! Отанг хотирасига хиёнат қилибсан.

Саша дарров жавоб бермади. Қизариб-бўзариб, ўзи-

ни йўқотган ҳолда индамай Катяга қараб турди-да, ниҳоят бўғилиб деди:

— Қандай ҳаддинг сизди?..

— Сени хафа қилгим йўғу, бироқ бошқа илож йўқ...

— Хафа қилиб бўлдинг! Бу виждонсизлик! Мен, балки...

— Ахир, тушун...

Бироқ Саша шиддат билан орқасини ўгириб олди: новча гавдаси дардчил чўзилган, шапкаси энсасида ҳайратга тушгандай ғамгин осилиб турарди... Саша кимдир орқасидан туртиб бораётгандай, алпанг-талпанг қадам ташлаб, нари кетди.

— Саша-а!— дея аста чақирди Катя.

Саша ўгирилмади.

Саша куни билан ўзини бахтсиз сезиб юрди. Унинг ўз қуёши бўлиб, вужудини иситар, олдинда сени бахт, туҳфа кутяпти, кут, қувон, яша, дея ундар эди. Энди нимани кутади, қаёққа боради? Одамлар эса ўз иши билан машғул, суҳбат қилишади, тортишишади, ҳаёт ўз меъёрида давом этади.

Саша учун дунё қоронғи бўлгани билан уларнинг иши нима?..

Кечга бориб у барибир чидаб туролмади...

Мана, яна қарағай, унинг бир-бирига айқаш-уйқаш бўлиб кетган қуруқ шохлари орасидан ярим ой мўра-ламоқда. Саша нафасини ичига ютиб, лекин ҳали ранжиганини унутди, деб ўйламасин учун қовоғини уйиб, жиддий қиёфада тепаликка кўтарила бошлади. Шу ердамикин? Келганмикин? Қандай кутиб оларкин? Балки рўмолига ўралиб олиб, дарахт орқасига биқиниб тургандир. Гар шундай бўлса, Саша боради-да: «Ке қўй, гиналарни бир ёққа йиғиштириб қўйиб, катта одамлардек гаплашиб олайлик...» дейди.

Бироқ қарағай ёлғиз эди; дарахтнинг йўғон, қотиб қолган илонга ўхшаш таранг илдизлари бир-бирига чирмашиб, қора тупроқда кўриниб ётарди. Саша илдизга ўтирди, эгри-бугри дарахт танасига суянди.

Балки қиз ўзи кечикиб қолгандир... Ҳозир у тунги қишлоқ бўйлаб, туфлисининг пошналари билан қуруқ ерни тарақлатиб шошиб келаётгандир...

Аввалги учрашувдагидек ҳозир ҳам ботқоқликда қизилоёқ қушнинг чиғиллаши эшитилиб турибди, бо-

ши узра дарахтнинг қуруқ шохлари улугвор тарвақайлаган, йирикроқ юлдузлар қалин шохлар орасидан мўраламоқда. Атроф ҳеч ўзгармаган, ўша-ўша. Фақат Катя йўқ.

Кейинги учрашганларида Катя энгагини тиззалари орасига олиб, тунги совуқдан гужанак бўлиб, Сашанинг қаршисида жимгина ўтирган, юз ифодаси, ҳатто кўзлари билан қошлари кўринмаса-да, бироқ Сашанинг диққатини ўзига тортган эди.

— Отанга, унинг хотирасига хиёнат қилдинг! — деди... Хиёнат? Ҳаёт мушкул нарса, биров уни ундай талқин этса, бошқаси бундай талқин этади, ҳақиқат эса доим бир. Уни — бирдан-бир, ҳақиқатни, ҳаётни янада гўзалроқ қиладиган, ҳақиқий йўлни излаб топши керак. Отам билан Игнат Егорович икки хил лагердан эмас, иккиси ҳам бир! Катя буни тушунмайди... Унга тушунтириб қўйиш керак, қизиққонлик ярамайди.

Саша тун шарпасига қулоқ солиб ўтирарди. Унинг ёнида, фил қулоғига ўхшаш шалпанг қулоқ баргли қариқиз ҳам тун шарпасига қулоқ осган. Бироқ тун оғушида ботқоқдан эшитилаётган қизилоёқнинг қайғули чиғиллашидан бошқа сас йўқ эди.

Вақт ўтиши билан Саша аста-секин Катянинг келмаслигига иқрор бўла борди. Шунда ҳам у ўтираверди, нимагадир... умид боғлаб ўтирарди.

Саша ана шу интизор онларида шу пайтгача ҳаёлига ҳам келмаган оддий ҳақиқатни тушуниб етди. Келажакда Катя билан қарағай остида ўтказадиган тунларда, қизилоёқнинг чағиллаши остида маъноли қарашларгина бўлиб қолмасдан, балки тортишувлар, тушунмовчиликлар, ҳатто ранжиш ва таҳқирлашлар ҳам бўлиши мумкинлигига ақли етди. У яна шуни англадики, бундан кейинги учрашувлар бошқача бўлади. Қандай бўлмасин, Катя Катялигича қолаверди, ундан осонликча юз ўгириб бўлмайди.

Кўп нарсаларни бошидан кечирган мўйсафид дарахтнинг ҳиссиз шохлари Саша боши узра унсиз осилиб ётарди. Уни арзимаган қайғу билан ҳайратга солмайсан.

Эртаси-куни эрталаб Игнат Егорович институтнинг сиртқи бўлимига қабул эълон қилингани ҳақидаги хабарни етказди. Сафарга отланиш керак.

Баев, Мансуровнинг папкаси ҳақида одатдагидай обкомга хабар қилиш керак, деб ҳисобларди. Бусиз ҳам папка ҳақидаги миш-мишлар колхозма-колхоз кезиб юрибди, уни бўрттириб, ошириб-тошириб, бузиб кўрсатишгаётгандир. Мажлисларда Баевдан жавоб талаб қилишиб қолишади ҳам. Бундай вақтларда жавоб битта бўлиши керак — папка обкомга жўнатилган.

Баев ҳузурига инструктор Сурепкинни чақиртирди. Агар баҳор лойгарчилигида Коршуновнинг энг чеккасида жойлашган Верхнешорский сельсоветига колхозларнинг экин-тикийга тайёргарликларини текшириш ёки партия мажлисида сўзга чиқиш керак бўлса, энг ювош Серафим Миронович Сурепкинни жўнатишар эди. Бу одам беморман деб, ёки оиласини рўкач қилиб ўтирмайди, унга лойгарчилик ҳам, масофа ҳам баҳона бўлолмайди. Колхозларнинг отхоналаригача кириб чиқади, уруғлик донларни пайнаслаб кўради. Инвентарларни қараб чиқади, раисларга дўқ уради, етказаман! — деб пўписи қилади. Қайтиб келгач (яна ўша тасодифан учраб қолган машинадами, аравадами ёки пиёда), албатта ҳаммасини ипидан-игнасигача еткази, буниси тайёр, униси етишмайди, буйруқлар етказилди.

Агар ундан:

— Мана, область газетасида Пальчихин райони колхозчиларининг ташаббуси ҳақида мақола чиқибди... Сиз буни колхозчиларга тушунтириб бердингизми? — деб сўраб қолишса, у:

— Бу ҳақда менга кўрсатма берилмаганди, бўлмаса ҳеч қийинчилиги йўқ.. — деб жавоб беради.

Серафим Миронович фақат олган кўрсатмаси бўйича иш қилади, ундан бир қарич ҳам четга чиқмайди. Агар жаҳли чиққан бошлиқ уни изига қайтаргиси келиб: «Боринг, бажариб келинг? Бундан кейин фаҳм-фаросатингизни ишлатинг», деб қолса борми. Серафим Миронович гинг демай изига қайтади, пиёдами, тасодифан учраган аравадами, майли барибир хатосини тузатиб келади.

Келиб чиқиши батрак бўлган бу одам партия сафига кирганда ҳозирги райком секретари Баев ҳали ёш бола эди. Шунча йил партия сафида юриб Суреп-

кин бирон марта ҳайфсан олмади, бироқ, айтарли кўрсатиб қўйган хизматлари ҳам йўқ эди. Мақтанадиган ҳеч нарсаи бўлмаса ҳам Серафим Миронович фахрланар эди: «Мен партия олдида ойнадек тозаман», — дерди у камсуқумлик билан гоҳ-гоҳ обрўсини сақлаб. Йиллар ўтиши билан Сурепкинда фақат биргина камчилик пайдо бўлди, бу ҳам бўлса безарар камчилик бўлиб — мажлисларда сўзга чиқишни яхши кўрарди.

У эгнига одатдагидек ҳарбий гимнастёркаси устидан сарғайиб кетган костюм кийиб юрар, деҳқонларникидек узун суякдор қўллари энгидан осилиб чиқиб ётар, юзлари ҳам костюми каби сарғайган, офтоб нурларида пўст ташлаган. Узун қошлари остида эса жигар ранг сокин кўзлар, ажиндор пешанаси тепасидаги сочлари тикандек қаттиқ эди. Серафим Миронович камдан-кам вақт хаёлга толганида, сочлари бетартиб «тўзғиб» кетарди...

Сурепкин Баев ҳузурда ҳозир бўлди.

— Мени чақирдингизми, Николай Георгиевич?

— Обкомга мана бу ҳужжатни олиб борасан, — деб Баев стол тортмасидан папкани олди, — жавобини кут, область комитетининг фикрини билиб келасан. Муҳим топшириқ, шунинг учун сени жўнатяпмиз, бўлмаса почта орқали юборар эдик.

— Қачон кетишим керак?

— Ҳозироқ отлан.

— Поезд эрта билан соат олтида жўнайди.

— Ана шу поезд билан кетасан.

— Хўп, яхши.

— Бу папкада нима борлигини биласанми?

— Бўлмасам-чи, эшитганман.

— Шахсан ўзинг билан гаплашишади, бюро аъзоларининг фикрини айт. Дарвоқе, бюро қарори ҳам папкада. Шахсан, мен, бундай таъна-маломатлар ўз ўзини танқид чегарасидан чиқиб кетган, иш интизомини бузишга олиб келади, деб ҳисоблайман. Қисқаси, мана!..

Сурепкин папкани авайлаб қўлига олди...

Институт ётоқхонаси сиртқи бўлим студентлари билан тўла. Игнат Саша учун амаллаб бир ўрин олишга муяссар бўлди, ўзи эса меҳмонхонага жойлашди.

Игнат барвақт уйғониб этигини кияётиб, тўсатдан икки каравот наридаги ёстиқда сариқ тиканак сочни кўриб қолди.

— Эҳ-е! Серафим Миронич! Қандай шамол учирди?

— Салом, Игнат Егорович, — қувониб жавоб берди Сурепкин. — Райком жўнатди.

Ярим соатдан кейин улар меҳмонхонадан чиқишди. Игнатнинг эғнида кенг костюм, галифе шим бўлиб, оёғига юмшоқ хром этик кийиб олганди. Область марказий шахрига камдан-кам келиб турадиган раисларга хос этиклари ялтирар, кийими дазмолланган, озода эди. Серафим Миронович эса тор-танқис қора костюм-шимда бўлиб, қўлтиғида семиз портфели.

— Демак, шов-шувга сабабчи бўлган қоғозларни обкомга топширмоқчи бўлиб келибсан-да? — деб сўради Игнат портфелни ушлаб қўйиб.

— Биринчининг қўлига топшираман.

— Баев, Мансуров йиққан қоғозларни обком йўққа чиқаради, деб ўйлаяпти шекилли?

— Ҳеч нарса билмайман. Менинг ишим папкани топшириб, фикрларини билиш.

— Мабодо сенинг фикрингни ҳам сўраб қолишсачи?

Қуёшда қизиган асфальт тротуарда аста лайлак юриш қилиб бораётган Серафим Миронович бир дақиқа жим борди-да, сўнгра ғурур билан жавоб берди:

— Менинг фикрим шундай: Павел Сергеевичга ўхшаб планга нисбатан таъна-маломат қилиш, танқид чегарасидан чиқиш, интизомни бузиш деган гап... — Сўнгра астагина хўрсиниб қўйди.

— Бу ҳам тўғри, фикринг янги. «Олдинги арава қай йўлдан юрса, кейинги арава ҳам шу йўлдан юрар» қабилида.

Бироқ Сурепкиннинг табиатан соддалиги сабабли унча-мунча гап унга кор қилмасди, шунинг учун у Игнатнинг қочиримини тушунмади.

Обкомга етмасдан сал нарида Игнат сартарошхона олдида тўхтаб, Сурепкиндан бир оз кутиб туришни илтимос қилди. Сартарошхонага кириб, бошини кўкимтир ялтиратиб, мулойимлигини гўё сартарошхонага ташлаб чиққандай афти жиддий тус олган, тетик чиқиб келди.

Шундайлигича у обкомга кирди. Ялтироқ калласини эгиб, атрофга арзон одеколон ҳидини таратиб, оғир, бесўнақай Игнат гўё шундай зарурат туғилиб қолгану ҳеч қандай тўсиқ уни тўхтата олмайдиган, дадил қадам ташлаб салқин вестибюлнинг кенг зинасидан кўтарилди. Сурепкин эса унинг орқасидан лайлак қадам ташлаб чиқиб борди.

Шундай мағрур сўзлар борки, улар мардонавор ва кучли бўлиб, ўз вақтида айтилганда мардлик ва шижоат талаб қилади. Бу сўзлар уруғдир, улардан инсон жасорати туғилиб етишади.

Бироқ яна бошқа сўзлар ҳам бор. Уларда на гўзаллик, на мағрурлик, ва на куч сезилади. Улар сезилмайди, юзаки, одатдаги сўзлардир. Уларни минбардан ўртага ташламайдилар, улар ҳиссиз талаффуз этилади. Қимки шундай сўзларни ишлатар экан, бу сўзларга эътиборсизлик билан қарайдилар, дуч келган жойда қуруқ, ёки тўнғиллабми, хушмуомалалик биланми ёки мутлақо ҳиссиз овозда ташлаб кетаверадилар. Шундай бўлса ҳам бу сўзлар ўз кучига эга. Эҳтиросли истак, қайноқ ғайрат, иродали ўжарлик, ёшларча қизиқиш — ҳаммасини йўқ қилишга қодир бу сўзлар.

«Кутинг» феъли ҳам дастлаб безарар кўринса-да, ана шу сўзлар қаторидан жой олган — ўзининг муомалада бўлиши етмагандай, ўзига ўхшаш сўзларни ҳам яратган.

Обкомда Игнат Гмизинга айтганларидек, Сурепкинга ҳам оддийгина қилиб:

— Кутинг, аниқлаймиз, — дейишди.

Улар кутишди.

Игнат имтиҳон топширар, савдо ва қурилиш ташкилотларига бориб колхоз ишларини тўғрилашга вақт топа билар, тез-тез обкомдан ҳам хабар олиб турар, бироқ у ерда:

— Кутиб туринг, — деган жавобни эшитарди, холос.

Серафим Сурепкин бу сўз таъсиридан кундан-кунга таъби хиралашарди, унинг командировка пули ҳам тамом бўлганди. Игнат Гмизин уни студентлар ошхонасига олиб борар, руҳи тушмасин, деб ҳатто пиво ҳам олиб берар эди.

Коршуновода эса Павел Мансуров масаланинг ҳал бўлишини сабрсизлик билан кутмоқда эди...

16

Область маркази К*** шаҳри машҳур шаҳарлардан эмас: асфальт қилинган кенг ёки тош ётқизилган тор кўчалар, кўп қаватли бинолар ҳамда гўрт деразали эски кулбалар, опера театри, учта институт, музейлар, кинотеатрлар, стадион, сув станцияси, троллейбус, автобуслар ва ўзига яраша тарихига эга шаҳар эди. Бир вақтлар бу ерга атоқли ёзувчилар ва жамоат арбоблари сургун қилинардди...

Шаҳар ва унинг яшовчилари учун унинг кўчаларида қишлоқларга хос офтобда қорайган, жовдираб турувчи тиниқ кўзларигача шапкасини бостириб кийиб олган, эгнига енглари қалта шевиот костюм, оёғига қунт билан тозаланган пишиқ этик кийиб олган, новчадан келган йигитча пайдо бўлиб қолгани билан ишлари йўқ эди албатта. У минг-минглаб ўтқинчилардан бири, четдан олиб келинган қум донасидай бир гап эди.

Бироқ шаҳарга келиши, унинг ўзи учун катта воқеа эди.

Саша шу вақтгача умрида бир мартагина Коршуново қишлоғидан четга чиққан эди, холос. Бунга анча бўлиб кетган, урушдан аввал оиласи билан Ленинград яқинидаги холасиникига боришган эди. Бу саёҳатдан унинг хотирасида фақат бир кўринишигина — вокзаллардан бирининг аниққа чиройли поли-ю, ҳамда мўйлови ва чакка соқоли оппоқ сержаҳл швейцар қолганди.

Саша «Сахалин» дашти-биёбонлари ортида улкан ва сершовқин ҳаёт мавжудлигини фақат китоб ва кинолардан биларди. У ўзларининг Шора дарёсидан бошқа, каттароқ дарёлар ҳам борлигини, шаҳарларда, худди ўрмондагидек уйлар орасида адашиб қолиш мумкинлигини, уйлар ҳам бошқача бўлиб, уларда Коршуново қишлоғи аҳолисидан ҳам кўпроқ одам яшайзагини фақат китоблар орқали билар эди, холос. Оламда саҳролар, баланд-баланд тоғлар (Городишче нима деган гап) бор. Йўлдаги ҳар бир тош, ҳар бир бутаси таниш бўлган тинчгина Коршуновода туриб

ана шулардан хабар топсанг, болалар китобларидаги эртақлардай ақлга сиғмайдиган мўъжизага ўхшайди. Кўк от қулоғига кириб чиққан Иванушканинг жасорати билан чексиз улкан денгиз суви, яна тагин оддий сув эмас, ичиб бўлмайдиган шўр сув — иккиси ақлга сиғмайдиган мўъжиза эмасми ахир?..

Мана, Саша катта оламга қадам қўйди. Майли, бу шаҳарни айрим жойлари чанг, ифлос, айрим тор хилват кўчалари Коршуново қишлоғига ўхшаган, мамлакатимиздаги энг оддий шаҳар бўла қолсин, бироқ, шаҳар — шаҳар-да! Шунинг учун Саша шаҳардаги камчиликларни сезмасди. Кўп қаватли биноларга, магазин витриналарига, асфальт, машиналарнинг кўплигига, ҳатто куйган бензин ҳиди анқиб турган ҳавога ҳайратланар эди.

Бу шаҳар фақатгина катта оламга дарвозагина бўлиб қолмай, Саша учун янги ҳаёт эшиги ҳам эди. Марказга яқин кўча юзида баланд эшиклари тепасига «Область қишлоқ хўжалик институти» деб ёзиб қўйилган катта кул ранг уй бор. Бу уй Сашанинг тақдири, унинг орзуси, келажакдаги бахти эди. Беш йил давомида унинг, Саша Комелевнинг қандай қилиб ақл ва тажриба орттираётганини шу уйда кузатишади. Бу уй унинг ҳомийси, ҳозир ўзи ҳам тушунмайдиган, юрагига бир оз гўлгула солувчи муаллими эди. Шу уй рухсат берган кун, сен учун ҳақиқий катта ҳаёт бошланади.

Саша биринчи имтиҳонларни Игнат Егоровичга қараганда яхши топширди.

— Ёш деб шуни айтадилар-да. Менинг каллам ортиқча нарсалар билан тўла, кераги дарров юзага чиқа қолмайди, — деди Игнат ҳаваси келиб.

Саша шаҳарга келиб ўзида янги куч ва авваллари сезмагани — ўз иззатини ҳис қила бошлади. Унинг иши ҳазилакам эмас. У бу ерда фотиҳ. Китоблардаги жаҳонгирлар каби дунёни забт этиш учун эмас, у ўз келажagini забт этиш учун келган.

ИККИНЧИ ҚИСМ

1

Икки қават деразанинг хира кўзларидан тушаётган эрта баҳор қуёшининг тарам-тарам заррин нури хонани иккига бўлиб, дезорга қоқиб қўйилган район планини ёритиб турарди. Кенг сариқ матода чегара қизил тушь билан кўрсатилган. Коршуново районининг ташқи кўринишига разм солинса, афсонавий айиқнинг баҳайбат оёқ изига ўхшайди. Районнинг шарқий қисмида, чегара Парасковьюшка дарёси бўйлаб илон изи бўлиб кетган жойда, кўзга ташланиб турувчи туртиб чиққан жойи худди чангалнинг ўзгинаси...

Планда кўк чизиқчалар билан дарё, анҳор ва анҳорчалар, кўк доирачалар билан кўллар, қиялама чизиқлар билан экиладиган ерлар, ёзуви бор айлана билан қишлоқлар, тушь тегмаган қоғознинг «оқ доғи» орқали ўрмонлар кўрсатилган. Улар ҳар тарафдан далаларни сиқиб келган, қишлоқларни дарёлар соҳилига чекинишга мажбур этганди...

«Мана, қишдан ҳам чиқиб олдик...» Павел Мансуров чекар, папирос тутуни қуёш нурига сингиб йўқ бўлиб кетарди. У тез-тез ойна орқасига — гўнг тўкилган, нам ялтироқ тош йўлга кўз ташлаб машина кутар эди.

Бу йилги қишда қутилмаган воқеа бўлди...

Кузги экинлар экилиб бўлган, дон етилиб, йиғим-терим бошланган, ҳамма нарса одатдагидай эди. Павел Мансуров илгаригидай пропаганда бўлимида ишларди. Семинарлар уюштирар, ўтказилган доклад ва лекциялар юзасидан ҳисоботлар юборар, командировкаларга бориб келар, раисларни тезларди. Вақт-вақти билан Игнат Гмизин ҳузурига ҳам бориб турар эди. Игнат сермашаққат чумоли каби зўр бериб ўз колхозини ишларини йўлга соларди: силос учун чуқур қаздирар, уларни цемент қилар, йиғим-терим пайтида одамлар-

ни янги униб чиққан ўтти ўришга ҳам жалб қила оларди...

Суҳбат вақтида у жаҳли чиқиб, қирилган ялтироқ бошини сарак-сарак қиларди:

— Ҳаракатларимиз яна зое кетганга ўхшайди, оғайни.

Папка ҳақида эса қанча суриштирманг, ҳамма вақт бир хил жавоб келарди:

— Кутинг.

Бориб-бориб фақат Баев ва иши бошидан ортиб ётган Игнатгина эмас, ҳатто Павелнинг ўзи ҳам папкани эсламай қўйди. Павел ўзидан талаб қилинган ишларни қўлидан келганча виждонан бажарар, Коршуноводан чиқиб кетишни юрак-бағри эзилиб орзу қиларди.

Коршуновода эса Емельян бува эрта саҳарлаб дарвозалардан чиқиб келадиган сигирларни кутиб оларди. Томорқаларда картошка қазиб олинар, якшанба кунлари иш юритувчилар, бухгалтерлар, идора бошлиқлари канцелярия стулларида ўтиравериб ортирган чигилларини ёзиш учун бутун оилаларини корзина ва пичоқлар билан қуроллантириб ўрмонга, қўзиқорин овига жўнардилар. Ҳаммаси бир хилда. Ҳаммаси жонга теккан. Павел Мансуров ўзини якка-ёлғиз, унутилган ва бахтсиз ҳис қиларди. Қандай қилиб Коршуноводан қутулиб кетса экан?

Узундан-узоққа чўзилиб кетган қуруқ пояларга осилиб қолган оппоқ мезонли, ҳаракатсиз тиниқ ҳаволи, тўкилаётган барглarning шитир-шитири, тахта томлардаги оқ шудринг билан ёз ҳам ўтиб кетди. Аёзли кунлар бошланди...

Ана шундагина обкомдан қисқача, расмий жавоб келди: ўртоқ Мансуров тўплаган ҳужжатлар партия Марказий Комитетига жўнатилиди.

Павел Мансуров индамади, Игнат истехзо билан:

— Бундай дадил қадам ташлаш учун жуда кўп тайёрланишди-да! — деди.

Баев бўлса тўсатдан Павелга жуда катта ҳурмат билан қарайдиган бўлиб қолди — эътиборсиз қолдиришмабди, Марказий Комитетга жўнатишибди. Демак, ҳазилакам эмас бу иш.

Ҳали газеталарда қишлоқ хўжалигини планлашти-

риш ҳақида Марказий Комитетнинг қарори босилмасдан, Павелни зудлик билан обкомга чақиртиришди. Кутилмаганда папкани эслаб қолишди. Павелдан область газетасига мақола ёзиб беришини илтимос қилишди...

Шундан кейин Мансуровнинг ҳаёти мутлақо ўзгариб кетди. Фамилияси ҳисоботлардагина тилга олинадиган, кўзга кўринмайдиган райком ходими бирдан партия аъзолари ўртасида машҳур бўлиб қолди.

Область газетасида унинг планлаштиришдаги камчиликлар ҳақидаги мақолалари босилиб турди.

Обкомнинг биринчи секретари Курганов ўзининг докладларида Павелнинг папкасида мисоллар келтирар эди.

Область партия комитети Коршуново районига, бюро ҳайъатини бошқатдан кўриб чиқишни таклиф этди.

Навбатдан ташқари пленумда Гмизин бюро ҳайъатига киритилди. Довдираб қолган, руҳан эзилган Баев партия ишидан озод этишларини сўраб, қайтадан мактабда биология муаллими бўлиш истагини билдирди.

Павел Мансуров биринчи секретарь қилиб сайланди.

Янги ишининг биринчи тонги эсидан чиқмайди. Ташқарида Коршуново томларига, тош йўлга, одамларга, ўтиб кетаётган машина кузовларига қор аста шилдираб ёғарди. Хонани қорнинг мулойим тарқоқ нури ёритиб турарди. Устига кўк мовут ёзилган стол, мовут устида каттақон мармар сиёҳ анжоми, Комелев тўрт йилданми мўлроқ, Баев эса бир неча ойгина эгаллаб ўтирган стул. Павел ана шу стулга ўтирди. Унинг қалбини ҳали шу жойда ўтириб бошлаши керак бўлган катта-катта ишларнинг севинчи иштиёқи эгаллади. Нимани бузиш керак, қандай иш бошлаш кераклиги, майли, ҳозирча ноаниқ бўлсин. Энг муҳими Павел районда энг биринчи одам; тепасида на Комелев ва на Баев бор энди. Шу пайтгача у қаерда аҳвол яхши-ю, қаерда ёмон эканлигини сергаклик билан сезиб юрар, сезса ҳам бепарво бўлмасди...

Павел Мансуровнинг, бепарволарга тоқати йўқ, уларга қарши курашади. Ташқарида, қор учқунлари

остида юрган одамларнинг бахти деб ўзини ҳам аямайди — мана, унинг шиори!

Павел ўша тонг, папкасига битталаб ҳужжат, битталаб факт йиққани каби, донама-дона, аста-секин қоршуноволикларнинг ҳаётини ҳам янгилайман, деб ўйлади.

Бироқ, биринчи кунларданоқ тўғри йўлдан бориш қийин эканлигини сизди.

Қоршуново районининг Парасковьюшка дарёси ёқалаб кетадиган чегарасида, айиқполвоннинг улкан панжасига ўхшаб туртиб чиқан жойда районнинг энг олис колхозси — «Сознание» жойлашган. Шу колхознинг ёнгинасида, нақ икки қадам нарида ўрмон участкаси жойлашган, бироқ у бошқа областга қарашли (Парасковьюшка дарёси фақат район чегараси бўлиб қолмай, область чегараси ҳам эди). Шу сабабли «Сознание» колхозси ёғоч тайёрлаш учун одам ва от-араваларни бутун Қоршуново орқали юз километр узоқликда — Великая станцияси олдида жойлашган ўрмонга юборишга мажбур бўлар эди. Бу эса колхозга жуда қимматга тушарди. Оддий арифметика... Ёғоч тайёрлашга борадиганларга кунига бир сўмдан тўланарди: йўл-йўлакай бирорта қишлоққа кириб, бирон ҳовлига отларни жойлаштириш, уй эгасидан қайноқ чой, тунаш учун иссиқ уй илтимос қилиш ҳам керак-ку, ахир!

Бундай «саёҳат» учун суткасига бир сўм катта пул эмас, биронта ташкилот ҳам командировкага бундай тўламайди. Бироқ қиш бўйи колхоз бир неча бор ҳар бирида йигирматалаб араваси бўлган олти-еттита карвонни йўлга тайёрлайди. Бу карвонлар совуқда, қор остида кўмилиб кетган йўлларда ҳафталаб, ҳатто тўққиз кунлаб йўл юришади. Бир сўмлаб йиғилганда ҳам, ҳисоблаб чиқса мингга етади. Йўлда отларга кетадиган ем-хашак, одамларнинг овқатланиши учун озиқ-овқат тўғрисида гапирмаса ҳам бўлади... Отларнинг ҳолдан кетиши, сўнгра ўрмонда ёмон ишлаши, баҳорда беронани зўрға тортишини ўйлаб кўрилса-чи... «Сознание» колхозига жуда қийин. Аммо бундан қутулишнинг йўли осон. Парасковьюшка дарёсининг у тарафида ўрмон участкалари бор, бошқа областга қарашли бўлса нима қилибди. Шу ўрмонда тайёрланаёт-

ган ёғоч бошқа давлат учун эмас, ўз давлатимиз учун-ку ахир...

Бу ҳақда хабар топган Павел Мансуров тутақиб кетди: куч ва маблағларни беҳуда сарфлаш, колхозга ортиқча юк — бемаъни расмиятчилик! Павел областга хат ёзиб юборди, унга расмий рад жавоби келди: «Ўз ишчи кучимизни бошқа областга беролмаймиз». Мансуров обкомнинг биринчи секретари Кургановга қўнғироқ қилди. У ҳам шу тарзда жавоб берди: «Ўзимиз планни бажаролмаяпмиз-ку, қўшнимизга ишчи кучини инъом этамизми?» Бироқ, Павел шу билан тинчимади, обкомга бориб, шахсан Курганов билан учрашди: одамлар ўз уйи олдида яхши ишлайди. Ватанга кўпроқ ёғоч етказиб беради, давлат нуқтаи назаридан қип-қизил фойда-ку, дея исботлай бошлади.

Курганов кутилмаганда рози бўлди:

— Майли. Модомики, сен давлатга фойдаси бор, деб ҳисобласанг — одамларни четга беравер. Ёғоч тайёрлаш планингни эса бир кубометрга ҳам камайтирмаймиз. Агар уdda қилсанг, ишчи кучингни беравер. Удалай олмасанг — жойингдан айрилсан. Ёғоч тайёрлаш планининг бузилиши учун бошингни силаб ўтирмаймиз.

Павел тилини тишлаб қолди. Районда ёғоч тайёрлаш ишлари оқсамоқда, нима кераги бор ортиқча ташвишнинг, ўз бошингга бало орттириб, бошқа областдаги қандайдир номаълум райком секретарининг ишини енгиллатишдан нима наф бор? Ишдан воз кечиш керакми, ким билади, балки бажариш иштиёқида юрган, ўйлаб қўйган планларидан воз кечиш керакдир. Агар унинг ўрнига Баев ёки Комелевга ўхшаган янги раҳбар тайинланса, ҳаттоки «Сознание» колхозига ҳам фойдаси бўлмайди. Яхшиси, майда-чуйда деб ўз ишини хавф остига қўймагани маъқул.

Парасковьюшка соҳилидан, аввалгидек бутун район бўйлаб, қор остида қолиб кетган йўллардан карвон чўзилиб келарди...

Павел қиш чиқиши олдидан Чистотелов, Игнат Гмизин ва бошқа раислар билан биргаликда баҳорги экиш планини ишлаб чиқди. Зиғирга жуда катта аҳамият берилганди бу планда. Меҳнат унумдорлиги ортади, колхозчиларнинг чўнтаги пулга тўлади деб умид боғлашди. Бироқ областда:

— Сизнинг зиғирни кўпайтиришдаги ташаббусингизни қўллаб-қувватлаймизу, лекин дон экиладиган майдонларнинг камайишини мутлақо тақиқлаймиз,— дея қуруқ жавоб беришди.

— Нима қилиш керак? Ҳавога экмаймиз-ку зиғирни?

— Узингиз ўйлаб кўринг, лекин дон майдонларига тегманг.

Яна истар-истамас рози бўлишга тўғри келди.

Павел Мансуров районда ҳали унчалик шухратга эришмаган бўлса-да, областда унинг серғайрат, мустақил иш кўрувчи, районни қолоқликдан илғорлар қаторига олиб чиқиш учун етарли қобилияти бор одам сифатида донг чиқарган эди.

Лекин Павел Мансуров бу мақтовларнинг қадрига етади, кеккайиб кетмайди, димоғи шишмайди. Мақташса мақташаверсан: одамлар орасида обрўинг ортади, ўзингга нисбатан шундай хайрихоҳлик сезсанг, жойингда мустаҳкамроқ ўтирасан.

Муваффақиятсизликлар эса — вақтинча. Унгу сўлингга боқмасдан дарров мақсадга эришолмайсан. Билагингда қувватинг бор ҳали. Фақат уни майда-чуйдаларга сарфламай, катта-катта ишларга сақлашинг керак...

Ташқарида баҳор! Деразадан кўриниб турган бир парча кўм-кўк осмон, қуёш нурларию ялтироқ томчиларидан эмас; балки олдинда янги-янги ғалабалар кутаётганидан қувонасан киши. Ғалабага эришиш муқаррар, бунга Павелнинг ишончи комил. «Қишдан ҳам чиқиб олдик... Жуда яхши!..»

Томдан ости эриган катта қор бўлаги шовқин солиб тушди, бир зум деразадан тушаётган ёруғни тўсиб ўтди-ю, ерга гупиллаб тушди, акс-садоси эса енгил тин олгандек эшитилди. Жин урсин! Шу ҳам қувонтиради-я!

Эшик очилиб, Павелнинг ёрдамчиси Иван Самсоновичнинг ажиндор дўққи пешанасига ёш болаларники сингари бир тутам оқ сочи тушиб турган боши кўринди.

— Павел Сергеевич, машина келди.

— Яхши,— деди Павел ва туну кун юришга, тинмай меҳнат қилишга, чарчаш нималигини билмай яшашга тайёр одамдай, сакраб ўрнидан турди.

Молхона эшиги ланг очик. Ҳаво тиниқ, қуёш чарақлайди. Қуриган девор синчлари ярқирайди, ичкари эса шундай зим-зиёки, гўё бутун борлиқ туни бир жойга йиғилиб, ёруғликдан молхона ичкарисига беркиниб олгандек. Молхона ҳавоси ҳам ташқаридагидек енгил, тоза, намхуш бўлмай, оғир ва юракни сирқиратадиган даражада.

Сигирлар зимистон молхонадан офтобга биринкетин чиқиб келишди. Эти устухонига ёпишиб кетган сигирлар, тутам-тутам кул ранг туклари билан, туриб қолган гўнг ҳамда янги соғилган сут ҳидини олиб чиқдилар.

Кўп кунлик қамоқ тугади. Тор-танқис оғилхона, оёқ ости бўлиб кетган похол, хира бўялган пастак шифт, кундузлари дарчалардан тушиб турадиган ғира-шира нур, кечалари зўрға ёнадиган лампочка, ётавериб бурқсиб қолган сомон — ҳамма-ҳаммаси орқада қолди. Мана, энди шабнам тушиб намланган янги кўкат еб, қалин арчазор салқинида дам олиш, ариқларга қорингача тушиб олиб, илиқ сувдан мириқиб ичиш, сувга тушган қуёш шуъласидан эриниб тескари ўгирилиш мумкин...

Сигирларнинг биринчи қадамларигина бир-бирига ўхшаш эди. Улар ўзларининг қинғир-қийшиқ чўпга ўхшаш оёқлари билан юмшоқ ерда бир-икки қадам ташлаб, кўлмак сувларнинг жилваланишидан, кун ёруғидан кўзлари тиниб, ҳид-бўйлардан маст бўлиб тўхтаб қолишар, турган ерларида бўйинларини эгиб қотиб қолардилар. Бироқ, бир оздан сўнг ҳар бир сигир ўз ҳунарини кўрсата бошлади. Биттаси то иккинчи сигир келиб унга урилмагунча жойида қотиб тураверар, сўнгра бир-икки бесўнақай қадам ташлаб, яна ҳайратда қотиб қоларди. Бошқаси бошини кўтариб иссиқ қуёш нурларига, баҳор ва озодликка чиққанига суюнганиданми ёки хавотирга тушганиданми ўқтин-ўқтин маъраб қўярди. Учинчисида ёввойи авлодларнинг қони кўпириб кетиб, думини хода қилиб, оёқларини бесўнақай кўтариб, зимистон оғилхонадан нари қочарди. Унинг орқасидан молбоқарларнинг қичқиргани эшитилар эди:

— Ҳу ҳароми! Қутуриб кетдингми?

Фақат Бариня лақабли бурама шохли қари сигиргина ориқ елинларини селкиллади, уйиб қўйилган қор олдиғача тўхтамай борди-да, кўзи қамашиб, уйқусирагандай қалин оқ киприкларини туширди. Унга эриётган қорнинг маст қилувчи ҳиди ҳам, офтоб нурлари билан тўлган олам ҳам таъсир этмади — иссиқ бўлса ўз йўлига... Сигирнинг устига зағча келиб қўнди, у виқор билан бошини чайқади-да, бир-икки сакраб, тўкилаётган юнгни чўқий бошлади. Баринянинг ҳатто лат еган шохи ҳам қимир этмади.

Игнат Гмизин олдиға келган Павелга индамайгина қўл узатди-да, орқасига ўгирилиб сигирларни кузата бошлади. Унга молхона олдидаги бозорлардагидек қий-чув ҳам, очиқ кун ҳам таъсир этмасди, жўжа тукига ўхшаш сарғиш сийрак қоши уйилган, пастки қалин лаби эса нафрат билан дўрдайиб турарди, энгаҳини пахталигининг тугмалари солинмаган ёқаси орасига беркитиб олган эди.

— Хафа кўринасан? Қўриқчидай қаққайиб турибсан,— деди Павел.

— Хурсанд бўладиган ҳеч гап йўқ. Ёки сенга мана шу манзара ёқадими?— деди Игнат кўзи билан подани имлаб кўрсатиб.

— Нима қипти? Мол мол-да, қишдан доим шунақа бир оз озиб-тўзиб чиқади.

— Озиб-тўзиганда эмас гап. Мен уларда улоқ чопмайман. Қани, бирорта яхшироқ елинлигини кўрсатчи менга.

Павел сигирларга кўз югуртириб чиқди — сигирлар қориндору увоқ, думғаза суяклари тор эди. Яқиндаги сигирнинг елини муштдек бўлиб қолганди.

— Сигирларимизнинг зотли эмаслиги рост.

— Мен силосда одамларни қийнаб қўйдим. Мақтанмайману, зўр хазина жамғардим. Хўш, нимага жон куйдирдим? Манави жулдурвоқиларгами? Булар еб тўймайдиган зот, хазинани гўннга айлантиришдан бошқани билишмайди... Қаёққа тумшугингни тикяпсан, кўр бўлгур?! Эсингни еб қўйдингми, ё!

Еб тўймас зотли ёш ола сигир Игнатнинг шундай ёнгинасидан шаталоқ отиб ўтиб кетди, Игнат ўзини четга олмаганида йиқитиб кетиши мумкин эди.

— Билмайсанми, қачон бизларни ваъдалар билан сийлашни тугатишади?— деб сўради Игнат шаталоқ

отиб кетаётган сигирни кузатар экан.— Ёки бермаснинг оши пишмасми?

— Шу ҳафта областда чорвачилик бўйича мажлис чақирилиши керак. Айтишади... Сен ҳам қатнашишнинг шарт.

Игнат бир нарса деб гўлдираб қўйди-да, гапни бўлиб:

— Хўш, Кудрявинога борамизми?— деб сўради.

Улар қишлоқ томон йўл олдилар.

Қишлоққа етмасдан кенг яланглик бор. Икки йил бурун бу ерни қичитқи ўт, қариқиз босиб ётарди, у ер-бу ерда арча бутаси ҳамда баҳор пайтлари устини сариқ кўпик босиб ётадиган тўнкалар ҳам бор эди. Унда ҳали эрмаган, шамол ялаб кетган қор уюмлари орасида усти толь билан беркитилган ёғоч чодирлар қад кўтариб турибди, яланглик эса дўлилар ташлаб кетган ғамгин таборга ўхшайди. Ҳар бир чодир остида ўра бор. Уларда ҳар хил навли, сифатли силос сақланади. Колхозчилар бу сортларга ўзларича ном қўйиб олишганди, нўхат поясидан қилингани — «қант-тек» яъни ширин, кунгабоқардан қилингани — «соломат»¹ яъни ҳам ширин, ҳам тўйимли, қичитқи ўтдан қилинган силосни дағал бўлгани учун «Қирғич» деб аталар эди.

Игнат Павелга ўгирилди.

— Текинхўр сигирларни зотли сигирлар билан алмаштирмасам, мана шулар билан бирга,— Игнат қўли билан ўраларни кўрсатди,— чўчқа консерваси банкасига тушиб қолган оч сичқонга ўхшаб қоламан, остида бутун бошли бойлик ётса-ю, фойдаси бўлмаса. Афти хунук бўлса келинга безакларнинг на ҳожати бор... Ана, Саша,— сўзини бўлди Игнат қўчанинг у бошига қарар экан.— Ҳей! Бу ёқ-қа!.. Жуда эпчил бола. Чап бериб қолса, кундузи чироқ ёқиб ҳам топиб бўлмайди.

Павел деярли қиш бўйи Саша Комелевни кўрмаганди. Унинг елкалари кенгайиб, эскирган камзули (баҳор ҳали совуқ бўлса ҳам Саша камзул кийиб олганди) тор келиб қолгани дарров кўзга ташланса-да, юзидаги тушуниб бўлмайдиган, кўз илғамайдиган ўзгариш Павелни ҳайрон қолдирди. Юз бичими, сариқ

¹ Соломат — шимолӣ районларда устига кўп ёғ солинган сули ёки буғдой бўтқаси.

қошлари яққолроқ кўрингани учунми, бир оз дағаллашганди, аввалги мусаффо тиниқ кўзлари ҳозир нурсизлангандек эди.

— Отларни қўшиб қўйдим,— деди Саша Павел учун кутилмаганда дўриллаб қолган овозда.

Саша ёнма-ён кетаркан, албатта, тинч юролмасди: энгашиб бир сиқим қор олиб панжасида юмалоқ қилиб панжара устунига ирғитди, тегмади — юзида ўкинч аломати пайдо бўлди, этигининг учи билан эски ғилдирак втулкасини тепиб юборди, чўзилиб осилиб ётган дарахтнинг яланғоч новдасини юлиб олди, куртагини очиб қидлаб кўрди... Ҳаракатдан тўхтаб қолиш унинг учун энг оғир жазо эканлиги сезилиб турарди.

— Азамат йигит бўлибсан-ку,— ўзини тутолмай деди ниҳоят Павел.

— Саша уялиб четга ўгирилди, кетаётиб панжара устунини жойида қаттиқ турибдими деб силтаб кўрди. Павелнинг шу пайтгача хафақон хомуш чехраси ёришиб кетди.

— Албатта, улғаямиз...— Саша учун жавоб берди у ўз-ўзидан мағрурланиб.

3

Павел Мансуров кабинетида осиглиқ пландаги тушь тегмаган жойлар ўрмонни билдирарди. У ер-бу ерда ёзувли айлана ҳам бор, атрофида эса экин майдонлари штриховкаси; ана шуларнинг ҳаммасини жамоат билан эгри-бугри ингичка ипдай чизиқ бирлаштириб туради. Бу ямоқлар «ҳамма ёғи дарахт, кўк туйнукдан кўринади» дейишадиган қишлоқлар. Уларни кенг дунё билан бирлаштирадиган ип фақат пиёда юрувчилару, арава ҳамда тракторда ўтиб бўладиган ғарибона қишлоқ йўли.

Район раҳбарлари учун ҳар бир шундай ямоқ тuzатиб бўлмайдиган касал. Четларда қирқдан ортиқ одам яшайди. Уларга қандай қилиб МТСдан комбайн, трактор олиб бориб бериш керак, қай тарзда йириклаштириш, қайси колхозга қўшиш кераклиги ҳақида бош қотириш керак.

Кудрявино ямоғи «Труженик» ва «Светлий путь» колхозлари ўртасида жойлашган. Демак иккаласидан ҳам узоқда. Йириклаштириш бошланган йили Кудря-

винони эски, тажрибали раис Федосий Мургин бош-қараётган мустаҳкам «Светлий путь» колхозига қўшиб юборишди.

Кудрявиноликлар бебош халқ: баҳорда экинга, кузда эса йигим-теримга дарров бўйин эга қолмайдилар. Давлатдан қарз олишар эди-ю, тўлашни ўйлашмасди. Федосий Мургин қарамоғига ўтиб олгандан кейин: «Федосий Савельич, бугдой кўкарди... Федосий Савельич, аванс берсанг бўларди» — деб унинг жигига тега бошлади, шунинг учун Мургин уларни ичида жинидан баттар ёмон кўрар, ана шу ўрмон орасида қолган бригадани «Кудрявино автоном республикаси», дерди, бу билан у район раҳбарларига кудрявиноликларни ўз иродаларига бўйсундиrolмаяптилар, дегандек кесатар эди.

Тарқоқ «Светлий путь» колхозининг таянчи ва ядроси бўлган Погребное, Сутолоково, Ивашкин Бор қишлоқларида «жингалак», «дўстим жингалак бўлиб қолибсан...» дейишдан ёмонроқ камситиш йўқ эди. Бу сўзларни эшитган одам албатта унинг чиройини мақташмаётганини, балки сурбет тиланчи ва ҳеч нарсага арзимайдиган одам ҳисоблашаётганини тушунар эди.

Павел Мансуров Кудрявинони «Труженик» колхозига беришни таклиф қилди.

— Федосий қари одам, эскича яшайди, Кудрявиносиз ўз колхозини уддаласа ҳам хўп гап. Сен бўлсанг ҳаммаёқни боплаяпсан. Кучинг етади, кудрявиноликларни юзага чиқарасан ҳам, — деди у Игнатга.

Янги Раменье қишлоғидан Кудрявиногача ўн беш километрча келарди. Ўрмон йўлларида ким ҳам километрни ўлчабди дейсиз?

От икки соатдан бери чанани ўрмон йўлидан тортиб борарди. Гоҳ лойдан, гоҳ қотиб қолган қордан, гоҳ кўлмак сувларга ботиб судраларди. Шуниси борки, чана аравага ўхшаб ҳеч қаерда ботиб қолмасди.

Йўл борган сари торайиб, ўрмон борган сари қуюқлашиб, хилватлашиб, баландлашиб борарди. Бир жойда қарағайнинг йўғон-йўғон танаси бир-бирининг устига ағдарилиб, йўлни тўсиб ётарди — айланиб ўтишди. Ўзида жуда кучли бўрон изларини сақлаб қолган бундай тартибсизлик, айниқса ўрмонда кишида жуда гайри-табiiй ҳиссиёт туғдиради. Бундан кейин инсон қўли билан очилган йўлдан бориш ғалати

туюлади. Ҳозир йўл тугаб қолиб, отлар аравани синиб ётган дарахт таналари, тўнкалар узра тортиб кетади, деб беихтиёр кутасан киши.

Мана, қуюқ ўрмон орасида ҳаво ранг ёруғлик кўринди-ю, ғойиб бўлди, яна биттаси ундан ҳам каттароқ бўлиб кўринди... Чана ёпишқоқ лой босган, у ербу ери гўнг аралаш муз қоплаган арава йўлига тушиб олди. Йўл кузги экин даласини кесиб ўтди. Дала орқасидан қишлоқ уйлари, кўкка интилган қайин дарахтининг учлари кўринди. Мана, Қудрявинога ҳам етиб келишди!

Саша бирон марта ҳам ўрмон орасидаги қишлоқларда бўлмаган эди. У қишлоққа синчковлик билан тикиларди — ахир ўрмон орасидаги қишлоқ бошқаларидан нимаси биландир фарқ қилиши керак-да. Бироқ, йўл уни одатдагидай оддий қишлоққа олиб келди; қиш ичида қийшайиб қолган панжаралар, эгик поядан қилинган, меҳмондўстларча ланг очиқ дарвозалар, ёғоч уйлар...

— Уларда электр ҳам бор экан! — ҳайрон бўлиб хитоб қилди Саша.

Қишлоқ йўли бўйлаб ичкаригача симёғочлар кўришиб турарди.

— Федосий Мургин, локомобиль берган уларга, — дея тушунтирди Игнат. — Бир қишгина чироқ бўлди, кейин бузилиб қолди. Бу вақтга келиб Федосий кудрявиноликлардан қўлини ювиб қўлтиғига урди, улар эса унинг локомобилидан... Симёғочлар бор, уйларда лампочкалар ҳам бору...

Игнат бу ерга бир неча бор келган бўлса ҳам, ҳамма ёққа бир-бир кўз югуртириб чиқди, пешанаси тиришди, нима бўлса ҳам унинг қарамоғидаги хўжалик бўлади бу ерлар.

— Эҳҳе-е! — хўрсиниб қўйди у. — Косилка қиши билан очиқда қолиб кетибди-да.

«Светлий путь»нинг раиси Федосий Мургин ҳали келмаганди, ҳозир келиб қолиши керак эди.

Йириклаштирувга қадар правление контораси вазифасини ўтаб келган бригада уйда меҳмонларни бригадир Савватий Копечев кутиб олди. У ҳаммага «Саввушка уйдирмачи» лақаби билан донг таратган эди. Ўзи кичкина бўлса ҳам калласи хумдек, соқоли қирилган, қошлари учиб турар, кўзлари ўйноқи эди.

Павел уни танимасди, Игнат бўлса Саввушкани кўпинча ўз конторасида учратиб турарди. Игнат ажабланиб сўради:

— Бу қандай бўлди? Сен ҳали бригадирмисан?

— Ўзим ҳам билмайман, — сира тортинмай ёш болаларники каби ингичка овозда жавоб берди Саввушка, — халқ мени ёқлапти.

Игнат шубҳаланиб бош чайқади:

— Сени қара-ю... арбоб.

Саввушка уйдирмачи ёшлигидан заиф, қишлоқ ишларига ўрганмаган бўлиб (ўзи ҳам буни тан оларди) қишлоқ халқи «эсиз йигит» дейдиганлардан бири эди. Колхоз у ёқда турсин, ўз хўжалигига ҳам қўл урмасди. Ўз томорқасини чопиб, экин экадиган пайтда Саввушка у қўшниникидан бу қўшниникига чиқиб, ўраш учун махорка сўрар, сўнгра...

— Ортиқча тахта-пахтанг йўқми, огайни?.. Нимага? Ҳм, чой пули, баҳор, эшитяпсанми; чуғурчиқлар учиб келган, ин қилишим керак...

Алоҳа у куни билан ҳеч нарсани ўйламай, ин ясайман деб уриниб ётар, ҳатто кампири зинадан туриб бутун қишлоққа эшиттириб қарғаётганига ҳам писанд қилмасди.

— Буни қаранг, ҳой яхшилар! Уйда егани бир бурда нони йўқ-ку, буни қаранг! Бу аҳмоқ билан умрим бўйи қийналиб ўтдим! Эй худо! Қачон уни ўз паноҳингга оласан? Саввушканинг азамат офицер ўғли бўлиб, гоҳо-гоҳо қишлоққа келганда ўз ҳусни, башанг офицер кийими билан қизларни ўзига мафтун этарди. Саввушка ўғли билан фахрланар, ҳаммага: «Менинг тарбиям», деб маънодор мақтанарди. Ўғли юбориб турган пулга кампири билан кун кўрарди.

Атрофда ҳеч ким Саввушкадай ажойиб-ғаройиб латифалар ва даҳшатли афсоналарни билмасди. Икки-учта бўлиб йиғилишиб қолишса бас, Саввушка ўзининг ингичка овози билан ҳикоясини бошларди.

Мана ҳозир ҳам Федосий Мургин келгунча у мақтаниб гап бошлади:

— Биз тарафга етиб келиш осон эмас. Павел Сергеевич, сиз ҳам ўз машинангизни қолдириб ёғоч чанада келибсиз-да. Биз ўрмон одамлари.. Қандай қилиб бу ерларга келиб қолганимизни эшитмагандирсиз ҳали?.. Йўқ денг. Ана, айтмадимми. Игнат Егорович,

биз кудрявиноликлар билан сенинг илдизинг бир. Сен Остановодансан, биз ҳам. Тахминан юз эллик йил бурун Остановода Фёкла исмли аёл яшаган, ҳамма уни Алвасти дерди. Ҳузям жуда кучли бўлган. Айиқни яккама-якка енгадиган эркакларимизни бир мушти билан ерпарчин қиларди. Эри бўлса нимжонгина эди. Фёкла уни хотинларнинг ишини қилишга мажбур этарди, сигир соғдирар, хамир қордирар, кир ювдирарди. Ҳзи ер чолиб, экин йигиб олар, қўриқ ер ўзлаштирарди. Жуда бадфеъл эди, ҳамма ишнинг аксини қиларди. Нодон халқ унга хавфсираб қарай бошладди: жодугар ёки алвасти бўлмасин тагин, уни бир ёқлик қилиш керак. Бир ёқлик қилишди, экинзорига сигирларни қўйворишди, буқачасининг оёгини уриб синдиришди, иш шунга бориб етадики, ҳатто унинг отини ҳам ўлдириб юборишди. Шунда Фёкла чидаб туролмади, кимнинг иши эканини билиб олди... Отини қишлоқда энг абжир йигитча ўлдирган эди. Нима бўлди денг! Куппа-кундуз куни йигитни болади, халқ ўртасида бошини тиззаси орасига олиб, қизлар олдида иштонини ечиб, кетига роса шапатилади... Йигит уялганидан адойи тамом бўлди. Фёкла бўлса юкларини аравага ортиб, эрини ўтқазиб, ўзи аравани тортиб ўрмонга кетди... Орқасидан ҳамма тупуриб: «Алвасти, алвастилар жойида яшасин, қаерда истасанг ўша ерда яшайбер, шайтон уруғи», дейишди. Фёкла хилватроқ, аммо сўлим бир жойни танлади, бир томони қарағай бўлса, иккинчи томони қайинзор, жуда ажойиб жой... Саша қизиқиб эшитди, Павел бўлса зерикиб кетди, Игнат кечгача қолиб кетишдан қўрқиб, тез-тез соатига ҳамда деразага қараб-қараб қўярди. Игнат Саввушканинг сўзини бўлиб:

— Хайрият-эй! Федосий келди,— деди.

«Светлий путь»нинг райси Мургин каттакон қорнини осилтириб, калта оёқларини икки ёққа ташлаб инқиллаб-синқиллаб хонага кириб келди-да, семиз қўлини аввал Павелга, сўнгра Игнатга, иккиланиб Сашага узатиб кўришди, Саввушкага эса қиё ҳам боқмади.

— Коростельский ўтлоқлари ёнидаги жарликни сув босибди, зўрға ўтиб келдим. Менинг ёшимда дўндан-дўнгга сакраб ўтиб юриш... — У бошидан чарм картузини ечиб, дастрўмол билан пешана ва юзларини артди.

Мургиннинг колхозига йириклашувга қадар ҳам-
манинг ҳаваси келарди. Уша йиллари фақатгина кор-
шуноволик харидорлар эмас, балки область бозорида
ҳам уй бекалари: «Светлий путь»нинг чўчқа гўшти
йўқми?» деб сўрашар эди.

Йириклаштирувдан сўнг «Светлий путь» колхози
анча чўкиб қолди. Мана, орадан уч йил ўтди-ю, ав-
валги даражасига кўтарила олгани йўқ.

Мургин ҳозир қовоғи солиқ, қорнини қаппайтириб,
гердаиб ўтирар, фақат кўзларигина шипинқираган
қовоқлари орасидан ҳамсуҳбатларига қараб-қараб қў-
ярди. Ахир нима бўлганда ҳам, у кудрявиноликларни
уддалай олмади, энди уларни Гмизинга топширишга
мажбур бўляпти. Гмизин ким бўпти ўзи? Раис бўлга-
нига атиги тўрт йил бўлибди. Федосий Савельич ичи-
да, райком секретари Мансуров заҳарханда қилиб:
«Оғир юкни елкангдан енгиллаштираётгани учун Иг-
натга раҳмат айт», дея писанда қиладими деб қўрқар-
ди. Қариганинга писанда эшитиш осонми?..

Бироқ Павел яккаш:

— Хўжалигингни бир айланиб кўрайлик. Савельич,
сен, яширмай ҳаммасини айтиб берасан,— деди.

— Хурсанд қиладиган ҳеч гап йўғу, аммо тўғриси-
ни айтиб бераман.— Мургин ўрнидан туриб, Савватий-
га қўпол равишда бош ирғади.— Марфа Карповнанинг
олдига югуриб бориб айт, бир оздан сўнг чой-пой тай-
ёрлаб турсин. Меҳмонлар куни билан шу ерда бўли-
шади.

— Бу ҳеч гапмас, биронтасига айтиб қўяман,— ви-
қор билан деди Савватий.— Хўжаликни кўздан кечи-
ришда мен ҳам керак бўламан.

— Айтган жойга бор, деяпман. Хўжалигингни
ўзим ҳам кўрсатавераман.

— Савватий очикдан-очик ижирганиб меҳмонларни
ташлаб кетди. Янги одамлар билан суҳбатлашса ёмон
бўлмасди.

— Бригадирликда Саввушка уйдирмачини кўриб
хайрон бўлгандирсиз?— деб гап бошлади Мургин ҳар-
силлаб.— Ўз бригадирларимдан бир неча бор қўйиб
кўрдим... Аввалига Никита Обозниковни қўйиб кўр-
дим. У бир ойга ҳам чидамади, олдимга келиб шапка-
сини ерга уриб: «Нима қилсанг қилавер, кудрявино-
ликларни ташлаб қочаман. Ўрим-йиғим палласида

улар ўрмонга мева тергани кетишади. Исковуч ит билан қидириш керак ҳар бирини», деди. Ақл бовар қилмайди, бечора ўрмонга кетиб қолишмасин деб, тонг саҳарлаб дераза олдида пойлаб турса-ю, улар ҳийланайранг билан жўнаб қолишса... Иван Мишин билан ҳам аҳвол яхшиланмади. Мажлисларда эса: «Бегона керакмас! Бригадирни ўзимиздан сайлаймиз!..» деб бақирришади. Мана энди шу тасқарани бригадир қилиб сайлаб қўйдик. Ўзларига жуда мос келади... Бу ерлик халқни ўрмон бузган.. Уларни ер боқмайди, ўрмон боқади! Мева теришади, обчиқиб сотишади. Бир стакан малина бир сўм туради. Ёввойи парранда отишади, кўлда балиқ тутишади. Керак бўлса буғуни ҳам сўйиб олишади... Қонун улардан узоқда... Бутун қонун ҳам, ҳокимият ҳам бригадир қўлида. Шунинг учун ҳам бегона билан чиқишмайди... Шу сабабдан беозор одам деб Саввушкани сайлашган. Томорқани ҳайдаб олишлари учун отларни йўқ демай беради, малина теришни ҳам ман этмайди, ҳеч кимни ишга зўрламайди — ўзи ҳам меҳнат қилишни ёқтирмайди-да! Ана шу қўли очиқ Саввушка пайғамбар қаноти остида ҳузур қилишади, бу бефаросат эса аллада азиз бўлганидан хурсанд. Сизларга ҳам «Халқ менга ишонади...» деб мақтангандир. Мана, Игнат, шундай гаплар... Бу гапларимни қуруқ пўписа учун эмас — сенга сабоқ бўлсин учун айтяпман.

Кечки совуқдан ер қатқалоқ бўлиб, отлар чанани ба-зўр торта бошлади. Кўпроқ пиёда юришга тўғри келарди. Аввалига сукут сақлаб кетишди, ниҳоят Павел:

— Розн бўлганингга пушаймон эмасмисан? — деб сўради.

Игнат истар-истамас кулимсираб, жавоб берди:

— Чанани орқага бураман деб ўйлаяпсанми?

— Ҳали ҳам кеч эмас... Тўғрисини айтсам, маслаҳат берган бўлсам ҳам, энди шубҳаланиб қолдим. Сенинг колхозинг хамиртуруш қўшилган хамирдек ошяпти. Колхозинг район байроқдори бўлиши мумкин эди, мана энди оғир юк...

— Менга юк бўлмаса, Федосийга бўларди, кимнингдир елкасига ортиш керак-да ахир бу юкни...

— Фақат шугина мажбур этипти. Бироқ кудрявиноликлар бошингга битган бало бўлади. Роса қийналасан...

— Мен ўз фойдам деб олмадим уларни, одамларга ачинаман. Урмонда ёввойилашиб қолишган, ўзлари бу ботқоқдан чиқолмайдилар. Федосийдан бўлса бир нарса кутиш қийин, ўзинг гаплашиб кўрдинг. Оёғида зўрға турибди ўзи, уларни тортаман деб ўзи ўш ботқоққа тушиб кетмасин тагин. Ҳаракат қили кўрайлик-чи. Бошқа ким ҳам қиларди бу ишни.

— Унда-ку олижаноб иш бўлади-я. Раҳмат айта миз.

— Ҳожати йўқ. Ўз колхозимни бошқалардан айи майман.

— Хўш, айт-чи, ўрмонликларни қандай қилиб йўлга солмоқчисан?

— Қандай дейсанми? Бунинг йўли осон. Уларнинг ерларига дон экмайман. Фойдаси йўқ. Ернинг бир қисмини ўтлоққа ажратаман, қолганига сабзавот экаман. Яхши молхона қурдираман, силос учун чуқурлар қаздираман, мойжувоз қилиб Кудрявинодан ёғ оламан. Яйловлари кенг, ўт кўп, бутун районга етадиган силс тайёрласа бўлади...— Игнат бир оз жим туриб қўши қўйди:— Бу ҳаммаси — келажак режалари, ҳозирча уларни судраш керак... Менга кўпайтириш учун зордор, асл моллар керак!— деб у гапини тугатди.

Павел кулиб юборди.

— Ҳамма касалингга бир хил дори экан-да! Мен берасан — гап тамом, вассалом!

Игнат жавоб бермади, бир-икки катта қадам ташлаб чанага етиб олди-да, ўзини ташлади.

— Утир! Бу ер қия — отлар қийналмайди...

Мансуров ва Саша унинг ёнига ўтиришди. Чанғичир-ғичир қилар, қоронғилик қўйнига кираётган ўрмон осойишта эди.

4

Саша вақт-вақти билан ҳаёт уни эс-ҳушини йиғи олишига қўймай, ўжарлик билан ўзига тортаётганин сеза бошлади. Ҳар бир кун бирон янгилик олиб келарди.

Яқингинада газетада: «фалон колхоз силос қилдирганини ошириб бажарди...» деган гапни ўқишдан ҳазиналик нарса йўқ эди. Бу қизиғи йўқ, сиз гаплар қалбида ҳеч қандай из қолдирмасди.

Бироқ, вақт ўтиши билан Саша очкўзлик билан ютоқиб газетадан ана шундай хабарларни ўқий бошлади. Силос қилишибдими? Хўш, қандай? Нега кам ёзилибди? Уч қаторгина холос, хасислик қилишибди...

Янгилик унга тинчлик бермас, ташвишга соларди.

Колхоз ўряпти, колхоз пичан ғамляпти. Бундай кунларда ҳамма ҳавога хавотир-ла қарарди: шир этиб ёғиб қолса, ўт чириб кетади, кейин молларни нима билан тўйдириб бўлади қишда? Похол бўлса бир навику, у ҳам етмаса-чи? Ҳаром ўлмасдан сигирларни сўйиш керак бўлади. Ҳаво беқарор.

Кузда ўрилган ўтлоқларда кечки ўт қалин ўсади — иккинчи марта ўриб олавер. Икки баравар пичан етиштирилса ёмонми? Ўриб олиш мумкину, лекин қандай қилиб қуритиб оласан? Куз қуёши унча иссиқ бўлмайди, тез-тез ёмғир ёғади. Ўриб олсанг-олмасанг барибир чириб кетади — шундай бойлик нобуд бўлади. Ҳаво беқарор.

Рогово ботқоғида, қиёқ босиб ётган дўнгликлар атрофида сонсиз-ҳисобсиз ерлар ётади. Мол у ёққа бормади, қиёқ ўтни емайди. Чунки ўтнинг тиғи ўткир, лаб-лунжини кесиб кетади. Фойдасиз ўт. Раменье даласи ортидаги қичитқи ўт босиб ётган даладан фойта борми? Кўпчилик, дунёда бефойда ўт кам ўсадими дейди, бу худонинг хоҳиши ахир, деб жаҳли ҳам чиғади.

Бу фақат вақтинча, кўзинг очилгунча шундай туюлади.

Кечки ўтни ўриб, ўрага босиб тўлдириш учун унчалик ақл керакмас. Бунинг учун қуёш чиқишини кутиб ўтиришнинг ҳожати йўқ; ёмғир, намгарчилик эрталабки шабнамнинг зарари йўқ. Қиш охирида ана шу ўраларни очиб, ачиган нон ҳиди анқиб турувчи кечки ўтни оғилхоналарга тарқатилса, мол маза қилиб ейди. Ҳатто қиёқ ва қичитқи ўтларни ҳам сут ва гўштга айлантириш мумкин...

Игнат Егорович силосга ўттиз етти ҳовузни тўлғади. Ҳар бир ҳовузда ўттиз-қирқ тонна силос бор. Ҳисоблаб кўрилса, ана шу ялангликда, ер қаърида колхознинг йиғиб-терган бутун бир бойлиги, хазинаси тибди-я!

Банкда юз минглаб пул, молхонада гўнгни қўлда ашимаслик учун янги осма йўл, болалар велосипеди,

қизлар учун шоҳи кўйлақлар, тунука томли уйлар, мусиқа овози янграб турувчи радиоприёмниклар — мана силосдан келадиган фойда! Гўзал тупроқда — гўзал ҳаёт! — Сашанинг отаси шуларни орзу қиларди!.. Шунинг учун ҳам Саша бепарво бўлмаслиги керак.

Игнат Егорович ҳалигача кечқурунлари Саша билан китоб устида ўтиришни ўзининг муқаддас бурчи деб биларди. Саша китоб илмини Игнатга нисбатан тезроқ тушуниб оларди. Бироқ Саша китобда ёзилганларни эслаб қолиб, ўқиган нарсасига рўй-рост ишонса, Игнат эзмалик қилиб, дарсликлар билан тортишарди:

— Ёзишган нарсаларини қара-я? Силос минораси, ҳовузга нисбатан арзонга тушар эмиш. Уни иситиш, ремонт қилиш-чи? Тахта ҳар йили ёрилади. Ремонтга муллажиринг керак...

Игнат бир қанча ҳаётгий мисолларни уйиб ташлаганда сўнггина Сашанинг ўқиган нарсасига ишончи йўқолар эди.

Уларнинг ғам-ташвишлари бир эди. Улар бирга орзу қилишар, бирга ўқишар, бирга ишлашарди. Саша учун янгилик Игнат Егорович орқали аён бўла борди.

Саша Катя билан шаҳардан қайтганидан кейин ярашиб олди.

Аразлашиб қолишгандан кейинги танҳо ўтказган туннинг қолган қисми Саша учун қари қарағай билан хайрлашув дақиқаси бўлди.

Уларнинг қайта учрашишларига фақатгина кузги ёмғирлар, совуқ қиш эмас, балки бошқа бир нарса халақит берди. Уларнинг алоқалари ўзгариб, кунда бўлиб турадиган оддий ҳодисадек бўлиб қолди-ю, бироқ совумади, аксинча оддий, дўстона яқинлик пайдо бўлди. Бу дўстликни қоронғи тунда четдаги қарағай остида яшириб ўтиришнинг ҳожати қолмади.

Қари қарағай ўз хизматини ўтаб бўлди-ю, уларга керак бўлмай қолди. Катя Сашани уйига таклиф қилди. Катянинг буваси, Сашанинг собиқ ўқитувчиси Аркадий Максимович билан чойхўрлик қилишди. Катя костюмини ўзгартириб — енгил халат кийиб, сочларини силлиқ тараб чиқди-да, анордек қизариб, ўзи меҳмондўст уй бекаси ролини бажараётганидан мамнун бўлиб, Сашани роса меҳмон қилди:

— Саша! Намунча келинлардек уялмасанг? Ва-

ренъедан ол. Мана бу варақидан егин! Ҳадеб ол-ол дейишга мажбур қилаверма.

Аркадий Максимович чойдан кейин баландпарвоз мавзуда дунё, инсон аҳли, келажак ҳақида фалсафа сотишни яхши кўрарди.

— Коинотнинг чексизлигидан мен ғам-ғуссага ботмайман. Йўқ. Аксинча! Ана шу чексизликда инсон тафаккурининг чексиз имкониятларини кўраман. Ҳа, рост, дўстларим! Дунёда фақат биргина худо бор — у ҳам бўлса, одам!

Стул устидаги ҳали йиғиб олинмаган чинни хира йилтирайди. Чолнинг бўғиқ овози қандайдир ёқимли, юракни орзиқтирадиган иш билан бирга улкан, етишиб бўлмайдиган орзуни уйғотарди. Катя катта эски диван устида оёқларини йиғиштириб олиб, серюнг, юмалоқ, ишончсиз манфур кўзли дангаса мушугини силаб ўтирарди. Саша бошини ўгирмаёқ Катянинг нигоҳини сезиб ўтирар эди. Ана шу кичкина оилада у ўзини тинч ва қулай сезарди.

Сашанинг бундай келиб-кетишлари, Катя билан Сашани унаштириб қўйилган деган миш-мишга сабаб бўлди. Саша кўпинча онасининг кўз ёш қилиб ўтиргани устига келиб қоларди. «Ҳолимни кўр, жон болам, бундай... Фақат сен онангни ташлаб кетма, сенинг ёрдамингсиз бизга қийин бўлади...» мужмал гўлдирар эди у. Кейинги пайтда она зўр бериб юнг рўмол тўқир, бўлажак келинга совға эмасмикин бу?

Колхозда Саша раменьелик шўх қизлардан бири Настя Баклушинанинг диққатига сазовор бўлиб қолди.

Бу қиз дугоналари орасида норғил, соғлом кўринса ҳам, ўзи паст бўйли, юзлари қуёшда ҳам қораймайдиган даражада синиққан бўлиб, дарров кўзга ташланмасди. Бироқ, кўпчилик ҳамманинг ҳавасини келтирадиган флот офицери (оқ фуражка, эгнига келишган китель кийиб, камарига ханжар тақиб юрарди) Пётр Дёмин Настяга ўз хатларида сенга уйланаман, деб ваъдалар берганидан хабардор эди. Настя флот офицерига унчалик зор бўлмай, сельсовет секретари Митя Голиков ва МТС агрономи Фёдор Перхунов, шофер Никита Шурепковларнинг бошини айлантириб юришини ҳам ҳамма биларди. Настя билан суҳбатлашиш учун йигирма километр йўл босиб, қандайдир ёши каттагина десятник ҳам (балки оиласи ҳам бордир) келиб-

кетиб турарди. Шунинг учун ҳам раменьелик барваста, пўрсилдоқ қизлар ич-ичларидан Настяни кўролмаст эдилар.

Настянинг ёш қизларникидай ана шу бичимсиз қоматида тирсиллаган кўкраклари ва ориққина юзида ақиқдек, намхуш лаблари кўзга ташланиб турарди.

Настя биринчи кунларданоқ Сашанинг жигига тега бошлади. Пичан ўроғида Сашага қараб: «Кел бизнинг орамизга! Ёш йигитчалар билан ўйнаб-кулгим келяпти!» деб қичқирарди.

Кейинчалик Саша бундай ҳайқириқларга ўрганиб кетди, ҳатто жавоб ҳам қайтарадиган бўлди. Настя уни вақтинча тинч қўйди.

Мана, яна қандайдир шайтон Настяни Сашага гиж-гижлади. Конторада кўриб қолса ҳам, одамлар орасидан туртилиб-суртилиб Сашанинг олдига келиб:

— Қаёққа шошиляпсан? Ҳеч кўринмайсан! Кел бу ёққа, жонгинам, ёнимда бирпас ўтир, ширин суҳбат қурамиз,— дерди.

Колхоз правлениесида ишлайдиган соқолли бир киши Сашага маслаҳат бериб:

— Эҳтиёт бўл, йигит... Унга яқинлашма, чақиб олади. Аччиғи ёмон қиз,— деди.

5

Областда қорамолнинг ўсиши паст, сут кам, ёзда ёгингарчилик оз бўлгани учун, бешта районда ем-хашак етишмаганлиги сабабли, қишда молларни сўйишга тўғри келди. Умуман чорвачилик жуда оғир аҳволда қолди.

Шаҳар театрида ана шу масала юзасидан мажлис чақирилди.

Шифти баланд, ранг-баранг люстрали, ҳашаматли фойе бу кеча байрамдагидек эмасди. Гардеробчи хотиннинг чеҳраси ҳам ифодасиз, қўлида даста-даста программа кўтарган тарқатувчилар ҳам кўринмайди. Театрга йиғилган жамоатнинг кайфияти ҳам одатдагидай, қийиқ ёқали қўйлақлар, хром этиклар, дазмолланган шим-костюмлар электр чироқларининг ёруғ шуъласида ялтирайди. Эркаклар кўп, аёллар кам эди. Одамлар иккита-иккита эмас, тўда-тўда бўлиб йиғилишар, чекишар, суҳбатлашишарди.

Деворларга, шифтнинг шундайгина остига, Лист, Бетховен, Моцарт, Глинка, Чайковский ва бошқа буюк композиторларнинг портретлари осилган. Санъатнинг ана шу буюк арбоблари олдида яйлов, соғиш, улоқ, бузоқ, силос, концентрат каби сўзларни эшитиш қандайдир ғайри-табiiйдек эди...

Павел Мансуров охирги пайтларда областда бўладиган ана шундай мажлисларни ёқтириб қолганди. Эғнида чиннидек костюм, жингала сочли боши мағрур, дуч келган одам билан қучоқ очиб кўришиш учун тайёр одамдай, манглайда табассум ўйнар, фойеда юмшоқ қадам ташлаб юрар, танишларига бош ирғар, суҳбатлашарди. Орқасидан ҳамма унга ўгирилиб қараб, шивир-шивир гаплашарди:

— Коршуноводанми?

— Худди ўзи.

— Ёш кўринади...

Одатда шунақа кунлари иши бошидан ортиб ётган, фойе, зал ва сахнада у ёқдан-бу ёққа ўз юмушлари билан елиб-югуриб юрган обком ходимлари Мансуров билан икки оғиз гаплашиш учун унинг қаршисида тўхтар эдилар.

Сумково, Ключаев, Глазнов каби йирик саноат районларининг ўз қадрини биладиган, бундан бир неча ой муқаддам Павел Мансуровни ким эканлигини билмайдиган қари секретарлари ҳам ҳозир уни дўстона, ўз тенгларидек қарши олардилар.

Узоқроқдаги, унча донғи чиқмаган район секретарлари кўпчилик орасида Павелни ахтаришар, секин еғидан ушлаб четга олиб чиқишиб, маслаҳат сўрашар, арз-нола қилишар эди.

Коршуноволиклар айрим тўпланишди. Игнат Гмизин, ўлгудек пиво ичганидан юзлари лавлагидек қизарган Федосий Мургин, «Биринчи беш йиллик» колхозининг зоотехниги Огаринцев, шу колхознинг раиси Пятерский, бу одамнинг ориқ, зоҳидларникидақа юзига ич-ичига тушиб кетган кўзларининг иккиланиб, юмшоқ қараши мос тушмасди, кўкрагида урушдан олдинги Ленин орденини тақиб олган сут соғувчи Распопова— ҳаммаси бир жойга йиғилишиб туришарди.

Ҳозиргина область ижроия комитетининг раиси Чернишев доклад қилганди. У областга катта бир тўп

зотли мол олиб келинаётганини хабар қилди. Авваллари бундай мол жуда кам миқдорда келиб, улар сўраб-суриштирмай тарқатилар эди. Область қишлоқ хўжалиги бўлимида, шунча мол у ёққа, мана бунчаси бу ёққа деб бўлишар, истайсизми, истамайсизми, тарқалтилдими, марҳамат қилиб қабул қилишингиз керак, ем-хашак йўқ, у йўқ-бу йўқ деган баҳонангиз кетмайди! Бу йил эса олиш-олмасликни район раҳбарлари, ўз район колхозларининг ҳол-аҳволига қараб ҳал қилишлари керак.

Федосий Мургин бошини эгиб, бундай пайтларда қўш энгакли бўларди, мешдек қорни устидаги тутмачаларни кўздан кечирар экан, одатдагидек норози бўлиб деди:

— Биламиз бундай молларни. Бурноғи йили менга учта холмагор зотли мол юборишганди, Ҳеч қандай қоғоз-поғозсиз, кўринишдан зотдорлардан эди, орқалари супанинг ўзгинаси, елинлари эса мешдек эди. Бироқ, уларни боқаман деб эсим кетди. Буни қарангки, уларга суғориладиган ўтлоқ топиб беришим керак экан. Берироқ ўтни ейишмайди, тескари ўгирилишади. Суғориладиган ўтлоқни қаердан олиб бераман, ўзимку, ўз ёғимга ўзим қовурилайтсам, ҳамма ёқ қақраб ётибди. Ахир молларни текинга беришмайди, муллажиринг тўлаш керак, яна оз бўлса ҳам кошки...

Зоотехник Оғаришев хафа бўлиб эътироз билдирди:

— Эртами, кечми, барибир қоқсуяк молларимизни маҳсулдор молларга алмаштиришимиз керак. Қулай фурсати келганда олиб қолиш лозим! Йўқ, дермидинг?

— Молларимизнинг қоқсуяклиги тўғри,— бехижолат жавоб берди Мургин.— Хўш, нимага ориқ?.. Яхши боқолмаймиз! Бундай емга бизнинг молларимиз чидайди, зотдорлари эса оёғини узатиб қолади. Улардан кейин на сут оласан, на яхши насл. Укажон, сигирнинг суги оғзида, деган мақолни унутма.

Игнат Гмизин индамади, бироқ диққат-эътиборини бир жойга тўплаб, қирилган бошини қашлашдан хаёлан қанча мол олиш, қаерга жойлаштириш кераклигини чамалаётгани сезилиб турарди. Мургиннинг шубҳалари уни ҳеч қизиқтирмасди.

Павел Мансуров Игнатни тушунгандай, унга кўз қирини ташлади: «Қалласи ишлайди... Худди билган-

дай иш қилган! Бекорга силос запасини йиғмаган... Бу одам қўрқмасдан зотдор сигир олаверади, пода ҳам яратади!»

— Павел Сергеевич! Салом, азизим...— Павелнинг қаршисида қўшни Шумаково районининг секретари, ўрта бўйли, тепакал, серҳаракат одам пайдо бўлди. У Павелни қўлтиқлаб олиб, йўл-йўлакай гапирганича нари кетди.

— Кургановнинг нима ҳақда нутқ сўзламоқчилигини эшитдингизми?

Шумаково секретарининг битта ажойиб хислати бор эди: у қандайдир ҳеч ким билмайдиган йўл билан обком янгиликларини ҳаммадан беш минут аввал билиб оларди. Бироқ, бу янгиликларни ичида сақлаб юролмасди.

— У (обкомнинг биринчи секретари Курганов) район раҳбарларининг иши, улар ўз зиммаларига қанчадан зотли мол олишларига қараб белгиланади, дейди. Кўп олсанг, яхши ҳисобланасан, демак, районингда ем-хашак етарли, мол қўядиган жойинг ҳам бор. Кам олсанг, сенга ёмон кўз билан қарашади. Обкомдагилар ана шу молдан иложи борича кўп олиб қолиш пайида. Қорамолнинг сони кўпаяди — бу ҳазилакам иш эмас. Гўшт бераман деб хом хаёл қилиб бўлмайди, эски молни сўйишга ҳам осонликча рухсат беришмайди. Сон, сон керак! Бу сонлар кимга юк бўлади — бизга! — Шумаково районининг секретари ўз бўйнига уриб қўйди. — Мен таваккал иш қилмайман, й-ў-ў-қ. Қандай қарашса қарашаверсин. Колхозчиларим орасида бир боғ ортиқча пичан топиладигани жуда кам. Қачон халоскоримиз кўкат унаркин деб кўзимиз тўрт бўляпти. Зотли мол камайиб кетса, роса дўпсозлашади! Майли, кечирасиз, ўзимизникиларнинг олдига борай. Маслаҳатлашиб олиш керак. Бунақа масалаларни бир ўзим ҳал қилишга қўрқаман. Бироқ тезроқ ҳал қилиш керак, шоширишяпти...

Шумаково секретари Павелнинг олдидан нари кетди, йўл-йўлакай ярим ҳарбий кийимдаги, баланд бўйли оқсоч кишига дуч келиб қолди, уни ҳам қўлтиқлаб олиб, ўз дардини гапира кетди. Баланд бўйли киши марҳаматли юрагини кенг қилиб уни тинглади.

Павел, ишчилардай содда кўринишли, текис кенг елкали, башанг кийиниб юрадиган запасдаги офицер-

ни танирди. У Ключаев район партия комитетининг секретари Звонцов эди. Павел шумаковолик секретарь Звонцовга ҳовлиқиб, ичидагини тўкиб солаётганини кўриб кулимсираб қўйди: «Уни қарангу, саъва лочинга ўз дардини айтиб йиғлаяпти. Звонцовнинг иши нима?.. Унинг районида бутун областнинг кўрки бўлган колхозлари бор. На фақат ем-хашак, ҳатто зотдор қорамолга ҳам зормас у. Кургановнинг айтганлари унга тааллуқли эмас...»

Баланд бўйли Звонцов йўлини қилиб шумаковоликнинг қўлидан юмшоққина сирғалиб чиқиб, бош ирғади-да, нари кетди. Павел Мансуров кенг елкали одамни беихтиёр ҳурмат ва ҳавас билан кузатиб қолди. «Майли, кўрамиз ким кимдан юқори келаркин. Одамнинг қўлидан келмайдиган иш йўқ...»

Павел ҳамқишлоқлари ёнига қайтди.

— Тортишувни бас қилинг,— деди у.— Ҳозир музокара бошланади. Мен сўзга чиқишим керак. Ҳозир келишиб олишимиз лозим.

Уларнинг кичкина мажлисини қўнғироқ садоси бўлди.

Мўмайгина ўлжани қўлга киритса, бир ҳаракат билан чорвачиликни йўлга қўйиб юборса ёмонми? Ҳавас зўр, бироқ районнинг кўпчилик колхозларида ем-хашак етишмайди, молхоналар ҳам зотли мол талабига жавоб бермайди, чорвадор ходимлар бўш. Катта ваъдалар бериб бўлмайди.

Павел ҳаддан ошмасликка аҳд қилиб, ўз жойига ўтирди.

Шумаково секретари гапираётган эди. У, шу миқдорда зотли мол келиши область учун катта воқеа, бу нарса билан балки экономикамизда революция бўлар, бироқ шунга қарамасдан мол қабул қилишда эҳтиёткорлик билан ўйлаб иш кўриш керак дерди...

Президиумда ўтирган обком секретари Курганов қуруққина гап ташлади:

— Ўйлаб иш кўриш керак дейишингизнинг бойси, ўтган йили хашакни чиритиб юборганингиздан эмасмикан?

— Бунга ҳам ҳисобга олиш керак, Алексей Владимирович,— деди шумаковолик.

— Бундан кейин ҳам хашак чиритишни ҳисобга олиш керакми?

Шумаковонинг секретари гангиб қолди, залда ўтирганлар орасида кулги ва шивир-шивир кўтарилди. Павел Мансуров ҳам ҳамма қатори таънаомуз кулиб қўйди. Шумаково секретарининг дўнг пешонасида тер йилтиради, ўзи бўлса минбарда букчайиб қолди, шошилганидан чала-чулпа гапира бошлади:

— ...Бизнинг областимизга минг бош зотли мол келиши катта гап! Бунақа дадил тадбир социалистик хўжалигимизнинг куч-қудратидан дарак беради!..

— Район ҳақида гапиринг!— дея гап ташлади яна Курганов.

— Районимиз,— ҳозиржавоблик билан илиб кетди шумаковлик,— индамай туролмайди... Биз бор кучимизни сарфлаймиз...

— Аниқроқ!

— Иқроор бўлишим керакки, биз ҳали етарли даражада...— шумаковлик секретарь терга ботиб, галини шоша-пиша давом эттирди.

Нотиқ сўзини тугатиб, ҳовлиқиб қоғозларини сидириб олди-да, минбардан югуриб тушди-ю, кўздан йўқолди, одамлар орасида эриб кетди..

Раислик қилувчи эълон қилди:

— Сўз Коршуново район партия комитети секретари ўртоқ Мансуровга берилади!

Павел ўрнидан туриб юмшоқ гилам-дорожка тўшалган ўрталикдаги йўлдан одатдагидай енгил, дадил қадам ташлаб минбарга кўтарилди. Қатор четида ўтирган, қўй терисидан тикилган нимча кийган, юзлари суякдор одам, кўринишдан мустаҳкам иродали, ё колхоз раиси ёки зоотехник бўлса керак, ёнидаги шеригига қараб:

— Қани, қани, буниси нимага журъат этаркин?— деди.

Павел бу сўзларни эшитди.

Президиум столида ўтирган Курганов Павелни далда берувчи табассум-ла кутиб олди. Унинг бутун қиёфаси— бошини кўтариб ўтириши ҳам, очиқ юз билан қараб туриши ҳам ишонч аломатини билдирар эди: бу одам шарманда қилмайди, айтади, ҳаттоки ҳаммани қойил қолдириши ҳам мумкин.

Павел, ҳаддимдан ошмайман, ортиқча ваъда бермайман, деган аҳдини минбаргача етказиб боролмади. У бир дақиқага ўзини йўқотиб қўйиб, фикри-зикрини

бир жойга йиғиб олгунча залга қараб турди. Ёруғ зал ичкарисидан эса милт-милт этиб юзлаб кўзлар унга тикилиб қараб турарди.

Сукунат, сергаклик ва қатъият билан гапир, қулогим сенда, нима дер экансан?— дея талаб қиларди. Ана шу сукунатда, одамларнинг сабрида ҳурмат-этибор сезилмоқда. Одамлар гўё, ўзлари истамасалар ҳам, Павелни бир минут аввал соғлом ақли огоҳлантирган фикрга қарши чиқишга ундади. Қаршилиқ қилишга унда ирода етмади, кўпчилик ихлосини қайтаришнинг иложи йўқ!

Павел обрў сақлаб, астагина, одатдагидай:

— Ўртоқлар!— деб гап бошлади.

Шошилмасдан, шумақоволик секретарь каби гапира кетди: бугунги мажлис энг мушкул масалалардан бирини ҳал қилиши керак; зотли моллар маҳаллий молларимиз наслини яхшилайти, маҳсулдорлигини оширади...

Шу алфозда гапирар экан, у ўзича ўйлаб қўйди: одамларнинг диққати сўнмоқда, тип-тиниқ тоза сукунат ҳозир лойқаланмоқда. Қаторларга жон кириб, одамлар аста йўтала бошлашди. Ҳозир президиумда ўтирган обком секретарининг талабчан: «Аниқроқ!» деган овози эшитилаётгандай эди.

Павел шу пайт ўзининг бўшанг, бемаъно гапларига нафрати қўзиб кетди. Йўқ, у шумақоволик секретарь эмас, у Мансуров-ку ахир!

У устидан совуқ сув қуйилгандай, қадини кескин ростлаб, бошини даст кўтарди, ёшларники сингари суякдор, келишган, буғдоймағиз юзларида дадиллик аломати пайдо бўлди, овози жаранглаб, қатъий тус олди:

— Биз ботқоқда ўтириб, тоққа кўтарилиш ҳақида орзу қиламиз! Бизга ёрдам қўлини чўзишди, бизга нарвон ташлашди, биз бўлсак нарвон поғонасига қадам қўяйликми, йўқми деб иккиланиб, ўйлаб ўтирибмиз? Қулаб тушамиз деб қўрқяпмиз. Мана шу қўрқоқлик деб биз ўз бахтимиздан воз кечяпмиз!

Залда шов-шув кўтарилди, бироқ, бу аввалги бепарво шивир-шивир ва йўталдан жуда фарқ қиларди. Ғира-шира қўйнидаги сонсиз-саноқсиз чехралар Павел Мансуровнинг сўзларига қулоқ тутиб, унга яқинлашиб келаётгандай эди.

Павел гапиргани сари аҳамиятсиз рақамларни тилга олиш мумкин эмаслигини тушуна бошлади.

У беш юз бош сигирнинг дарагини айтиши билан залдагилар уни олқишлаб, чапак чалдилар.

Мажлисдан кейин театр гардероби олдида тўс-тў-полон бўлиб кетди— тиқилинч; ҳамма шошиб-пишадди. Кўпчиликни машиналари кутиб туради, тунгача эллик-олтмиш километр йўл босиш керак.

Қўй тери нимча кийган, баланд бўйли киши бир қучоқ пальто ва плашни оловлиб бурчакка ўтиб борар экан:

— Кеп қолинг! Эгалари билан бирга қўшиб сотиб юбораман!— дея қичқирди.

Тиқилинчда плашини кийиб олган Павелнинг олдига Курганов келди. У ўрта бўйли, роз қомат, ҳаракатлари жонли ва кескин одам эди. Курганов Павелнинг қўлини қаттиқ сиқиб деди:

— Тортиниб ўтирмадинг— илиб кетдинг. Дадил ҳаракат қиляпсан. Нима ҳам дердик, оғир карвонга оғир юк. Аммо молларнинг ҳаммасини яшаб кетишини талаб қиламиз. Ҳар қанча дод-вой қилсанг ҳам қулоқ солмаймиз. Эсингда тут!

Унинг тийрак овозида ярим ҳазил оҳанги бор эди, бироқ Павел обком секретарининг сўзларида жиддий огоҳлантиришни фаҳмлади ва сўзидан қайтолмаслигини тушунди.

Павел ҳам ярим ҳазил тарзида шундай жавоб берди:

— Ваъда беролмайман, Алексей Владимирович, дод-вой қилсам ўзимдан кўраман-да!

Федосий Мургин бу суҳбатни эшитди, Курганов нари кетганидан сўнг ғаразғўйлик қиёфасини яшириб, гўлдиради:

— Бизга ўхшаганлар дод-вой қилмаса, кимам йиғларди...

Павел ўзини зўрға тутиб унинг сўзини совуққина бўлди:

— Илтимос, элдан бурун кўз ёши қилма... Нега Гмизин индамаяпти, колхозни бошқаришда ундан ҳам сенинг тажрибанг каттароқ-ку!

Кийиниб бўлиб, четда турган Игнат Егорович индамади.

Шора дарёси ўтлоқларни айланиб-буралиб оқади. Ёзда бу дарёнинг ён атрофини мажнунтол ва сув ўтлари қоплаб кетганидан у худди пўстиннинг енгига ўхшаб кўринади.

Дарё йил бўйи сокин. Гоҳо-гоҳо тошли саёз жойларидагина дарёнинг кўкиш, эринчоқ суви ўзбошимчалик қилиб шалдираб оқади, аммо дарё камарига бориб, нилуфар барглари остида яна тинч оқа бошлайди. Фақат баҳордагина бу сокин дарё қутуради. Мажнунтол новдаларига бурканган соҳил унга торлик қилади, қулочини кенг ёзиши керак бўлиб қолади. Яйраб оқиш учун ўтлоқлар жуда боп жой! Йўлкалар, бута ва тўнкалар ҳаммаси сув остида қолади. Шора ўзининг лойқа сувида эришга ҳуши йўқ катта-катта муз парчалари билан бирга уч кеча-кундуз эгри-бугри тўнкаларни, қандайдир эски мўрчаларнинг чириб, қорайиб кетган гўла ва ходаларини ёки кесиб, тахлаб қўйилган ёгочларнинг бир қисмини оқизиб кетади.

Уч кун, нари борса беш кун деганда қутурган сув ўз аслига тушади. Шоранинг қадрдон соҳилга қайтгани билинмайди ҳам. Фақат буталар орасида ётган ифлос муз парчалари, ҳамда қандайдир қарағайнинг дабдаласи чиқиб кетган сув ўтларига ўралиб ётган танасигина кечган тўс-тўполондан дарак бериб туради.

Шора яна бўйи етган эзгу ниятли қиздай мулойим ва одобли бўлиб қолади, суви яна эринчоқлик билан оқа бошлайди.

Сув тошқинидан сўнг ўтлоқларда сон-саноқсиз катта-кичик, чуқур ҳамда саёз, фақат осмон сингари кўм-кўклиги билангина бир-бирига ўхшаш ўт-ўлан орасида, ҳар ер-ҳар ерда пайдо бўлган сув кўлмакларини қолади, холос.

Қуёш бу кўлмакларни дарров қизитади-ю, у ерда ҳаёт бошланади. Ойнадек соф ва текис сув юзида узуноёқ, бир-бирини қувиб, гизиллаб сув қўнғизлари сузиб юришади. Кўлмак соҳилида эса кўзларини бўрттириб бақа исинади.

Ургимчаклар уддабуронлиги билан одамни ҳайрон қолдиради, улар ҳавога қарата ўзларининг ингичка ипларини чиқарадилар, шамол бу ипни учиради. Ургимчак эса панжасини очиб, кўлмакнинг у бетидан-

бу бетига учиб ўтади. Сувда эса кичкина кемача сузгандай майда-майда тўлқинчалар ҳосил бўлади.

Ўргимчакнинг қимир этмай қотиб қолган ипи соҳилдан сезилмайди-да, сувда сирганиб юрган ўргимчак мўъжизакор кўринади.

Саша шундай ўргимчакни тутиб, унинг тўри-ни ошкор қилмагунича, Катя ҳайрон бўлиб қараб ўтирди.

Қуёшга етай деб учаётган қушларни ўз бағрига сингдириб олаётган кўм-кўк мусаффо осмон, сувнинг жилваланиши, қизиган ҳавонинг жимир-жимир, чирик ҳиди, баҳорги нам, қурбақа захини эслатувчи жонли тупроқ ҳиди — ҳаммаси Катяни маст қилганди.

Улар кичкина тепаликда ўтиришарди. Катянинг эғнида қуёшда товланиб турувчи ялтироқ кўйлак, оёқларини йиғиб, бир оз бўшашиб ўтирар эди: икки елкаси беҳол тушган, бўйни эгилгану, бироқ, ерга қараб турган кўзлари бетоқат ўйнар, қовоқлари бесаранжом эди. Унинг шу ўтириши ҳуши оққан ва бирон нарсани хавотир-ла кутаётган одамни эслатарди...

Саша кейинги пайтларда Катя билан якка қолганида ўзини ноқулай сезаётганини, ўрталаридаги самимийлик йўқолиб, муносабатлари бузилиб бораётганини пайқай бошлади.

Мана, ҳозир ҳам Сашанинг ёнида ғоят латофатли Катя ҳаяжонланиб, ундан қандайдир гап кутиб ўтирибди. Ахир Саша нима дейиши кераклигини билади, аллақачоноқ айтмоқчи бўлиб юрибди-ю, бироқ, бошлолмапти!.. Агар Катя ҳаяжонланмаганда эди, журъат этиши осон бўларди...

— Сенда ҳеч қачон бундай ҳол бўлмаганми?.. — дея сўради Саша гапни заминидан бошлаб.

Катя киприкларини кўтариб, «қандай ҳол?..» дегандек қараб қўйди.

— ...Ҳм-м, айтарлик ҳеч нарса йўғу, аммо шу дақиқа бир умр хаёлингда чуқур из қолдиришини сезасан... Олдиндан сезасан...

Катя «тушунмаяпман...» дегандек яна савол назари билан қараб қўйди.

— Мана, ҳозир шу ерда ўтирибману, биламан — шу кун ёдимда қолади: манави ўргимчаклар ҳам, ҳув анови қайин ҳам... Қара, ҳаво кўтарилиб, қайин

кўриняпти, худди совуқдан жунжикаётганга ўхшайди. Атрофда нималар бор. Сезяпсанми?

Саша Катянинг тушуна бошлаганини, бироқ айёрлик қилиб ўзини ҳеч нарса сезмаётгандек қилиб кўрсатаётганини, оддий суҳбатдек кўзлари мароқсиз атрофга алангласа ҳам тиниқ юзларига енгил қизиллик югурганини сизди.

— Мана ҳозир, мана шу дақиқада менга бошқача ёқясан... Ерга тиралган қўлларинг, кўтарилган елкаларинг, юзларинг, тиззаларинг... ёқади (Катя шоша-пиша кўриниб қолган гўштдор тиззасини кўйлагига билан беркитди), менга қарашларинг, мени тинглашинг— ҳаммаси ёқади. Ёруғ кўз олдимда қоронғилашади. Ортиқча сафсатавозлик қилиб юбордим шекилли...

Саша қовоғини солиб тескари ўтирилиб олди. Катя ўрнидан бир оз кўтарилиб, Сашага яқинроқ ўтирди, унинг қўлини ушлаб, қуйи солинган юзига қараб ҳайрон бўлиб, секин деди:

— Жуда қизиқсан-да. Гоҳ силос ҳақида гапирасан... Тўсатдан жининг қўзийди.

— Катя!.. Мен кўндан бери бир гапни айтмоқчийдим, сен биласан, нима ҳақдалигини...

— Нима ҳақда?

— Биласанми? Менинг рафиқам бўлишингни истайман! Буни айтадиган вақт келди!

Саша бу сўзларни жаҳл билан, кескин, деярли қўпол гапирди. Катя чўчиб тушмади, ҳайрон ҳам бўлмади, кўл сувига тикилганча яна хаёлга чўмди. Сув сатҳини чўртан балиқ кесиб ўтди. Бу балиқ энди тутқун бўлиб қолган, уни қадрдон дарёсидан, юз метрлаб қуёш қиздириб ётган ўтлоқ ажратиб туради. Кўлчанинг суви кун сайин, соат сайин камайиб боряпти. Қишлоқ болалари келишади-да, шундай ҳам туриб қолган сувни лойқасини чиқаришади... Эпчил, кучли чўртан болаларнинг яланғоч оёқлари орасида, уларнинг интилган қўлларидан қочиб узоқ курашади, бироқ, иложсиз, тақдири ҳал бўлади... Тол новдаси жабраларидан ўтказилган, нурсиз, катта очилган кўзлари қуёшга бепарво қараган чўртан балиқни болалар тантана билан қишлоққа олиб боришади.

Катянинг индамай ўтиришидан Саша хавотирланиб қолди: нега жавоб бермаяпти, истамаяптими,

нега?... Шу пайтгача ўйлаб юрганидек, Катяга ёқармикин ўзи?.. Томдан тараша тушганидек уйлана-ман деди, кўзи учиб турганмидики уни...

Саша қони қочиб, ҳаяжонини яшириб Катяга тикилиб қараб турар, юрагининг ураётганини сезарди.

Ниҳоят Катя бошини кўтариб Сашага, унинг офтобда куйган сочларига, очиқ пешанасига, ўжар лабларига, кўйлагининг ғижимланган ёқасидан кўри-ниб турган бўйнига узоқ тикилиб турди...

— Қаллиқ...— ажабланиб деди у.— Наҳотки тақ-дирим— сен бўлсанг?.. Ҳар қайси қиз ҳам бўлажак умр йўлдоши ҳақида кўп ўйлайди. Бекитишнинг ҳожати йўқ, мен ҳам ўйлагандимки... Бемаъни хаёл... Қаллигим, назаримда— баланд бўйли, чиройли, елка-дор, кучли, маъюс, тушуниб бўлмайдиган ҳамда энг муҳими, сирли бўлиб кўринарди. Уйқу олдидаги хом хаёл! У қаерда, қандай қаҳрамонлик кўрсатапти, йўлларимиз қачон учрашар экан?.. Мана, сенга Шаҳзода Иван эмас, балки оддий Саша Комелев... Қаллигим... Александр Степанович...

— Нега тикиласан? Ҳеч кўрмаганмидинг мени?

— Аввал Сашкани кўргандим, энди эса бошқа бир одамни.

Саша сакраб ўрнидан турди-да:

— Э, қўйсанг-чи!— деди.

У юзини яшириб ер депсинди. Катя ўз кучини ва устунлигини сезиб, Сашанинг хафа бўлиб, ташлаб кетиб қолмаслигига комил ишонч билан илиқ табас-сум-ла қараб турарди.

— Кетдик!

Саша Катянинг туришини кутмасданоқ, худди уни биров итариб юборгандек, алпанг-талпанг қадам ташлаб кетди. Катя унинг орқасидан кулиб қараб турар экан, аста ўрнидан турди, қадини ростлади, қуёш нурлари ёритиб турган тиниқ юзлари анордек қизариб, бир оз жойида турди-да, тез-тез енгил қадам ташлаб Сашага етиб олди, бўйнидан қучди...

Улар болалардек қўл ушлашиб баҳорги сарғиш ўтлоқ бўйлаб кетишар экан, уялганларидан бир-бир-ларининг юзларига қаролмасдилар.

Ҳаво ранг кўллар, мудраб ётган қоронғи арчазор ва кўксини сийрак ҳовур қоплаган, кўкка бўй чўзиб

ётган қайинзор-ла безанган намхуш ҳидли ер мусаффо мовий осмон бағрида иссиқдан роҳатланиб ётарди.

Уйлари жазирама офтоб нурлари остида сочилиб ётган Қоршуново қишлоғи ҳам роҳатбахш баҳор намгарчилигидан кейин қуримоқда. Бу қишлоқ бепоен осмон остида, ернинг кўзга кўринмас бир бурчини эгаллаб ётади, бироқ, ҳамма жойдагидек бу қишлоқда ҳам оддий ва фавқулодда, кичик ҳамда буюк инсоний бахт барқарордир!

Саша Қоршуноводан колхозга кеч қайтди.

Янги Раменье кўчасида баҳор кезлари узоқ вақт лойгарчилик бўлади. Бир уйдан иккинчисига йўл четидан четан деворни ушлаб ўтиш керак, икки қўли банд, оёғи эса мустаҳкам таянч топиши мушкул бўлган ана шу йўлда Сашанинг қаршисидан бир киши чиқиб қолди.

— Ким бу? Қай биримиз йўл беришимиз керак?— вақтичоғлик билан деди Саша ва Настя Баклушина-ни таниб қолди.

Қиз нозик гавдаси билан четан деворга маҳкам ёпишиб олиб бир-икки қадам ташлади-ю, лой кўчани қия кесиб ўтган қоронғи соядан чиқди. Чехраси муло-йим кулча юзли қиз Сашанинг қаршисида тўхтади. Настянинг ташна пўрсилдоқ устки лаби Сашага яққол кўриниб турарди.

— Мана, жонгинам, қоронғи кўчада ҳам учрашиб қолдик. Бундай учрашувни анчадан бери орзу қилиб юргандим,— деди Настя деярли шивирлаб, у кўкраги билан четан деворга суялар экан, олдинга ҳам орқага ҳам силжишни ўйламасди.— Нега атрофга аланглайсан? Ҳали ҳам мендан қўрқяпсанми?.. Чоп, кетавер, ушлаб турганим йўқ! Қўрқма, орқангдан ит қўйиб қувмайман.

Саша учун бугунги кун бахтли эди, унга дунё гўзал, одамлар меҳрибон кўринар, дуч келганнинг олдига бориб ширин сўз айтгиси, шундай ажойиб дунёда яшаётгани учун миннатдорчилик билдиргиси келарди... У ҳозир ўзини Настянинг олдида ихтиёридан ташқари, тушунтириб бўлмайдиган айбдордай ҳис этди.

— Бекорга хафа бўляпсан, Настя,— деди у муло-йим.— Мен сен тўғрингда ёмон фикрда эмасман, сенга ёмонликни ҳам раво кўрмайман...

— Ёмонликни раво кўрмайсан?... Менга бу кам, Сашенька. Сен менга яхшиликни раво кўр... Менга яхшилаб қара — бадбашара ҳам, бузуқ ҳам эмасман...— Қиз янада яқинроқ келиб елкаси билан Сашага суяниб олди.— Нега тескари қарайсан? Мен сенга қасам ич деётганим, сени боғлаб қўяётганим йўқ-ку!

Настянинг иссиқ нафасидан, лабларининг яқинлигидан Сашанинг фикри чалғиб кетди.

— Настя,— деди у бўғилиб,— ёпишаверма... фойдаси йўқ бунинг...

— Биладан, коршуноволик лўли бошингни айлантириб қўйган. Шунда ҳам... Мен колхозчи қизман, у ўқимишли, нутқ сўзлайди, қўлини фақат сиёҳ билан ифлос қилади...

— Яхшиси, қўйиб юбор.

— Йўқ, сен йўл бер. Четга ўт, ўт! Оёқчаларингнинг ҳўл бўлишидан қўрқма.

Саша чекиниб, Настяга йўл берди.

Қиз қоронғиликда кўздан ғойиб бўларкан, орқадан:

— Барибир тинчлик бермайман! Мен ўжарман! Айтганимни қиламан!— деб қичқириб қолди.

Саша жаҳл билан елкаларини учуриб қўйди, холос.

7

Катя Павел Мансуровнинг хотини, ўзининг собиқ ўқитувчисини, ҳозир дугонаси бўлиб қолган Анна Егоровнани кўргани камдан-кам келарди. Анна оч бинафша ранг шойи кўйлакни тиззасига ёзиб, тикиб ўтирарди. Эшикдан кириб келган Катяни кўриб ипни оғзига олди-да, у билан сўрашиб бўлиб:

— Кеча кўйлак сотиб олгандим, ўзимга мослаяман,— деди.

Катя унинг ёнига ўтириб, кўйлакка баҳо бера бошлади.

— Елкаси японча. Юбкаси уч букламли экан, бир оз соддароқ...

— Менга шуниси ҳам бўлади. Олифтагарчилик қиладиган вақтим ўтди... Шунча яшаб, яхшироқ ойна сотиб ололмаймиз-ку! Менга яхши келармикин, а... Катя, сен бир кийиб кўр-чи, четдан бир кўрай.

— Менга тор келса керак...

Лекин Катя кўйлакни олиб ёза бошлади. Анна ҳасрат-надомат билан унинг офтобдан куйиб қорайган босоножкали оёғидан тортиб, кичкина қулоқларига тушиб турган юмшоқ қалин қора сочларигача диққат билан тикиларкан, алланечук маънос тортиб кетди.

— Бир оз торлик қилади... Ҳозир, Аннушка, бошқа хонага кириб кийиб чиқаман.

Бироқ, Анна уни тўхтатди.

— Керакмас.

— Нега?

— Кераги йўқ... Куйлак ёқмай қолиши мумкин.

— Нега энди?

Анна табассум-ла хўрсиниб қўйди.

— Ақлинг етмаяпти сенинг... Ахир, биз, хотинлар гўзалликка ҳасад қиламиз. Сен гўзалсан, мен бўлсам ёшлигимда ҳам сендақа эмасдим, ҳозир бўлса ундан баттар.

Мамнунликдан Катянинг юзига қизил югурди.

— Бунақада ҳеч нарсани кўролмайсан. Мен кийсам яхшироқ кўринади...

Анна истар-истамас кўйлакни қўйиб юборди.

Катя ҳали ёш бўлишига қарамасдан, Аннага нисбатан елкадор, гавдали эди. Кўйлак ҳақиқатан ҳам тордек кўринарди, фақат бел қисмигина текис турар, умуман Катяга жуда ёпишиб тушганди.

Анна алам билан қўлларини туширди.

— Узим ҳам билувдим... Ечмасанг ҳам майли. Бу кўйлақда энди ўзимга қарашга ҳам уяламан.

Қўллари ориқ, бўйни узун, елка ва кўкраклари кичкина, беўхшов Анна қиё боқиб ўзини ойнага солаётган баланд бўйли, қоматдор, шойн кўйлакнинг энги таранг турган буғдой мағиз, момиқдай билаккли, чеҳрасида бахтиёр табассум ўйнаётган Катяга суқланиб қараб турарди. Кимнинг гўзал бўлгиси келмайди дейсиз.

— Аннушка...— дея Катя Аннани меҳрибонлик билан қучиб олиб, диванга ўтқазди, ўзи бўлса гижим бўлмасин деб кўйлагини авайлаб, ўтирди.— Турмушга чиқяпман...

— Кемелевгами?.. Сашагами?

Катя уялиб бош ирғади.

— У сендан ёшми?

— Атиги бир ёш. Бу гуноҳ эмас-ку?

— У ҳали бола. Сен катта кўринадан.

— Аннушка, бўлди гапирма. Бундай гапга тобим йўқ.

— Йўқ, нима деяпсан? Сени айнитмоқчи эмасман... Фақат шуни билиб қўй: бу ишда заррача хато қилсанг ҳам, хатойинг битмас азобга айланиши мумкин... Шуниси борки, ҳаммамизга ҳам кўпни кўрган одамлар маслаҳат беришган, ҳеч ким уларга қулоқ солмаган. Менинг гапим ҳам фойдасиз, сен бу гапни унут. Севиб қолдингми — тегавер.

Катя Аннага тикилиб, индамай қулоқ солиб ўтирди. Анна гапни тугатгандан кейин секин сўради:

— Нима бўлди, Аннушка?

Анна бошини эгди-да, елкасини қисиб қўйди.

— Ким билади дейсан... Ишдан келганидан кейин нари борса: «Ейдиган ниманг бор, чой тайёрми?..» дейди, холос... Нима бўлганини билмайман? Энг ёмони шу, Катя...

Катя Аннанинг гапларини эшитаркан, ўзи бахтли бўлатуриб бировнинг ташвишига ҳамдард бўлган кишилардай ноқулай аҳволга тушди. Кўнглини кўтариш учун бирон гап айтиш керак, бироқ, гап тополмасди.

Шу пайт ҳовлидаги эшик тарақлади, зинадан қадам товушлари эшитилди.

— Павел... Хизрни йўқласак бўларкан.— Анна хўрсиниб ўрнидан турди.

Павел одатдагидай ғайрат-сабот билан кириб келди. Сочлари тўзиган, келишган бўйнидаги ёқасининг тугмаси ечилган, кўзлари совуқ порлайди. Катяни кўриб, солинган чехраси ёришиб кетди.

— Эҳе! Меҳмонимиз бор экан... Салом.

Тушуниб қийин бўлган бу тиришқоқ одам Катянинг юрагига ғулу соларди. У эгнида елка ва кўкракларини таранг тортиб турган бировнинг келишмаган бурмали кўйлаги борлиги эсига тушиб, уялиб кетди. Қўшни хонадаги парда орқасига кираркан, у орқасидан Павел Сергеевичнинг тикилиб турганини сизди. Катя ўзининг оддийгина, ранги очиқ кўйлагини кийиб чиқди. Қулоқлари олдидаги сочлари тўзиган, уялганидан қизариб кетган, ўзини йўқотиб қўйганидан киприклари пир-пир учарди.

— Катя, кетма, қола қол...— дея илтимос қилди Анна.

— Мендан қўрқиб кетдингми дейман-а?— деб кулиб қўйди Павел.

Ювиниш учун камзулини ечиб, кўйлагининг енгларини шимарган, чеҳрасида табассум ўйнаётган елкадор Павел, ҳозиргина Анна нола қилаётган жаҳлдор, одамови эрга мутлақо ўхшамасди.

Катя чиқиб кетди. Нимадир қолишига халақит берарди. Павел Сергеевич келиши билан у ҳеч сабабсиз ўзини ноқулай сизди.

Катя аста қадам ташлаб борарди. У Павелнинг суякдор, келишган юзини, тўзғиб кетган тикан сочларини, енглари шимарилган ўйнаб турувчи пайли қўлини, тўғри, дўстона, қувноқ боқишини эслади, бироқ ана шу боқиш замирида хавотирли учқун бор эди.

Катя бу учқунни биринчи сезиши эмас. Кабинетлардаги тасодифий суҳбатларда, мажлисларда учрашиб қолишганда Павел Сергеевич Катяга ҳаммага қарагандек эмас, ўзгача қараётгандек бўларди... Хом хаёл. Мансуровдай одамнинг ҳурматига ким ҳам сазовор бўлгиси келмайди. Бироқ Катя Павел Мансуров ҳаммадан бир бош юқори туришига шубҳа қилмасди. Шунинг учун ҳам Павел олдида журъатсизланиши табиийдир.

8

Павелнинг, фақат ороми йўқ одамларгина ҳаётни яхши бошқара билишига ишончи комил эди.

Узун ёғоч учига тош боғлаган ибтидоий одамнинг ҳам доим ташвиш ва изланишда бўлгани аниқ. Уни қўлларининг ожизлиги эзарди, у бошқа овчиларга нисбатан кучлироқ бўлишни орзу қилар, ана шу орзу унга тинчлик бермай, ўйлаб-ўйлаб найзани топишга мажбур қилганди! У ҳаммадан олдин ғордаги айиқни уриб йиқитадиган бўлди, энди у ҳаммадан кучли. Тиниб-тинчимаслик куч-қудрат белгисидир!

Беҳаловат одамлар машиналарни ўйлаб топишган, қуруқликни темир йўллар билан ўраб ташлаганлар, денгизларда улкан-улкан шаҳар-кемаларни суздириб, осмонда эса баҳайбат темир қанотли қушларни учирганлар. Хотиржам, оғир, одамлар эса беҳаловат киши-

ларнинг битмас-туганмас ғайрати-шижоатига бўйсунганлар, холос. Улар терга ботиб, кўрсатма бўйича рудадан металл қуйганлар, кўрсатма бўйича машина қисмларини ясаганлар, кўрсатма бўйича шпаллар теришади, туннеллар ўйишади, бетон қозиқлар қоқишади, дарёларни тўғон билан тўсишади... Хотиржам кишиларнинг кучи мутлақо беҳаловат кишиларга бўйсунди, уларнинг қарамоғида бўлади...

Павел Мансуров шундай деб ўйларди.

Унга доим биргина қандайдир ташвиш тинчлик бермасди. Бу ташвишни икки оғиз сўз — «Бундай эмас!» — билан ифодаласа бўлади.

Павел Мансуров Ўролдаги қулоқ бир қишлоқда вояга етди. Мактабдаги ўқитувчилар, қишлоқ кутубхонасидаги китоблар, гоҳо-гоҳо кўчма кино олиб келиб турадиган, ҳозир унут бўлиб кетган «Абрек Заур», «Қизил шайтончалар» деб аталувчи кинолар Павелга ўзига ром этадиган дунёни очди. Шу билан бирга унда қишлоқдан чиқиб кетиш истаги ҳам туғилди. Унинг атрофидаги ҳамма нарса бундай эмасдай кўринарди, ўша ҳақиқий, гўзал, сеҳрли орзу — келажакда эди.

Мактабни битириб, Павел ўрмон саноати хўжалигига қарашли ишчилар таъминоти бўлими конторасида иш юритувчи ҳаёт эмас, деб зориқар, ташвишга тушарди.

Шаҳарга бориб, слесарь, токарь бўлиб ишлаб кўрди, ҳатто бир ҳафтадан мўлроқ кинотеатрда администратор ҳам бўлди, бироқ, буларнинг ҳаммаси унинг орзусидагидай эмас — бундай эмасди. У бошқа нарсага, ҳали ўзи ҳам тасаввур қилолмайдиган нарсага интиларди.

Институтга киришга муяссар бўлди. Лекциялар, имтиҳон, практикага Красноярск ўлкасига қилган саёҳатлар... Шуми ёки бошқа? Ҳаётда ўз ўрнини топа олармиди ёки йўқми? Маълум эмасди. Уруш бошланди.

Фронт ва хотиржамлик бир-бирига зид нарсалар. Умринг завол кетади деб қўрқиннинг ҳожати йўқ, бир хиллик жонга тегади. Ҳар куни сени янгилик кутади, тирик экансан — вақтинг бекор кетмайди. Ҳатто ўлим ҳам ҳар қадамда ўзи учраб туради, уни кутишмас, учратишни ҳам ўйлашмасди. Павел икки

кун олдинги позицияда взвод командири бўлди. Учинчи куни лейтенант Яценко ҳалок бўлди. Павел ротага командирлик қила бошлади, тўрт ойдан сўнг эса батальон командири бўлди, бир йилдан кейин полк штабига ишга олинди... Демобилизация бўлди-ю, армиядан хотира бўлиб чамадоннинг энг тубига бекитиб қўйган майор погони ҳамда иш кунлари киядиган офицер гимнастёркаси билан башанг шими қолди, холос. Яна қайга борай, нимага қўл урсам экан, деб ташвишга тушиб, ороми бузилди. Яна ўша савол...

Етар энди, осмондаги ойга етаман, деб беҳуда уриниш: фурсат келганда бошқа ҳаракатингни қил, кучингни кўрсат, Комелев ёки Баевга қарам эмассан, ўз-ўзингга хўжайинсан, қолганларга ҳам бошсан.

Павел область мажлисидан кейин аввалига бир оз довдираб қолди. Беш юз бош зотли мол боқишга сўз берди. Бу ҳазилакам иш эмас, ҳали қизигида бу шаштидан қайтиб, обком секретарининг ҳузурига борса-ю, шунча молни боқолмайман, деб бўйнига олсамикин?

Федосий Мургин ва яна кўпгина раислар шуни истайдилар. Ҳатто Игнат Гмизин ҳам (у колхозига зотли мол келишини орзу қиларди) эҳтиёткорлик қилиб жим турганди, кўринишдан Павелнинг сўзи уни довдиратиб қўйганди.

Бироқ, ташвиш ҳам дадил бўлса, куч-қудратга эга бўлади. Агар ибтидоий одам қўрқоқ бўлганда эди, найза ўйлаб топмаган бўларди. Қўрқоққа найза ҳам ёрдам беролмайди. Ташвиш ҳам дадил бўлмаса ожиз ва беҳудага уриниш бўлиб қолади.

Федосий Мургин аллақачоноқ ташвиш қилмай қўйган, бунинг учун уни айблаб бўлмайди: ёши олтишдан ошди, бу ёшдаги одамга ташвиш, ортиқча уриниш ҳам оғир юк бўлиб қолади.

Игнат — ақли салоҳ, кучли одам, дадилликда ҳам уни камситиб бўлмайди, бироқ айқиполвондек оғир карвонлиги бор.

Кимнинг сўзига кириши керак: Федосийнингми ёки Игнатнинг сўзига? Ёки ўз-ўзингними?

Таваккалик-ку бу, бироқ, қайси бир катта иш бетаваккал бўлган? Бу жуда катта иш! Район колхозларига тарқатилган беш юз бош сигир келаси йил насл беради. Чорвачилик ошади, колхозлар ҳам оёққа туриб олади. Энг кераги шу эмасми! Областда гап

бўлади, газеталарда ёзилади, Коршуново районининг шон-шухрати Москвагача етиб боради. Таваккал қилса арзийди.

Павел Мансуров сўз бердими, орқага чекинмайди энди. У курашади. «Осилсанг баланд дорга осил. Ё чика-ю, ё пукка».

Кети кўринмайдиган ташвишлари сабаблими ёки бошқа нарсагами, хуллас Павелнинг хотини билан яшаши кундан-кунга оғирлашиб бораётгани маълум бўлиб қолди.

У Анна билан армиядаги хизматининг тугашига атиги бир неча кун қолганда танишиб қолганди. Полк Владимир областининг кичик бир шаҳарчасида турарди. Кўпчилик офицерлар, айримлари сабрсизлик билан бўшатилишларини кутишарди. Машғулотларни эри-ниб ўтказишар, зерикишар эди. Оилаликлар бир-бирининг хонасига бориб преферанс ўйнашар, «бўйдоқ»-лари эса тугмача ва этикларини ярақлатиб, шаҳарнинг кўримсизгина хиёбонига боришарди. Бу хиёбонга ўрмон техникумининг студент қизлари билан шаҳардаги бор-йўғи иккита мактабнинг муаллимлари ҳам келиб туришарди. Павел Анна билан шу хиёбонда учрашди. Озода, сипо, шеърни яхши кўрадиган бу қизнинг қуруқ, тарқоқ сочлари қора кўйлагининг оппоқ ёқасига тушиб турар, юзлари нозик ва тиниқ эди. Анна, ифлос окоп, фронт ертўлаларидан ҳозиргина чиқиб келган Павелнинг кўзига энг оилабоп аёл бўлиб кўринди. Унинг покизалиги, ёқасининг бежиримлиги Павел хаёлида дераза пардалари, ерга тўшалган гиламчалар, жавонга тахланган китоблар, стол устидаги оромбахш чироқни, хуллас, жанг майдонларида кўнгли қўмсаган ҳаётни гавдалантирди.

Ҳаммасига, оила роҳатидан ҳам ортиқроққа эришди. Уруғлик етказишни кечиктирган қандайдир аравалар, деб командировкага бориб, таъби хира бўлганда ҳам, мажлисларда пропагандист Коробков агитаторлар семинарини қониқарсиз ўтказди, деб унга таъна тошини ёғдиришганда ҳам, Павел уйда уни эҳтиёткор хотини кутаётганини, у хўжа кўрсинга эмас, одил-лона, чин қалбидан эрига ҳамдард бўлажagini, гилдираксиз араваларни ҳам, пропагандист Коробковни

ҳам унуттирадиган қизиқарли китоб тайёрлаб қўйишни биларди.

Иш фаолияти уни бутунича қамраб олмагунича, ҳаммаси жойида эди. Анна саранжом-саришта, озода, Қоршуново имкониятлари кўтарганича жиҳозланган уйида Павелни ҳар қандай кўнгилсизликлардан холи қила оларди.

Мана, Павелнинг ҳаёти ўзгарди, Анна бўлса шундайлигича қолаверди. Павел дастлаб одатича Аннага шикоят қиларди.

— Бу қандай бемазагарчилик ахир? Сорокиндан то Верхние Дворкигача борибману, биронта сонли кўприк учратмабман-а. Урим-йиғим яқин келиб қолди, комбайнлар ана шу кўприклардан ўтиши керак. Сутолоков бўлса орқасига тепмагунингча пинагини бузмайди.

Анна унга бузилган аравалар устидан шикоят қилганидаги жавобини берарди:

— Шунга ҳам жиғибийрон бўлиб ўтирибсанми?— Ушанда хотини ҳақ эди: унинг бошига таъна тошлари тўсатдан ёғиларди, аравалар тайёр эмаслиги унинг айби эмасди-ю, бироқ гапни у эшитарди. Энди Павел ҳамма ёққа хўжайин, кўприклар ҳам, аравалар ҳам унга тегишли. Ташвишга тушса, жиғибийрон бўлса арзийди! Анна бўлса бунинг фарқига бормасди, боргиси ҳам келмасди, аввалгидай Павелнинг хотирини жам қилишга интиларди. Павел қандай ишлаяпти, деб Анна қизиқмасди, хотиним мактабда нима иш қиляпти, деб Павел ҳаёлига ҳам келтирмасди. Хотинининг: «Завучимиз Никита Петрович дарс жадвалини бемаъни тузибди. Мен ҳафтада тўрт кун бўшман», ёки «Наталья Ивановна ўқувчилардан китобдагини айнан талаб қилади, ёдлаш системасини қўллаяпти...» каби шикоятларига Павел кўпда аҳамият бермасди ҳам.

Уларни фақат гиламчалар тўшалган хона, умумий стол ва... тепаларида биргина шифт бирлаштириб турарди, холос.

Эр ва хотин ўзича алоҳида яшайдиган: эр ўз маъшуқалари, хотин ҳам ўз жазманлари билан яшайдиган бузуқ оилалар учрайди. Бироқ яна бошқа хили ҳам бор: эр ва хотин ташқаридан қараганда покиза ҳаёт кечирishaди-ю, аммо дунёқарашлари, манфаатлари

ҳар хил, бир-бирларини тушунмайдилар, бир-бирларига бегона, бироқ ҳар куни бир дастурхонда овқатланишади, эр-хотинлик вазифаларини адо этишади, кунлар, ойлар, йиллар ўтиши билан бир-бирларига ўрганиб қолган бўладилар. Бу нарса ҳеч кимни ҳайратга солмайди, нафратлантирмайди ҳам, ҳамма буни одатдаги ҳол деб билади.

Павел тўсатдан Аннанинг қариб қолганини, аввалги тиниқ, нозик юзлари хираланиб, тирсаклари ҳаддан ташқари ингичкалашиб кетганини, қовоқларини эса ажин босганини сеза бошлади...

Бу айниқса, Павел, яқинда Катя Зеленцованинг эғнида кўрган кўйлақни Анна кийганда кўзга яққол ташланди. Уларни бир-бирига таққослаб бўладими?

9

Ўтган йили ёзда «Сахалин» тақирлигига ёндошган Демьяново ўрмонининг хилватгоҳидан бир ғарам пичан йиғиб олинган эди. Қишда уни олиб келиб бўлмади: қор қалинлигидан от бўйнигача ботиб кетар эди. Ҳеч ким баҳорги лойгарчиликда ҳам пичан олиб келишни ўйламади. Энди ўрмон йўли қуриди, Игнат Егорович Демьяноводаги ғарамчани эслаб қолди, ем бекорга йўқ бўлиб кетмасин, деб Сашага олиб келишни топширди.

Саша ўзи билан Лёшка Ляпуновни олиб кетмоқчи эди. Лёшка уришқоқ бўлса ҳам, ишга чечан бола, уялтириб қўймайди. Бироқ Лёшка, Фунтиковнинг дурадгорлик бригадасига ўтиб кетган бўлиб, ходаларни арралар экан, ҳамма билан бир-бир гап чўқишиб юрарди.

Биринчи далачилик бригадири ўзининг қалин соқолини чимдиб кимни ажратсам экан, деб хаёл суриб турди, сўнгра бирдан кулимсираб деди:

— Бўлди, йигит, сенга ғайратли бир йигитчани топиб берайки, асло зериктирмайди... Қачон жўнайсан? Тушдан кейинми?.. Отхонада кутиб туради. Мен сўзимнинг устидан чиқаман, алдамайман.

Саша унинг кулимсираганига аҳамият бермади, бироқ отхонага келиб, шеригини кўрганида бригадирнинг нега кулимсираганини билди.

Отлар оғилидан чиқарилиб, араваларга қўшилган эди. Араваларда ходачалар, ёғоч айрилар, арқонлар — хуллас, нима керак бўлса, ҳатто гулдор рўмолга ўралган нонушта ҳам бор эди. От ёнида, эски этикда, эгнига узун эркакча камзул кийиб, белини камар билан маҳкам қисиб олган Настя турарди. Қиз Сашага подлигини яширмай қаради.

— Аста йўлга тушамизми, Степанич!

— Сен борасанми?

— Ёқмаяптими?

— Мен «соқол»дан йигит сўрагандим.

— Ҳамма ган шунда-да, ҳозир йигитлар етишмаяпти.

— Э-э, кўп гапираверма! Яхшиси уйингга кет... Бир ўзим бораман.

— Ким сенга иккита отни ишониб топшириб қўяди, жонгинам? Бир ўзинг Орол жарлиги ёнида уларни эплолмай қоласан.

Саша, чор-ночор Настяни бирга олиб кетишга кўнди. Ҳозир югуриб бориб бригадирга айтса, у кулгисини соқоли остига яшириб эътироз билдиради: «Нимаси ёмон? Зўр ишлайди, от биланми, айри биланми ишласа, ҳар қандай йигитингни йўлда қолдиради». Унинг бу эътирози фақат кулги, ортиқча гапга баҳона бўлади.

Ўрмон йўли ҳар хил. Шундайлари ҳам борки, иссиқда чанг, ёмғирдан кейин лойгарчилик бўлади, ғилдирак йўли паст, ўнқир-чўнқир. Бу йўллар жуда серқатнов, улар қишлоқларни бирлаштириб туради. Бу йўллардан кунига бир неча бор арава қатнайди, ҳаттоки машина ғилдирагининг изи ҳам учраб туради.

Аҳоли яшайдиган қишлоқча ва яйловларга олиб борадиган йўллар ҳам бор: ғилдирак излари билиниб туради, уларнинг оралиғидаги ўт эса от ва мол туёқлари остида босиб янчилади... Бундай йўллардан арава ҳар куни қатнамайди, аммо ҳафтада бир-икки марта албатта ўтиб туради.

Ўтлоқча олиб борадиган йўл ҳам бор: ғилдирак изи билинар-билинемас бўлиб, устини майин ўт босиб ётади, бу йўлларни фақат пичан ўримидагина безовта қилишади.

Бироқ, яна шундай йўллар борки... Гоҳо кўк юзида тарқалиб кетиб, булут ёки сароблигини билиб

бўлмагани каби, йўлми ёки ўрмоннинг сийрак жойлигиними ажратиш қийин бўлган йўллар ҳам бор. Ғилдирак изи йўқ, бахмалдай кўм-кўк, тоза, ҳали босилмаган ўт йўл ўтиши керак бўлган жойда, қоқ ўртада кичик-кичик арчалар бемалол ўсиб ётади. Уч йилда бир марта зарурат туғилганда аравами ёки қишда қорни гичирлатиб чана шу арчаларнинг учини эгиб ўтиб қолади. Бошқа пайтларда эса бу ердаги жонли табиат қуёш ва ёмғирда яйрайди.

Бундай йўлнинг бошланиши аниғу, бироқ, кетини ҳеч ким билмайди. Бундай йўлнинг ўрмонга айланиб қолганини одам кўзи илғамайди.

Одам бунақа йўлни йўқотиб, оти билан адашиб кетиши мумкин.

Гоҳо бу йўл ўзининг айрим қилиқлари билан одамни саросимага солиб қўяди: қоқ ўртага қадимий қарағай йиқилади-ю, на уни айланиб, на устидан ўтиб бўлади, четга ҳам кўтариб олиб ташлаб бўлмайди, хуноб бўлиб орқага қайтишга ҳам рози бўласан. Хавфли жойлар ҳам йўқ эмас...

Демьяново ўрмонининг ана шундай номсиз, юрилмаган йўлидаги Орол жарлиги хавфли жой эди. Бу жарликнинг ҳеч қандай қўрқинчли жойи, фавқулодда ажралиб турадиган ери ҳам йўқ. У оддий жар, ўпирилган жойи ҳам йўғу, бироқ юкинг бўла туриб буталар билан олишиб кўр-чи...

Юксиз жарликдан осонгина ўтиб кетишди. Настя одатига хилоф равишда йўл бўйи индамади, фақат гоҳо-гоҳо Сашага:

— Унгдан юр! Бўлмаса чиқолмаймиз!— деб бақирарди.

Қиз ҳар вақтдагидек хиралик қилса, қувноқлигини қўймаса эди, Сашанинг кўнгли бунчалик хижил бўлмасди.

Бир тарафида сийрак, қоронғи арчазор, бир тарафида тоғ теракзори бўлган майдонда офтобда ўзини тоблаётган бечораҳол кампирдай эгилиб кетган кичкина гарам бор. Ўрмонда бир ўзи қолганди, қолганларини аллақачон олиб кетишган.

Отлар гарам олдига боришиб, тумшуқларини суқа бошлашди.

— Мунча ошиқмасаларинг!— дея бақирди Саша отларнинг бошини тортиб, сувлиқдан бўшатар экан.

Кейин ғарам орасидан чиримаган похолдан олиб отларнинг олдига ташлади.

— Буни қара, бойқуш!— деб аста бақирди Настя.

Ғарамнинг энг тепасида ходанинг ёнига сарғиш кул ранг бойқуш биқиниб олиб, ташвишли кўр кўзларини олайтирар, қанотларини ғазаб билан ҳурпайтириб олганди. Саша аравадан ёғоч айрини олиб қуш томон чўзилди. Бойқуш қанотларини катта ёйиб, овоз чиқармай қоронғи арчазор қўйнига ўзини урди. Арчазордан қушнинг қанот қоққани эшитилди.

— Ўрмон жодугари! Уни кимдир қўрқитиб юборганга ўхшайди у ерда,— жонланиб гапираркан Настя, жавоб кутиб Сашанинг кўзларига синовчан, савол аломати-ла қараб қўйди.

Бироқ, Саша тескари қаради-ю, ғарамни бузиш учун уюм тепасига чиқиб кетди. Настя яна жимиб қолди. Арава тўлгунга қадар бошқа чурқ этмади.

...Юклар билан буталар орасидан ўтиш қийин. Вақт-вақти билан гоҳ у, гоҳ бу арава йиқилай деб оғиб кетар эди. Саша ва Настя уни елкалари билан тираб отларга ҳайқиришарди. Бир неча бор уларнинг қўллари бир-бирига тегиб кетар, Саша шошиб қўлдини тортиб олиб, Настядан юзини ўгирар эди...

Орол жарлиги олдида тўхташди. Саша қуриб ётган шохлар орасидан ёғоч хода топиб, араванинг орқа ғилдираклари орасига тормоз учун суқуб қўйди-да, жиловни қўлига олди.

— Секин юр,— деб буюрди Настяга.— Орқадан қараб боргин, бирор нарса бўлса дарров чақир.

Ўзи аранг, лапанглаб турган арава буталар орасидан истар-истамас аста пастга қараб силжиди.

— Секин, секин, жоңивор. Аста тортавер, силтама,— деб отга ялинарди Саша.

Қияликнинг қоқ ўртасида арава тўхтади. Саша жаҳл билан отни қамчилаган эди, у бир силкинди-да, буталарни босиб-янчиб депеинди, сўнгра тинчиб қолди.

— Буталар орасида чуқур бор экан, ғилдираклар тушиб қолди. Нима қилиш керак, билмай қолдим,— деди арава орқасидан Настя.

Саша жиловни қўйиб, оғиб ётган араванинг орқасига ўтди-да, қовоғини осиб:

— Мен орқага тортаман, сен ходани тортиб ол. Тормозсиз тушамиз,— деб буюрди.

— Қиялик тик-ку. Отни майиб қилиб қўйишимиз мумкин.

— Юкни тушириб ўтирмаймиз-ку ахир...— Саша отнинг тумшурига тиралиб, овозининг борича бақирди:

— Ҳа, жонивор! Орқага! Орқага!— деган овоз бутун ўрмонга таралди.

Бўйинча отнинг қулоғига тушиб кетди. Саша бир неча бор отнинг нағалли туёғи тиззасига тегай-тегай деяётганини сизди. Қаттиқроқ тегиб кетса борми, умр бўйи мажруҳ бўлиб қоласан.

— Орқага! Ҳа, жонивор!.. Бўла қол энди, Настя!

Настя орқа ғилдираклар олдида ғимирлар эди.

Бирдан арава бир силкинди, нимадир шарақлаб синди, Саша ўзини зўрға четга олиб қочди, арава шотиси унинг елкасига тегиб, четга туртиб юборди. Отнинг хириллаши, буталарнинг синиши, Настянинг қичқириши эшитилди... Ерда ётган Саша қулаётган ғарам кўкнинг ярмини тўсиб қолганини кўрди. Сўнгра ғарам ўзининг юмшоқ, нафасни қисадиган оғирлиги билан Сашани буталар орасига, нам тупроққа сиқиб қўйди.

Жимлик чўкди.

Саша юлиниб-юлқиниб ғарам остидан чиқди. Унинг тепасида ранги оқариб лаблари титраган Настя турарди.

— Худога шукур, тирик экансан. Тамом эзиб, ўлдириб қўйди, деб ўйловдим. Гапирсанг-чи?!— Қиз узоқ йиғлаган ёш бола каби энтикарди, авайлаб Сашага туришга ёрдам берди.— Майиб бўлмадингми?

Настянинг кўзларида ҳам ваҳима аломати бўлса-да, бироқ, энди сарғиш киприклари орасидан кўринган ёш билан бирга кўзлари қандайдир майин, меҳрибон яқинлик-ла порлади.

— Соғман,— хижолат бўлиб, иккиланиб жавоб берди Саша.

От буралиб қолган бўйинчада бўғилиб ётарди. Уни бўшатиб ўрнидан турғизишди. От омон эди, бироқ араванинг орқа ғилдирагидан фақат уч-тўртта осилиб қолган кегайлари билан ўқи қолганди, холос. Ғарамни тортиб турган арқон узилиб кетгани сабабли, пичан буталар орасига сочилиб кетганди.

От бузилган аравани юқорига тортиб чиқди. Иккинчи аравани ҳам, ҳарсиллаб қолган отга зўр бериб чу-

чулаб, пастга олиб тушишди ва худди шу йўсинда гилдиракларига тормоз бўлсин деб хода тиқиб авайлаб юқорига, жарнинг у бетига олиб чиқишди-да, бузуқ арава ёнига қўйишди.

— Сен пичанни юқорига таши, мен гилдиракбол қарағай кесиб келаман,— деди Саша, арқон остидаги болтани олар экан.

Ердан чиқадиган салқин зах аста шивир-шивир қилаётган дарахт учларига кўтарилар, қош қорайиб борарди. Урмон борган сари қоронгилашиб, хунуклашиб, ваҳимали бўла борарди. Дарахтга урилаётган болта овози сокинликда одамнинг жиғига тегадиган даражада қаттиқ эшитиларди.

Саша арава ёнига ёш қарағай танасини судраб келди. Жарликдаги пичан бузилган арава ёнига уйиб қўйилганди.

— Настя!— деб қичқирди Саша.

Пичан орасидан бўғиқ йиғи овози эшитилди.

— Настя, сенга нима бўлди?

Пичан орасидан Настянинг эскирган; таглари кўчиб тушган этиги чиқиб турганди.

— Ана холос... Нима бўлди ахир? Сабаби борми?..

Настя туриб ўтирди — сочлари тўзғиб кетган, рўмолига хас ёпишиб қолганди. Чарчоқ, сўлгин юзлари, гижмалак бўлиб кетган пахталик, эски қўпол этикда, қизнинг бутун қиёфаси афтодаҳол, ҳасратга тўлган одамни эслагарди.

— Тезроқ тузат, кетайлик,— деди қиз секин.

— Сени хафа қилиб қўйдимми?

— Хафа қилганингни ўзинг билар экансан, суриштириб нима қиласан?

Настя яна юзини кафтлари билан бекитиб олди.

— Настя...

— Нима, Настя?— қўлларини юзидан кескин тушириб деди Настя.— Мана, кўр, қувон! Кўз ёши қил-япман! Сенга ёқаётгандир... Ўзим истаган йигитни ром қилиб ололаман, сен эса мени ром қилиб қўйдинг... Яна ниманг билан? Атрофимда парвона бўлаётганлар каммиди?..

— Настя, тушунсанг-чи...

Саша қизнинг қўлини аста ушлади... Настянинг қўли ориқ, териси нозик бўлиб, кафти дағал ва қўпол эди. Қиз Сашанинг қўлини ушлаб олиб ўзига тортди.

— Тушларимга кириб чиқасан. Оромим йўқолди... Сен мени номусини йўқотган, уятсиз деб ўйлаяпсан... Осилиб оляпман... нима қилай, ўзи тортса! Ҳеч ким мени ўзига шунчалик тортмаган эди. Пичан остида қолганингни кўриб эсим чиқиб кетди. Мабодо от сени эзиб-нетиб қўйганда, мен ҳам ёнингга ётиб ўлардим... Сен бир оғиз ширин сўз айтмай, кулиб боқмаганингдан кейин албатта одамга оғир ботади-да, йиғи ҳам гапми...

Саша Настянинг яқинлигини сезар, димоғига қизнинг кийимига ўтириб қолган пичаннинг аччиқ ҳиди уфурарди. Юзига қизнинг иссиқ, ҳўл юзи ёпишди.

— Настя, жиннимисан!

— Ҳа, жинниман... Эсимни йўқотдим, сенсиз туролмайман. Вақтинча бўлса ҳам, меникисан... Бир парча музсан, сенда инсон қувончидан бир томчи ҳам йўқ.

Қиз унга ёпишар, қайноқ лаблари Сашанинг лабини ахтарарди, ақл-ҳушини туман қоплаб олди, кўзларида учқун ўйнади...

— Ўзимча ўйлардим: бурда-бурда қилсанг ҳам, суякларимни синдирсанг ҳам, оғриқдан эмас, қувончимдан йиғлайман... — Настянинг шивирлаши Сашага узоқдан эшитилгандай эди.

Настя жим бўлди, фақат титраб турган лаблари юзни куйдирар, унсиз ялинар, илтижо қиларди...

Саша отларни чиқариб, аравани шундайлигича отхона олдида қолдирди-да, ўғридай писиб Игнат Егорович уйи томон кетди...

Кулбалар тунги қоронғи нам деразалари билан унга тикилишарди. Қишлоқдаги ҳангоматалаб одамлар ухламай деразадан Сашага тикилаётгандай эди.

Шарманда бўлди. Катяга қайси юз билан қарайди? Қандай қилиб айбини ювса бўлади? Айтмасинми, айбини бекитсинми? Миш-мишлардан кейин қочиб қутулиб бўлармиди... Миш-миш ҳам гапми, ўз виждони олдида айбдор-а!

Саша эртасига Настя билан идора эшиги олдида учрашиб қолди. Оппоқ кофточка, сонларига таранг тортилган қора юбкада башанг кийинган Настя худди озода уй мушугидай идоранинг ифлос ҳовлисида янги

модадаги туфлисини авайлаб, жиркангансимон қадам ташлаб борарди.

Катта ўрмонлик чўпон Незадочка чол одатдагидай ширакайф ҳолида Настяни кўрди-да, мастларга хос ҳайрон бўлиб, қўлларини ёйиб:

— Оҳ, менинг ширингинам, гунчагинам! Гунчадан ҳам гунча... — дея валақлади.

Настя ҳайратда қолган чолнинг ёнидан ўтиб кетди-да, Сашага навозиш-ла табассум қилди. Бу табассум мағрур, голибона табассум эди.

Саша уятдан, мусибати ва Настяга бўлган нафратидан сесканиб кетди.

10

Вокзали ҳам, платформаси ҳам ёғочли Великая станцияси бунёд бўлгандан буён бунчалик гавжум бўлмаган бўлса керак.

Йўл бўйида бир-бирига зич бўлиб юк машиналари қаторлашиб турарди: ўйдим-чуқур йўлларда дабдаласи чиққан полуторкалар, жиҳозланган уч тоннали машиналар, ҳамма колхоз раисларининг ҳаваси келадиган, кузови кўтарилган беш тоннали дизел ҳам бор эди. Юк машиналари бортига қалин тахтадан қафас қилинган... Буларга ёнма-ён ҳамма ёғини қалин чанг қоплаган енгил машиналар: «Газик»лар, кўринишдан жуда толиққан «Победа»лар туришарди. Енгил арава, четан арава ва ким билади коллективлаштиришдан аввал бунёд бўлган эски модадаги тарантаслар¹га қўшилган, беарава эгарланган отлар ҳам шу қатордан жой олганди. От олдига ташланган тайёр похолга ўрмон хўжалик посёлкасидан эчкилар югуриб келишганди. Аравакашлар уларни қамчилари билан уриб ҳайдашмоқда. Уша посёлкадан ўйинқароқ, эчкилардан ҳам баттар суллоҳ бир гала болалар ҳам келишди.

Ташвишга тушган колхоз раислари тўп-тўп бўлиб туришар, кўзга кўринган, ҳурматга сазовор колхоз раислари эса четда ўз ҳолича туришарди: елкаларини осилтириб олган гавдали Игнат Гмизин; қип-қизил бўйни кўйлагининг ёқаси устига осилиб чиқиб кетган Федосий Мургин; рамақижон бошини юқори кўтариб олган суяги бузуқ Максим Пятерский; галифесининг

¹ Т а р а н т а с — тўрт гилдиракли соябон арава.

устидан кўйлагини тушириб олган қадимги суратлардагидек олифта-башанг Костя Зайцев...

Станция атрофида фуражка кийганлар ҳам, бош яланглар ҳам, этик кийганлар ҳам, оёқ яланглар ҳам йиғилишган.

Икки тўп бўлиб турган хотинлардан бир қисми жазирама офтоб нурлари остида терга ботиб, рўмолларини елкаларига тушириб олишиб, бир-бирларига аранг сўз қотиб ўтиришарди. Бошқа тўпдаги хотинлар ҳам офтобда қолиб кетган бўлсалар-да, ҳамма ёққа шовқин солиб гап сотишиб туришарди.

Колхозлардан йиғилган йигит-қизлар эса сояда қувноқ суҳбат қуриб туришарди. Улар орасида Катя Зеленцова ҳам бор.

Шохлари тарвақайлаган қайин остига стол қўйилган. Стол олдида оқ халат кийишиб зоотехник Дядькин билан район ветеринар врачлари Пермяков туришарди. Дядькинни Коршуноводаги ҳамма уй бекалари билишади, чунки у чўчқа болаларининг ўсиб кетаётган тишларини моҳирона олиб ташлайди. Малларанг, юзида бир оз сепкили бор Пермяков тоқати тоқ бўлиб чўнтақларидан бир нарса ахтарар экан ўзича:

— Оббо, лапашанглар-ей! Қудуққа тушиб кетдимиз эшелонлари, нима бало? — деб гўлдирарди.

Қийшиқ стулда ўтирган Дядькин хотиржам, фикрини бир жойга тўплаб, мириқиб папирос чекар, тутунини эса албатта тук босиб кетган бурун тешикларидан чиқарарди.

Станция эшигидан қизил фуражкали станция бошлиғи билан бирга район раҳбарлари: Мансуров, Сутолов, Зибина... чиқиб келишди.

Станция бошлиғи шоша-пиша фуражкасини босиб кийиб олди-да, физиллаб омбор томонга кетди. Ҳар тарафдан унга саволлар ёғилди:

— Ҳой, хўжайин! Остонамда яна қанча турамиз?

— Самоварлари ботқоққа ботиб қолдимми?

— Имо қилсанг бас — отлар билан тортиб отамиз.

— Ҳақ гап. Ҳозир ҳўкизлар паровоз тортишяпти.

Бошлиқ жавоб бермас, фақат елкасини қисарди.

Терга ботган юзидан район раҳбарлари миясини соқиб қўлига беришгани кўриниб турибди, жаҳли ниққан кўринади.

— Келяпти, келяпти, йигитлар! — дея бақирди

Павел Мансуров раислар олдига ўтар экан.— Беш минутдан кейин кўринади. Қабул қилишга ҳозирланг.

Ҳамма қимирлаб қолди, буталар остида ўтирган одамлар бирин-кетин туришди. Салқинламоқ учун оёқ кийимларини ечиб ўтирганлар шоша-пиша кийина бошлашди.

Великаяда ҳеч кимни бугунгичалик, зотли молларнинг биринчи партиясини кутгандек кутиб олишмаганди.

Эшелонни эрталаб келади деб ваъда беришганди-ю, бироқ, қаердадир туриб қолди... Учта юк поезде ва битта пассажир поезде ўтиб кетди. Поезддан шошиб тушган йўловчилар колхозчилар олдига келиб:

— Сут-пут сотмайсизми?— деб сўрашарди.

Бунга жавобан колхозчилар:

— Бир оз кутсангиз, ҳозир мол етиб келади-ю, соғиб берамиз,— деб жавоб қилишарди-да, йўловчини кулги остида кузатиб қолишарди.

Ниҳоят куф-суфлаб келаётган паровоз орқасидан узун Пульманов вагонлари кўринди. Поезд бошидан то оёғигача бир силкинди, буферлари гийқиллаб тўхтади. Вагонларнинг ярим очиқ эшикларидан одамлар (кўпчилиги аёл эди) қараб туришарди.

Қаердандир, вагон остидан бўлса керак, малла полотнодан шапка кийган, худди шу матодан тикилиб, йўл-йўлакай роса ишқаланган гимнастёркалик эпчил одам пайдо бўлиб қолди. У бир-икки оғиз Мансуров ва Сутолоков билан гаплашиб олди-да, дала сумкасини қўлтиғига қистириб, дарахт остида стол ёнига кетди.

Колхозчилар, раислар вагонлар олдига тўпланишиб, гўнг, похол, сут ҳиди келаётган қоронғи вагонга тикилишар; кузатиб келувчилар билан гаплашишар эди.

— Узоқдан олиб келяпсизми?

— Комидан...

— Ана холос, Шимолдан бизга сигир олиб келиш-япти.

— Узларингда бўлмагандан кейин илож қанча?

— У ёқда колхозлар молга бойми шунақа?

— Йўқ, бу сигирлар совхоз ва шаҳар атрофидаги хўжаликлардан келтирилди.

— Шундай молдан ажралиш алам қилса керак?

— Нега алам қиларкан... Бизда уларни боқиб осон эмас, ем-хашакнинг кўп қисми четдан келтирилади, сизларнинг эса ўз хашакларинг бор...

— Борликка бору, кўп эмас-да. Ҳазим танлаб еса керак молларинг, унақа-бунақасини эмас ҳам?

— Нега энди... одатдаги ем-хашакни еяверишади.

— Бизнинг емимиз: ёзда ўтлоқ, қишда эса хашак берамиз, сули бўлса яхши бўлади-ю, йўқ бўлганидан кейин жавдар ҳам кетаверади.

— Бу моллар учун ем онкелтиришади — булар оддий зотлардан эмас.

— Гап шунда-да...

Биринчи вагон очилди, тўшама қўйилди. Узоқ йўлда, чайқалавериб қийналиб кетган сизирлар қуёш нурида, одамларнинг кўплигидан эсанкираб итоаткорона ташқарига чиқишиб, маст бўлгандай чайқалиб тўхташар эди. Уларнинг катта-катта ғамгин, итоаткорона кўзларида ўзини четга олган нотинч оломон акс этарди.

Игнат Гмизин зич оломонни ёриб ўтиб, оёқларини кериб, икки қўлини чўнтагига тиқиб, олдинда туриб олди. Унинг қовоғи солиқ, қиёфаси совуқ. Кичкина кўзлари янада торайди, боқиблари кескин, синовчан эди.

— Хўш, хўш, — гўлдирарди у ўзича, — суяги бузуқ, гўштли бўлади... Йўлда озишибди...

Хотинлар уни ён-атрофидан туртишиб-суртишиб, овозларининг борича гапиришар, ўзларича баҳо беришарди:

— Анавини қаранглар, ҳай, ҳай! Мана буни елин деса бўлади! Сенинг халтангдай келади-я!

— Тагинам ҳозир бўш, тўлишса борми... Камида бир челак сут берса керак.

— Қорини қаранг-а, иккиқатга ўхшайди...

— Бундай ўпқонга қанча ем кетади. Бу сизирлар бизларни ҳам қўшиб еб қўяди, овсинлар.

— Сени еса, бўкиб ўлиши мумкин.

— Ҳув, тасқара! Ҳозир куладиган пайтми?!

Хотинларнинг юзларини тер босган, жиддий, жонланган қиёфаларида саросима ва яширин қўрқув сезилиб турарди. Қайси деҳқон, айниқса деҳқон аёли сизирга бепарво қарай олади дейсиз? Тагин қандайлари денг — кенг сағринлари бир оз эгилган, биқин-

лари семиз, тўш суяклари билан қорни ўртасидаги кичкина чуқурчаси йўлда қийналганидан дарак беради.

Баъзи сигирларнинг елинлари юмшоқ, қат-қат бўлиб, осилиб туришидан яқинда соғилганга ўхшайди. Молга бўлган муҳаббатлари ота-боболаридан суяк-суякларига сингиб кетган одам — ақли билан эмас, бутун вужуди билан бу хазина эканига тушунади! Бироқ шунинг ўзи ҳам ваҳима солади... Маҳаллий ола сигирларни эрталабдан яйловга ҳайдаб қўйиб, фақат кечқурунлари соғиш учун олиб келинса бўлади. Ўз қорнини ўзи тўйғизади. Зотлиларини эса бу ола сигир ейдиган ем билан боқиб бўладими?..

— Ветеринарлар ҳузурига олиб боринг! Нега қараб турибсизлар? Ҳали кўришга улгурасиз, — деган ҳайқириқ эшитилди.

— Шундай ҳам... вагонларнинг бекор туриши учун тўлаш керак бўлади...

Одамлар ҳаракатга тушиб қолишди. Кўпчилик вагонлар томон югуриб кетди, бир қисми эса сигирларни четга олиб чиқа бошлашди.

Икки соатдан сўнг Великая станцияси олдида йирик шохли молларнинг зич подаси маърашиб, ўзларини у ёқ-бу ёққа ташлашарди. Хотинларнинг овози энди жиддий тус олиб, ҳақиқий хўжайинлардек бақириб-чақирар эдилар.

— Марья! Марья! Анави кул рангини қайтар! Буни қара-ю, уйига қайтгиси кеб қолибди-да!

— Уйинг узоқда қолди, жонгинам, етолмайсан! Қани, бу ёққа!

Охирги вагонлар бўшатилаётганди.

Станциянинг кичкина буфетидаги ҳамма сув запаслари ичиб бўлинган, пештахталарда фақат қимматбаҳо «Шимолий Пальмида», «Герцеговина флор» папиросларию плиткали шоколадлари қолганди.

Станция бошлиғининг бахтига қарши кичкина водокачка олдидаги гулхан ёқилиб, унда артелдан келтирилган бир челақ картошка қайнамоқда эди.

Болалар хурсанд, қий-чув қилиб югуришар, эчкилар эса мол подаси орасига шўнғирдилар...

Сигирларнинг маъраши, одамларнинг гурунги, даррахт шохлари орасида буралиб юрган гулхан тутуни, энгил куйинди, гўнг ва молнинг терлаган аччиқ ҳиди... Великая станциясини кўчманчиларнинг катта

тўдаси ўзига манзилгоҳ қилиб олгану, шу ерда куч тўплаб, яна йўлга тушишга ҳозирлик кўраётгандай эди.

Павел Мансуров жойида ўтиролмасди. У гоҳ ветеринарлар олдига, гоҳ вагонга чопиб борар, ўзи сигир шохидан ушлаб лиқилдоқ тахта кўприк томон суд-рар, югуриб Игнатни ахтариб топар, қувониб унга:

— Хўш, қалай? Мўлжаллаб қўйдингми?.. Қараб тур, албатта, энг яхшилари сенга...— дерди.

Бироқ, Игнат Гмизин каттакон оқ буқа олдидан кетолмасди, унинг биқинларига уриб қўяр, силаб-сий-пар, терисини ёпишиб қолган лой ва гўнгдан тозалар-ди. Буқа вагон ифлоси, темир йўл мойидан халос эди, унинг оппоқ юнги орасидан қизғиш териси кўриниб турар, бўйнида, кўкраги ва калта оёқларида пайлари ўйнаб турарди. Ана шу буқа «Труженик» колхозига тушиши керак, Игнат билан ҳозир гаплашишнинг ҳо-жати йўқ эди, у ё «ҳа» ёки «йўқ» деб жавоб берарди. Буқа қонталаш кўзларини бақрайтириб ўзининг бўла-жак хўжайинига қараб қўяр, аччиқланиб туёғи билан ер тепар, бақувват бўйнини қат-қат қилиб эгарди. Унинг болаларниқидан ҳам нозик қизғиш бурнида ҳалқа осилиб турар, ҳалқадан тортилган занжир да-рахт танасига боғланган эди.

Гулханда картошкани Катя Зеленцова бошчилиги-да ёшлар қайнатарди. Қайноқ лойқа сувни тўкишиб, парланиб турган картошкани кўкат устига ағдариш-ди. Қизлар иккита рўмолни ёзишиб унга йирик-йирик нон бурдаларини қўйишди, туз қоғозда эди.

Пишиллаб ўтиб кетаётган Федосий Мургин йўгон бўйни билан ёқасини эзиб ўгирилди-да:

— Ҳў, жойида-ку...— деди ҳаваси келиб.

— Ҳа, жойида... Қани, марҳамат қилсинлар! — деди тез юриб келган Павел Мансуров. У вагонларда оҳакми ва ё унга буланган камзулни ечиб бир четга ташлади.

«Биринчи май» колхозидан келган, қошлари сий-рак, қоматдор, ҳар қимирлаганда ёноқлари диркил-лаб турадиган сут соғувчи Фаня Горохова кўйлагини кўтариб бир четга сурилди-да Павелга жой бўшатди:

— Марҳамат, марҳамат, ҳазар қилмайсизми...— деб, меҳмон кутаётган тадбиркор уй бекаларидек об-рў сақлаб, лабини тишлаб қўйди.

Катя бирдан ўзининг Фаняга ҳаваси келаётганини сезиб қолди.

Павел Сергеевич иссиқ картошкани у кафтидан бу кафтига олар экан, кўзлари порлар, тез-тез нафас олар, бир оз очиқ оғзидан бир текис оппоқ тишлари йилтираб кўришиб турарди. «Ё худо, ёш болага ўхшайди-я!» Павел ўзига Катянинг тикилиб турганини сезиб қолди-да, бошини кўтарди, унинг буғдой мағиз юзига қизил югурди. Катя шошилиб тескари қаради.

Шу пайт четдан хотин кишининг қичқиргани эшитилди:

— Хотинлар! Ҳой, қоқиндиқлар!

Эркак кишининг бошлаб сўкингани, бир нарсанинг жаранглагани, бўғиқ, узук-юлуқ маъраган товуш эшитилди.

Яқинда дарахтга занжирбанд этилган катта оқ буқа ветеринарлар столини ағдариб, калта бўйинини эгиб, занжирини судраб олдинга қараб келарди.

— Занжирдан ушланг! Занжирдан!.. Тинчиб қолади!

— Серёга! Қаёққа?

— Бу тарафдан эмас, каллаварам! Жонингда қасдинг борми?

— Ё худованди карим! Азизлар! Орқасидан, орқасидан келсанглар-чи ахир.

Игнат Гмизин қирилган бошини офтобда йилтилатиб йўлда учраган одамларни четга итариб, буқанинг орқасидан қувиб қолди, чаққонлик билан ўт устида судралиб кетаётган занжирга ташланди. Бироқ, буқа хавфни сезгандек орқасига тез ўтирилди-да, Игнатни уриб йиқитди.

— Вой, вой! Ҳой яхшилар! Майиб қилиб қўяди Игнатни!

Қоматдор, оғир гавдали Игнат ёш болалардай бир-икки ағанаб буқанинг туёқларига чап берди. Афтидан у занжирни ушлаб қолиб силкитишга улгурди шекилли, буқа оғриққа чидай олмай жон-жаҳди билан бўкириб юборди. Буқа ҳали оёққа туришга улгурмаган Игнатга парво қилмай аста лўкиллаб одамлар устига қараб кела бошлади, унинг сакрашидан ерларзага келаётгандай эди.

Одамлар йиқилиб-туртилиб, калта бўйинли тўмтоқ калласини эгиб бостириб келаётган улкан махлуқ-

дан ҳар тарафга қоча бошладилар. Туртиб чиққан қош суяклари остидан қон қуйилган кўзлари олайиб қараб турарди.

Бош яланг, сочлари тўзғиган бир хотин сўниб қолган гулхан атрофини ўраб олишган йигит-қизлар даврасига ўзини урди.

— Вой шўрим! Қутқаринглар, ҳой яхшилар!

Катя Павел Мансуровнинг суякдор юзлари қотиб қолганини кўрди, ёни бир оз чиққан, таранг тортилган галифе ва юмшоқ этигида бўйи бир оз чўзилгандек эди. У шовқин-сурон бўлаётган тарафга аста кела бошлади.

Буқа тумшуги рўпарасига зоотехник Дядкин рўпара бўлиб қолди. Гижмалак халат кийган бақалоқ, бесўнақай бу одам ўзини йўқотиб буқага орқа ўғирмасликка ҳаракат қилиб йўрғалаб орқага тисланарди. Унинг қўлида қандайдир папка бўлиб, шу папкаси билан ўзини ҳимоя қилишга уринар, йўрғалашдан тўхтаган буқа аста қадам ташлаб зоотехник устига бостириб кела бошлади.

Дядькинга қарата қичқиришарди:

— Папкангни силкима! Ғазабини қўзғаяпсан!

— Ўзингни четга олиб қоч, четга!

— Қочсанг-чи, ахир, лапашанг!

— Оҳ! Нобуд бўлади-я!

Ниҳоят Дядькин халатининг осилиб ётган этагидан ушлаб орқасига ўгирилди-да, сакраб-сакраб четга қочди.

Буқа бир силкинди, оғир гавдасини ўнглай олмай, бир оз кечикиб, унинг орқасидан ташланди.

Дядькин станциянинг панжара деворига қорни билан осилиб, орқасига ағанаб тушди... Юпқа тахтачалардан қилинган панжара буқа олдида бардош беролмай, синиб кетди.

Халойиқ бир йўла «О-оҳ!» деб юборди.

Дядькин кўтарилишга улгурмади. Буқанинг тўмтоқ калласидан зарб еб, қопдай бўшашиб ерга думалади. Буқа югуриб келиб станциянинг ёғоч деворига тиралиб қолди, бир-икки дақиқа эсанкираб, без бўлиб туриб қолди, сўнгра ўгирилди-да, аввалгидай даргазаб тикилди: қизғиш бурнидан ўтказилган оғир ҳалқадан чўзилиб сўлаги оқарди. Телба кўзлари яна бир қурбонни ахтарарди.

Шу пайт халойиқ буқанинг яқинида Павел Мансуров якка ўзи турганини сезиб қолди. Уни буқа ҳам сезди, бир силкинди, тердан йилт-йилт қилаётган кенг оппоқ биқинлари тортилиб кўтарилиб тушар, ҳозир бир сакраб уни ер билан яксон қилгудай эди...

Павел буқа томон юрди, буқа боши билан бир силкиди-ю, бироқ шохлари Павелга тегмади ва тўсатдан даҳшатли бўкирди... Лекин ана шу бўғиқ ҳайқириқда оғриқ азоби ва нола оҳанги бор эди. Павел қўли билан буқанинг бурнига тақилган ҳалқани ушлаб турарди.

Буқа бўйнини итоаткорона чўзиб, Мансуров орқасидан юрди. Фақат биқинларининг кенгайиб-қисқаришигина зўрға сўнаётган газабидан дарак берарди.

Бузилиб ётган панжара олдида халат кийган Дядькин мук тушиб ётарди. Унинг атрофида ўт устида папкасидан тушган оқ қоғозлари сочилиб ётарди. У зўр-базўр бошини кўтариб, бор кучини йиғиб, зўрға ингради ё гўлдираб сўкинди ёки бировни чақирди... Ҳамманинг эсига Дядькин тушди-ю, у томон югуришди...

Игнат Гмизин хижолат бўлиб, қирилган бошидаги шишларини ушлаб кўрди.

Катя турган жойида қотиб қолганди. У буқага йўл бераётган халойиқ орасидан Павел Сергеевични ахтарарди.

Сигирларни тўда-тўда қилиб олиб кетишарди. Станция тезда бўшай бошлади. Қизил шапкали бошлиқ у ёқ-бу ёққа бориб келар, сигирлардан қолган тапсиларга ва бузилган панжарага қайғу-ҳасрат билан қараб қўярди. Қўлидан келса-ю, шундай юк солиб келган поездни бу станциядан узоққа, иложи бўлса дунёнинг бир бурчагига жўнатган бўларди. Станциянинг ўзи ҳам жуда кичкина, бўлинадиган темир йўллар ҳам шундай вокзалнинг рўпарасида...

Катянинг район комитети берган ювошгина, итоатгўй Ювош лақабли байтали бор эди. У аравага миниб қўлига жиловни ушлаб олиб, отини: «чу-ҳ! қадрдоним! Қадамингни тезлат!» деб эркалашидан ўзи болаларча завқ оларди.

Катя йўл тўғри ўрмон бағрига кириб кетадиган жойда, омборхоналар орқасида елкасига камзулини

ташлаб, Дядькиннинг папкасини қўлтиқлаб олган Павел Сергеевични кўриб қолди. У тез, шаҳдам қадам ташлаб, Катянинг қаршисидан чиқди.

— Екатерина Николаевна, етимчани ола кетинг,— деб Павел қўлини араванинг шотисига қўйди-да, қизнинг юзига тикилиб тураркан, гуноҳкорлардай илжайди.— Ҳз мешикомда бечора Дядькинни леспромохоз амбулаториясига юбордим. Айланишиб кечикиб қолибман, ҳамма кетиб бўлибди...

— Мана, марҳамат,— деди Катя шоша-пиша сомон тўла аравадан сурилиб Павелга жой бўшатар экан.

Улар йўл-йўлакай, зотли сигир ҳақида ҳам, колхозлар ҳақида ҳам, умуман жиддий масала ҳақида гаплашмади. Павел Сергеевич жиловни ўз қўлига олди, хром этикли оёғини аравадан осилтирди-да, бундай ҳутурган буқа билан умрида иккинчи марта учрашиши ҳақида ҳикоя қила кетди. Ёшлигида у отаси билан ўтин кесаётганда, шундай бир буқа рўпара бўлган экан. Отаси жаҳл устида чошиб қўймай деб (тўловига қолмаслик учун) болтани ерга ташлабди. Павел бўлса ўзини йўқотиб қўйиб, ёш қайин дарахтига чиқиб олибди. Буқа шохи билан шу дарахтни роса тебратибди.

— Мени дарахт устидан йиқитиб юборади ёки дарахтни илдиз-пилдизи билан ағдаради деб ўйладим. Ер осмонга чиқиб, осмон ерга тушди...

Қоршуново қишлоғигача йўл олис. Павел Сергеевич Шимолий Урал ўрмонининг чангалзорларида ўсадиган ёввойи малиналар ҳақида ҳам ҳикоя қилиб берди: «Ўрмонда отда юриб қолсанг борми, бизнинг отимиз оппоқ эди, уйга келиб қарасанг отнинг қорни ва оёқлари қип-қизариб, этикларимиз малина шарбатидан ҳўл бўлиб кетарди». Ёввойи дарё Гусова, гулдир-гулдир портлашлар остида жанг қилишга тўғри келган Дон дашт-чўллари ҳақида ҳикоя қилиб берди.

Катяга бу одам негадир доим камгап туюларди, йўқ, ундай эмас, оддий, сўзамол экан. Гоҳо одамларга нотўғри баҳо бериб қўйиш ҳам мумкин-а...

11

Кечқурун райком ва райисполком биноси кимсасиз бўлади. Куни билан гавжум бўладиган коридорда

ҳам ҳеч ким йўқ. Умумий бўлимдаги столларда усти ёпқич билан беркитилган машинкалар турибди. Хоналардаги кулдонларда чекилган папирос қолдиқлари (куни билан қилинган ишдан қолган) ётар, телефонлар ҳам унсиз... Ҳамма кетган, ҳар тарафдан чанг босиб қолган қоғоз, сиёҳ ва қандайдир хонадонга ёт бўлган расмийлик иси келади.

Бутун бошли бинонинг фақат бир бурчагидагина ҳаёт учқуни милтирайди. Биринчи секретарь кабинети олдидаги кичкина хонада тун ярмисигача чироқ ёнади. Бу ерда кечқурунлари навбатчи ўтиради. Райком ходимлари, ҳаттоки район марказида яшовчи коммунистлар ҳам галма-галдан навбатчилик қилишади.

Навбатчилик қилиш қийин иш эмас. Қўлингга китоб олиб хоҳласанг ўқиб ўтиру, хоҳласанг мудраб ўтир. Қўнғироқ қилиб қолишса, қимлигини суриштириб, биринчи секретарнинг уйига телефон қил! Бироқ тунги қўнғироқлар жуда камайиб кетган...

Тун соат иккида қоровул Ксения Павловна келади. Навбатчи китоб-питобларни йиғиштиргунча у одоб сақлаб стулнинг бир бурчида ўтира туради. Навбатчи кетади. Ксения Павловна рўмолини бошига ташлаб олиб, эснаб-эснаб шкафлардаги қулфларни текшириб чиқадида, сўнгра биринчи секретарнинг хонасига кириб кетади, у ерда юмшоқ диван бор. Навбатчилар хонасидаги чироқни ўчирмайди, ташқаридан чироқни кўришсин, хона эшигини аса телефон қўнғироғи эшитилсин учун очиқ қолдиради.

Катя бир неча бор навбатчилик қилганди.

У орасига конфет қоғози қўйилган китобни ўқий бошлади:

Даҳшатли тун қанотининг ҳимоясида
Душман эшитмаганидан топасан хабар...

Қиз кўзини китобдан узиб стол лампасининг сутдек оқ абажури атрофида парвона бўлаётган кулранг тун капалагига тикилиб қолди.

Унинг ҳаётида тушуниб бўлмайдиган ўзгариш юз берапти. Ярим йилдан мўлроқ у Саша билан учрашиб юриди... Қишлоқ четидаги қари қарағай, араз, яраш ва ниҳоят «Рафиқам бўлишингни истайман...» деб айтилган сўзлар.

Катя бу сўзларни анчадан бери кутганди. Миясидан бу фикрни қуварди: «Ҳеч гап йўқ... Шунчаки учрашяпмиз-да...» Бироқ қайси қизнинг хаёлидан биринчи учрашувдаёқ агар йигит ёқиб қолса бундай фикр ўтмайди? Уйлайди, сўнгра иккидан бири — ёки умиди узилади ёки ҳар учрашув, ҳар кеча интизорлик билан ўтади. Бундай интизорлик ўзига хос маллолик келтирмайди, қийин ҳам эмас, у билан яшаш ҳам осон, ҳар бир дақиқа сари қандайдир буюк енгилликни кутасан.

Ана шулардан бири рўй бёрди, Сашанинг бир сўзи билан интизорлик ҳам тугади. Бундан кейин нимадир рўй бериши, Катянинг ҳаёти ўзгариб, мутлақо янги тус олиши керак... Бир ҳафтача вақт ўтди-ю, ҳамон ўша-ўша, ўзгариш йўқ. Саша кўринмай кетди... Бироқ ўша сўз айтилди-ку!

Аммо энг даҳшатлиси ва ажабланарлиси Сашанинг тўсатдан кўринмай қолиши эмас. Бошқа нарса хавфли...

Унинг овози совуқ ва вазмин, кўриниши одатдагидай эди. Текширгани кирган.

— Қўнғироқ қилишди... Леспромхоздан... Сизни сўрашди...

— Хўш.

Павел стол ёнига ўтирди. Абажур остидан тушиб турган чироқ шуъласида Катя Павелнинг ҳорғин қовоқлари остидан кўзлари нотинч порлаб турганини сезиб қолди. Павел кўзини яширишга уринарди. Катя ҳаяжон-ла унинг кўзларини кўтарилишини кутиб ўтирди.

— Сенинг ёшингда, — деб гап бошлади Павел, — мен институтдан тайгага практикага боргандим... Гўзал жойлар...

«Нимага шама қиляпти?»

— Гўзал ва ёввойи... Бироқ бир нарса бузиб туради бу гўзалликни — майда чивин. Ҳаётда ҳам шундай. Ҳамма нарса яхшидай туюлади-ю, ана шунақа майда манзаралар, чивинлар еб ташлашади, чидаб бўлмайдиган даражада...

«Нимага шама қиляпти?»...

— Нега индамайсан?

Катя индамасди, нима ҳам дерди?

— Тушунарли... Нима дейишим мумкин? Сен ҳаётга энди қадам қўйяпсан.

Павел Сергеевич гаширар экан, кўзларини кўтармас, фақат қиялаб қараб қўярди.

— Тушунмаяпман, — иқроп бўлди довдираган Катя.

Павел кўзларини катта очди, унинг кўз қорачиқлари кенгайиб кетган эди. У қатъият билан қўлини Катянинг қалтираб турган қўллари устига қўйиб, столга эзди.

— Мен хотинимни севмай қўйдим... Менга оғир. Узимни йўқотиб қўйдим... Энди тушундингми, нима учун бундай деяётганимни?

О-оҳ! Бу Саша эмас... Ҳозир уни ваҳима ва қўрқув босди, бироқ энг қувончли дами ваҳимага алмашиб бўлмасди. Нарн тур десинми, эътироз билдирсинми... Ҳеч ҳам... Қимирлашга ҳоли йўқ. Мана, Катя сенинг қўлингда. Талаб қилавер.

12

Авваллари биронта хўжаликда бузоқ туғилса ўша уйда байрам бўларди. Қўшнилари: «Кўпайишинлар билан...» деб табриклашар эди. Қизнинг ўзи хотиржам. Ҳолбуки ҳаяжонини яширолмасдан, ўзини қўярга жой тополмаслиги, аччиқланиши, гурури йўл қўйса Сашани ахтариши керак эди... Унга нима бўлди? Нима деб ўйлаяпти? Наҳотки айтган сўзига афсус қилаётган бўлса?

Ахтармайди, хавотир ҳам бўлмаепти — хотиржам. Агар Саша келиб яна ўз сўзида туриб олса Катя хурсанд бўлармикин? Ҳозирнинг ўзида, шу ҳақдаги фикрнинг ўзидаёқ қизни саросимага соларди.

Ҳаётида нимадир бўляпти... Уйламагани маъқул...

Даҳшатли тун қанотининг ҳимоясида
Душман эшитмаганидан топасан хабар...

Кул ранг капалак абажур бўйлаб, гўё уни диққат билан ўрганаётгандек аста ўрмаларди...

Жимжитлик... Икки қаватда ҳам, узун коридорларда, доимо гавжум хоналарда ҳеч ким бўлмаганидан кейин нега ҳам шовқин бўлсин. Жимжит, аммо

диққат билан қулоқ солсанг зинадан сирли гичирлаган, шифтдан аста шитирлаган овоз келади. Уй жуда эски-да. Ряпов деган савдогар ўзи учун, оиласи учун конторани ҳар хил хизматлари учун қурдирган, ундан кейин бир неча ўн марталаб ремонт қилинган бўлса-да, барибир эски эскилигини қилади, ҳолбуки эски уйда доим бир нарса гичирлайди, тўкилади...

Катяга қандайдир қаттиқ ўрнашиб қолган ҳис тинчлик бермасди,— кимдир келиши керагу, ҳеч ўқий олмай, шарпага қулоқ тутарди... Ким ҳам келарди, соат ўн бирдан ошган бўлса! Кино ҳам аллақачон тугади, одамлар гўнғир-гўнғир суҳбатлашиб бир-бири билан хайрлашиб ўтиб кетишди. Ксения Ивановнанинг келишига ҳали бор... Йўқ, ўқиш керак.

Даҳшатли тун қанотининг ҳимоясида...

Қизиқ, соат неча бўлганикин? Катя қўлини телефонга узатди-ю, ҳали трубкага қўли тегмасданоқ телефоннинг ўзи кимсасиз уйни бошига кўтариб жиринглаб қолди. Катя чўчиб тушди: «Намунча овозинг жарангдор бўлмаса...»

— Навбатчи эшитяпти...

Нотаниш ҳорғин овоз эшитилди:

— Мабодо Мансуров йўқми?

— Ким у? Қаердан?

— Леспромхоздан... Йўқ денг?.. Йўқ бўлса нима ҳам дердик, йўқни йўндириб бўлмайди.

— Агар жуда зарур бўлса, мен унинг уйига қўнғироқ қилишим мумкин. Қўнғироқ қилайми? А?..— Катя ўзини зўрга босиб турарди.

Бироқ ҳорғин овоз эътироз билдирди:

— Қўнғироқ қилдим, уйда йўқ экан...

Узоқда, ўттиз чақирим наридаги леспромхозда телефон трубкасини қўйиб қўйишди. Катя ҳам истаристамас қўйди. Унинг олам билан алоқаси узилди. Телефон яна ўша унсиз, ҳиссиз, стол устидаги жонсиз нарсага айланди.

«Топасан хабар...» Йўқ, ҳечам ўқий олмаяпти, у ҳаяжонланиб, кутяпти... Нега телефон қўнғироғи уни ҳаяжонга солиб қўйди, леспромхоздаги нима демоқчи эди? Аҳа! Павел Сергеевич уйда эмас экан-да...

Қаерда бўлмаса? Ахир ярим кеча-ку. Шундай пайтда унинг бу ёққа кириб қолиши мумкин деб ўйлашнинг ўзи кулгили... «Мана гап қаерда! Ахир уни сен кутяпсан, қулоқ соляпсан— зинадаги унинг қадам товуши эмасми?»

Кул ранг капалакнинг оёғи куйди шекилли, учиб кетди ва чироқ атрофида парвона бўла бошлади. Катя яна китобга қаради.

Қадрдонларим, бўлай сизга мадад!

Тайёрман.

Буюринг.

Етади бардошим!

Тўсатдан эшикнинг бўғиқ шарақлаши эшитилди. Катянинг юраги орзиқиб кетди; шундай туюлдими, йўқми? Бу кимсасиз бинода ҳамма нарса эшитилиши жуда яхши. Ким экан келаётган? Чиқиб сўрасамми-кан? Тўсатдан, ҳақиқатан ҳам?..

Катя шошилиб яна китобга қаради:

Сукунат, сукунат қамраб олмоқда...

Коридорда қадам товуши эшитилди. Ҳозир эшик очилади. Наҳотки ўша?

Эшик очилиб, Павел кириб келди.

Катя Павел Мансуровни китоб устида букчайган ҳолда саросимада ва ғамгин кутиб олди.

— Утирибсизми?.. Ҳеч ким қўнғироқ қилмадими?

Коршуново районида ана шундай ҳодиса рўй берди. Ҳар бир колхозга зотли мол қўшиляпти. Ҳамма хурсанд бўлиши керак, чунки бу келажакдаги бойлик-ку! Бироқ, айрим колхозларда одамлар кўринишдан оддий нарсадек туюлса ҳам бир нарсани сезиб қолишди: янги барра ўтга қўйиб юборилган ўтлоқ ва яйловларда (майса анча кўтарилиб, қуюқлашганди) зотли сигирлар бошларини қуйи эгиб, атрофга оч кўзлари билан аланг-жалаң қилишар, оғзиларига чўп ҳам олмай ғамгин маърашар эди.

Улар оғилхонада, четдан келтирилган сомон, энди тўйина бошлаган бошоқ ва силос еб ўрганишган.

Кўпгина колхозларда қишдаёқ ем-хашак тугаб, қолган-қутганларини эса далада ишлаётган отлар еб тугатган (далада ишлаётган отларни сомон билан боқиб бўлмайди-да), ўт-майсалар етишгунча арпапоя

бериб туришди, жавдари бугдойни майдалаб, буглантиришди. Хуллас, янги ўт чиққунча ҳисоб-китобни тўғрилаб қўйишганди. Ҳар йили шу аҳвол.

Мана энди, колхозчиларда мол учун ем-хашак ҳақида унчалик бош қотириб ўтиришмайдиган маҳалда, зотли сигирларни боқаятган молбоқарлар кўз ёши қилиб правление эшикларини қоқа бошладилар. «Шу моллардан бизни холи қилинг, худо хайрингизни берсин. Қўлимизда тутсак ҳам тескари қарайди... Бунақада ҳаром ўлади...»

Райком, райисполкомдан областдаги ҳар хил ташкилотларга телефон қилиб, қаерда хашак ва концентратлар бор, кредитга ёки ўз ҳисобимизга бўлса ҳам оламиз деб суриштиришди. Бироқ, областга зотли қорамол кўп келтирилгани сабабли, бунга ўхшаш қўнғироқлар ҳамма ёқдан қилинади. МТС ва райисполкомга янги келган молларни қандай қилиб боқиш кераклиги ҳақида батафсил кўрсатма берилган қогоз келди, дағал ем қанча, серсув ўтдан қанча, организмга витамин бўлиши учун қизил сабзидан қанча бериш кераклиги аниқ-равшан ёзилганди. Район раҳбарлари бу ақлли кўрсатмаларни ўқишиб, афтларини буриштиришарди.

Бутун районда Игнат Гмизинга ҳаваси келмаган биронта раис йўқ эди: «Силосни роса бостирган, энди бирин-кетин чуқурларини очаверади. Ташвиши кам унинг...» Нега ҳам ҳаваслари келмасин... Агар «тиррақи зот» сигирлардан биронтаси ҳаром ўлса ҳам у ёққа чақир, бу ёққа чақир, сабабини сўраб-суриштиришади-ю, зотли сигирлардан биронтаси ўлиб-нетиб қолса борми—судга беришлари аниқ.

Худо кўрсатмасин, кимнинг бошига бу ташвиш биринчи бўлиб тушиб қолса ҳамма калтак ўшанинг елкасида синади.

Колхоз раислари қўлларидан келганча иложини қилдилар. Нима бўлса — сули бўлса сули, арпа бўлса арпа ёздириб олавердилар, ҳаттоки ҳар эҳтимолга қарши бекитиб қўйилган баҳорги бугдойни ҳам зотли мол учун беравердилар.

Бироқ, мусибатни четлаб ўтиш мушкул. Биринчи хабар Федосий Мургин колхозидан келди. Молбоқар Прасковья Кликушина сули ёздириб олиб, икки кун оч ётган Карамель лақабли сигирни тўйгазиб, ортиқ-

ча кўнгиличанлик қилибми ёки паришонхотирлик қилибми сув берган. Ярим кечада ухлаб ётган Федосий Мургин деразасини синдиргудек тақиллатишди. Карамель санчиқдан ўлаётган эди. Дарров мол докторига от юборишди. Доктор саҳарда келиб: «Кеч бўлибди», деди-да, акт тузиб жўнаб кетди...

13

Энг даҳшатлиси— жазони кутиш.

Федосий Мургин бюродан тўрт кун бурун ўзини олдириб, юзлари саргайиб кетди. У ўз айбини сезолмасди. Прасковья хатоликка йўл қўйди. Ҳақиқатдан ҳам бу хотиннинг ақли камлик қилди— умр бўйи деҳқончилик қилади-ю, оддий нарсага ақли етмабди. Ферма мудури Куницин ҳам айбдор— яхши қарамаган; зоотехник Рубашкин эса ўз вақтида огоҳлантириб қўймаган...

Федосий Мургин ўзини Прасковья ва Куницин орқали оқламоқчи эмасди. Ҳамма айбни эри фронтда ҳалок бўлган, кўп болалик, жўжабирдек жон, ўқимаган хотинга ағдариш аблаҳлик бўлади. Аммо урсанг уравер, деб кўкрагини очиб турса ҳам бўлмайди.

Мансуровнинг истаги эса— бошқаларга ибрат бўлсин дейди. Прасковья ибрат бўлиши учун жуда кичик шахс. Раиснинг ҳамма бало-офатларига гирифтор бўлиши одат бўлиб қолган.

«Большевик» колхозида (ҳозир «Труженик» колхозига қўшилиб кетган) омборчи экиш пайтида сараланган дон ўрнига чириганини бериб юборгани эсида. Юз гектар ерда ҳосил бўлмади. Ким жавобгар бўлди? Раис— Тимофей Ивашко.

Чапаев колхозида эса минг центнер сабзавот ириб кетди. Айбдорлар бошқа одамлар— шартнома тузишган ОРС (ишчи таъминот бўлими) бошлиқлари эди. Бу шайтонваччалар биронта машина юборишмади. Алексей Семенович Попригунцев эса суд олдида жавоб берди...

Йўқ, Федосий Савельич, сен кўлни кўрган эски қирриқсан, оқ-қорани ажратасан. Ёқангдан олишади. Сенга фақат бир нарса — оппоқ сочингу, йигирма йилдан ортиқ беками кўст раислик қилганинг жонингга ора кириши мумкин!

Федосий тунлари яхши ухлай олмас, ўтмишини муфассал эсларди. Олтмиш беш йилни уриб қўйибди, қанча-қанча сув оқиб кетди, нималарни кўрмади... Орттирган тажрибасига қараганда ҳар қандай қийинчиликни олдиндан сезиши керак эди-ю, бироқ, қанча ўқисанг шунча оз деганларидек...

Мургин ўрнидан оғир тўлғаниб чиқди, ҳаёт уни нималарга ўргатганини эслади. Қанчалик олис ва машаққатли йўл...

Отаси дурадгор ҳамда печкачи бўлган — «қўли гулу ақлини ишлатмаган». Яхши турмуш қурса бўларди, бироқ ичкиликка берилганди. Икки ойда бир марта бор-йўгини ичиб тамом қиларди. Олдиндан қиладиган ишининг ҳам пулини йўқ қилар, сўнгра гармонни бир қулоғидан ушлаб олиб мақтанчоқлик қилиб: «Қани, ким бор. Савелка Мургин йўлини тўсадиган!» деб бақирарди. Троица байрамида маст-лигида ўлдириб кетишди.

Ўзидан кейин бошқатдан бекитаман деб томи очилган, тахтасини ичиб қўйиб, қолиб кетган кулба-ю, Приваженск ўтлоғидан нарида бир парча ер қолдириб кетди.

Федосий отасига ўхшамади. Ёз пайтлари бировнинг отида ер ҳайдаб далада қолиб кетарди. Қишда эса атрофдаги қишлоқларни айланиб печка тузатарди, анча-мунча пул топган пайтлари ҳам бўлар, бироқ, ўзига кийим-кечак олмай тийинигача от олишга йиғиб қўярди. Ўзига ўзи хўжайин бўлиш нияти бор эди. «Отлик бўлиб олсам, енгил бўлади...»

Мана энди қариганда ўзини қўйиб юборди — эни бўйидан кенг, ёшлигида ҳамма ёғи пай, саҳрода ўсадиган саксовулдек бужур, тиним билмасди. Тўрт соатдан ортиқ ухлаган тун кам эди, байрам кунлари ҳам дам олмасди. Хўжайин ҳам бўлди.

Эрта билан уни туёғи билан тахта деворни деп-сиётган от кутиб турарди, қари, қорни катта, ориқ бўлса ҳам ўзиники эди! Оғилхонада ўз сиғири кавш қайтаради! Ўз қўйлари пичан титкилашади! Хўжайин! Мол-қоли бор! Бироқ енгил бўлмади: «Бу кам! Кўпроқ бўлсайди!»

Ўзини ҳам, хотинини ҳам аямади. Хотини икки ўғил — Пашка ва Степкани туғиб берди, яна учтаси ўлди. Хотини болаларга, хўжаликка қарар, эрига

ёрдамлашарди. «Ҳаракатингни қил, ойиси! Сўрида чўзилиб ётишгача етганимиз йўқ!» Хотин бечора бетиним ишлади, ана шундай юриб-туриб ўлди-кетди— печка устига бир ярим челак сув кетадиган чўянда аталани қўяман деб йиқилиб тушди... Федосий бошқага уйланди.

Ўғиллари катта бўлди. Федосий уларга осилиб олди. Мол-ҳол кўпайди, икки отининг яғрини шифтга тегай дейди, яна тойчоғи, тўрт сигири, бир қўра қўй... Яна... «Кам! Кўпроқ бўлсайди!»

Аввал бир бахтсизлик рўй берди — ўғиллари ўз оталарининг жабридан қочиб кетишди. Қишда бир мавсумга ишчи бўлиб кетишди-да, қайтиб келишмади.

Уни ўзига тўқ ўрта ҳол деҳқон деб ҳисоблашар эди. Ҳовлисида бировни ишлатишни ёқтирмасди. Уй ишларининг ипидан игнасигача ўзи қиларди, эксплуататор эмасди.

Қишлоқдагилар уни яхши кўришмасди, Федосий ҳам ҳамқишлоқларига нисбатан нохушроқ муносабатда эди. Бойларга ёмон кўз билан қарар, қашшоқлардан ҳазар қиларди. У фақат бир нарсага амал қиларди: «Дунё кенгу, яшаш учун торлик қилади. Бошқалардан қанча узоқда бўлсанг, шунча қулоғинг тинч». Айниқса, ўз ўғиллари қайтиб келиб, (иккаласи ҳам ҳарбий хизматни адо этиб келишганди) мужикларни бир ҳаёт, бир оила, бир колхозга бирлаштиришга чақираётганлари унга бемаъни, аҳмоқона, хавfli иш бўлиб кўринди.

Шубино-погосталик қулоқ Лаврушка Жилин Федосийнинг эскитдан душмани эди. Бир пайтлар Федосий сотиб олмоқчи бўлган тегирмонни Лаврушка илиб кетганди; Федосий Ржавинка дарёси бўйидаги кўзлаб қўйган ўтлоқни Лаврушка ундан аввал олиб қўйди; Федосий сарроқлик қилишни ўйлаб, тери сотиб олди, Янги-Раменъедан чол Данилкани ёрдамчиликка чақирди, бироқ бу сафар ҳам Лаврушка унга халақит берди— эгар-жабдуқ устахонасини тузатиб, Данилкани ҳам ўзига оғдириб олди. Федосий чармлари чириб кетаётганини кўриб ўз ёғига ўзи қовурилди. Жилинга нисбатан эса у ожизлик қиларди. Улар бир-бирларига қарашмасди ҳам, салом-алик ҳам йўқ эди, колхоз бошланди-ю, тил

топишиб қолишди. Федосий Лаврушка ҳузурда ҳеч тап тортмай ўз ўғилларини сўкарди.

Бир куни эрта билан Останово сельсовети эшиги олдида Федосийнинг катта ўғли Степаннинг жасадини топишмаганда иш қандай тус олиши номаълум эди. Степанни орқасидан бошини уриб мажақлашган эди.

Белига болта қистириб Лаврушкани ахтарди-ю, тополмади, қочиб кетибди, итвачча...

Федосий ўша куни биринчи марта ўзига-ўзи савол берди: нима учун яшаяпти бу дунёда? Нима учун?

Бир хил одамлар ҳаётни юзаки севишади. Эрта-лабки шабнамни, момақалдироқ олдидан хавотирли сукунатни, бир ёқдан қуёш нур сочиб бир ёқдан ёғиб турган ёмғирни, нам ҳаводаги камалакни... севишади. Буларни беғараз, фақат гўзаллиги, ҳаёт ифодаси учунгина севишади.

Федосий бундай ҳаётни тан олмасди.

Унинг учун майса устидаги шабнам куннинг яхши бўлишидан дарак беради, демак, ўт ўриб олишга улгуради.

Ҳамма ёққа жимлик чўкса, момақалдироқ бўлади деявер, ёмон бўлади, худо кўрсатмасин, дўл бошоқларни уриб кетади.

Офтоб чиқиб турганда сел ёғиб ўтса жуда яхши бўлади! Дон қурийди, ернинг намгарчилиги ошади.

Камалак эса— боридан йўғи, бўлиши ҳам, бўлмаслиги ҳам мумкин. Ҳеч кимга халақит бермайди.

Федосий ҳаётни ҳасад билан севарди: «Бу кам! Кўпайтириш керак!» деган сўзлар унга тинчлик бермасди.

У хўжалик учун яшарди.

Степаннинг ўлиmidан кейин Федосий ўзига-ўзи савол берди: бу хўжалик унга нима учун керак? Тўқ бўлиши учунми? Йўқ. Бир қошиқ шўрва билан бир бурда нонни у катта хўжаликсиз ҳам топарди, тансиқ овқатларга эса у лоқайдлик билан қарайди.

Ўғиллари учунми? Йўқ. Худди шу хўжалик деб ўғиллари ундан юз ўгирдилар.

Демак, ҳеч нарса учун экан-да! Келажак ҳаёти унга бўм-бўш кўринди, оёқни узатиб рихлатга равона бўлишдан бошқа илож қолмади.

Бироқ, Федосий ўлмади, ҳаёт бошқача тус олди..

У неча ўн йиллар давомида фарзандлари ва ўзини сириб йиққан бойлигини колхозга топширди. Ҳаммасини— отлар, сигир-қўйларини топширди. Ҳаёти тугаганидан кейин аяб ўтиришдан нима фойда?

Ушанда ўгли Пашка колхоз раиси бўлди. У энди ҳазилакам одам бўлгани йўқ— фирқа бўлса ҳам, ҳали-ҳали ўша мишиқи болалигича қолганди. Ҳар сафар отасининг олдига югуриб келиб: «Ота, буни қандай қилиш керак? Қандай маслаҳат берасиз?..» деб маслаҳат сўрарди. Федосий унга ёрдам берар, одамларга эшиттирмай сўкиниб қўярди: «Ҳокимиятимиз бемаъни экан, шундай ишга ёш болаларни қўйиб қўйибди...» Узи эса оддий колхозчи бўлиб ишлади. Шунча йил уйда сиқилиб ишлаганидан кейин колхоз иши унга ғалати туюлди. Ишда қийналмасди-ю, бироқ жон-дили билан ишламас, зеркиб қолмаслик учунгина қимирларди.

Умумий мажлисда ҳамманинг кўзи олдида уни қизил алвон ёпилган стол ёнига чиқариб мукофот беришгани эсида. Мукофот арзимаган бир кўйлаклик чит бўлса ҳам, Федосий руҳан жуда эзилди. Авваллари қанча кўп ишласа шунча кўп гап эшитарди: «Унга камлик қилади, дунёси ошиб-тошиб ётса ҳам! Очкўз!»— дейишарди. Энди бўлса: «Раҳмат сенга, Федосий Савельич. Оз бўлса ҳам кўпдек кўриб, шу бир парча читни ол энди!» дейишди. Эҳ! Одамлар, одамлар!..

Отасининг кўрсатма, маслаҳатлари билан Пашка хўжалик ишларига ақли етиб қолган эди-ю, ўқишга кетаман деб қолди. Мажлисда кутилмаганда Федосийни раис қилиб кўрсатишди. «Сен ишнинг кўзини биладиган одамсан, бетартибликка йўл қўймайсан, ўзинг учун қандай хўжалик яратганингни биламиз, энди халқ учун меҳнат қил...»

Бу воқеа йигирма бир йил бурун бўлган.

Утмиш худди эски яра каби нутилгандай эди... Уруш пайтида хотин-халажлар билан фронтга икки минг центнердан бугдой, қанча-қанча ёғ, гўшт берган!.. Колхоз эса фақат икки кичик-кичик қишлоқчадан иборат эди. Партияга кириш учун ариза берди, сўзсиз қабул этишди.

Иккала қишлоқ аҳил-тотув яшашар, қўшни колхозлардагиларни эса ёқтиришмасди. Атрофдаги колхозларнинг аҳволи ёмон эди, кўп қарз сўрашарди, улар учун фронт фондиға ҳам тўлашға тўғри келарди... Мургиннинг колхозидагилар трактор ва комбайнларни унчалик хуш кўришмасди, уларға нақд пул тўлаш керак эди-да. От эса бошқа гап: отда нима иш қилмагин, фойдаси чўнтагингда қолаверади.

Ўлгунингча ўқи, дейдилар. Ёмон ишлаган экансан. Бутун хўжалик сенинг бўйинигда, раис бўлганингда кейин бутун колхознинг устунни бўлишинг керак. Колхозинг иккита қишлоқдан иборат бўлиб, уч юз гектар еринг бор эди, қандай ишлашға ақлинг етарди. Колхозға яна ер қўшиб беришди, энди уч юз гектар эмас, аравада бир кунда ҳам айланиб чиқиб бўлмайдиган даражада кенгайди. Энди тўғри йўлда ҳам қоқиладиган бўлиб қолдинг.

Фақат ўз ақлинг билан яшасанг бўлмас экан, одамларни ҳам ўйлашға мажбур этиш керак. Фақат биргина Алешин деган агроном бор — тилла йигит, бошқалар раиснинг оғзига қараб туришади. Шунинг учун ҳам ем-хашак етишмайди, шу сабабли бахтсизлик рўй беради...

Ана шу ташвишдан қутулиб олса, чорвачиларни ўқишға юборади, ўз йигитларидан бамаънилари топиб тракторист қилади, ўз ақллари билан, ўйлаб иш қилинлар, менинг кўрсатмамни кутиб ўтирманлар, деб ўйлашға мажбур этади. Фақат ана шу ташвиш уни жойидан қимирлатмаса бўлгани. Қимирлатса борми — Федосий Мургиннинг ўлгани, қайтадан кўтариладиган ёшда эмас, оёғини узатиб ўлса бўлаверади. Қимирлатмаса, ҳали кўрсатади, чоллар нималарға қодирлигини. Албатта кўрсатади!

14

Иккита кичик-кичик хона. Бир уйнинг деразалари тахта йўлакки кўчаға қараган. Дераза орқасидан вақти-вақти билан ўтиб турувчи коршуноволик йўловчиларнинг шапка ва камзуллари кўринади. Ётоқхонанинг якка деразаси экинзордаги баланд рябина бутасига қарайди. Шунинг учун эски моладаги

комод, олдида атир-упалари қўйилган ойна, ёстиқлари устига тўр ташланган икки кишилик каравотли бу хона кундуз кунлари, ҳатто ҳозир рябина барглари ҳали яхши ёзилмаганда ҳам шинамгина салқин бўлиб туради. Кечқурун ва кечалари деразадан одамга роҳат бахш этувчи шитирлаш эшитилиб туради...

Емакхонада иккита стол бор: бири овқатланидиган стол— ҳаво ранг абажур остига қўйилган бўлиб, устига доим озода дастурхон ёзилган, иккинчиси ёзув столи— кичкина, устига китоблар тахланган. Анна шу столда ўқувчиларнинг дафтарини текширади. Павел бўлса, ёнига, стулга кулдонни қўйиб олиб, диванда ёнбошлаб газета ўқишни яхши кўради.

Анна ва Павел ана шу тўрт девор ичида, ана шу таниш анжомлар орасида тўрт йилга яқин бирга яшаб келишди. Қўни-қўшниларининг ҳавасини ҳам келтирмай, таъна-молوماتини ҳам эшитмай камтар ҳаёт кечириб келишди. Коршуноволик камсуқум зиёлилар, ўқитувчилар, район ходимлари каби ҳаёт кечирдилар.

Анна шу тўрт йил давомида ўз турмушидан мамнун эди: уйини озода ва шинам қилиш бўш пайтларида қўлидан келади, кечқурунлари китоб мутолаа қилади, ҳеч нарсага муҳтожлиги йўқ эди, яна нима керак бундан ортиқ? Фарзанди йўқлигига ачинарди-ю, бироқ, ўқувчиларга кўп вақт ажратганидан хурсанд эди... Ўқувчилари бўлмаганда тўрт девор ичидаги ҳаёт кўнглига тегарди. Қувончи ҳам, мушқули ҳам ўқувчилар билан эди, куни билан ҳориб-чарчаса, демак, озода, шинам уйида ҳузур қилиб дам олади. Меҳнат қил, меъёрида ҳориб-чарча, тинчгина дамингни ол, ўзингни фойдали ҳис эт, бундан бошқа одамга ҳеч нарса керак эмас, фақат қариб-чиригунингга қадар шундай бўлса бас. Балки ҳаётнинг энг оддий, аммо чинакам донолиги шундадир.

Павел ҳаётнинг бундай донолигидан маҳрум. Омади қанчалик юришмасин, қанчалик ютуққа эришмасин, унда қандайдир тушуниб бўлмайдиган хавотирлик, бегона ғам-таҳлика сезилиб турар эди.

Авваллари бу ғам-таҳлика Аннани ҳам, уларнинг уйини ҳам четлаб ўтар, меҳмонга келиб турадиган

Игнат билан тортишарди. Павел баъзан ишдан қовоғи солиқ қайтар, бироқ, камзулини ечиб, эски галифесини кийиб, оёғига шиппагини илиши билан чиройи очилиб кетарди. У ички куйлақда, мулойим чехра билан ҳаво ранг абажур остида шошилмай чой ичар, сўнгра диванга чўзилиб газета-журнал варақларди, аҳёнда ташқаридаги шамолга, деразага урилаётган ёмғирга қулоқ солар ва:

— Ҳаво жуда айниди-да... роса ташлайди, шекилли... — деб қўярди.

Ана шу шунчаки айтилган гапда руҳий осойишталик, бахтиёр бепарволик сезилиб турарди. Ҳаво айнидими йўқми, барибир, унинг уйи иссиқ, озода ва қуруқ, барибир оқланган шифтга абажурнинг ҳаво ранг сояси тушиб туради, стол тагида эса мушук дастурхон попугини тортқилаб ўйнайди. Тинчлик мустаҳкам, уй мустаҳкам, кичкина бўлса ҳам икки кишидан иборат бўлган оила мустаҳкам эди!

Мана, Павел уйдан эрта кетиб, кеч қайтадиган, ишдан қандай келса костюмдами йўқми, ҳатто командировкадан пахтали шимда қайтса ҳам шундай ўтириб худди бир соатга кириб ўтадиган бегоналардек ўтириб чой ичадиган бўлиб қолди. Эски, уйга киядиган галифеси шкафнинг пастки тортмасида бекор ётар, диван тагидаги шиппагини эса чанг босиб кетганди. Авваллари озода бўлган Павел энди этигини артмай, йилтиратиб мойлаган полда из қолдириб, тўғри ётоқхонага кириб борарди. Энди табиатга қулоқ солишга ҳам, шинамлики баҳолашга ҳам вақти йўқ...

Анна тушунарди — иши кўп! Райком секретари бўлмоқ ҳазил эмас, бутун район унинг елкасида. Анна бунга тушунар, гинани хаёлига ҳам келтирмасди. Шундай бўлса ҳам Павелнинг уйни менсимаслигида Аннага бўлган эътиборсизлиги сезилиб турарди. Ахир полни ялтиратган Анна-ку, унинг ҳаракати билан уй озода ва шинам бўлган, албатта, ҳаво ранг соя, дид билан ясатилган стол Аннани қувонтиргани каби Павелни ҳам қувонтиришини истарди. Анна яратган кичик бахтга Павелнинг эътиборсизлик билан қараши орага совуқчилик тушганлигини билдириб турарди. Оиланинг мустаҳкамлиги бир оз бузилди, қайсидир бир йўллари ажралди.

Шошилинич ишлар тугайди. Павелнинг иши ўз меъёрида кетади. Сўнгра ҳамма нарса ўз ўрнига тушади. Ҳаётда нималар бўлмайди дейсиз. Вақтинча келишмовчиликлар бўлиб туради. Анна шунга ишонар, шу сабабли хотиржам эди.

Бироқ, кунлар ўтиши билан Павел аста-секин уйдан, шу билан бирга секин-секин Аннадан ҳам узоқлаша борди. Аввал костюмини ечиб, эски галифесини кийишга вақти бўлмай, эшикдан кира сола: «Аннушка, қорним оч, егулик бирон нарса борми...» деса, энди бу гап қисқариб: «Аннушка, тамадди қилиб олай...» дейдиган бўлди. Ниҳоят, эшикдан кирар экан, қисқа қилиб: «Овқат!» дея бошлади. Шапкасини шошилиб илгакка илиб қўяркан, стол олдига келиб ўтирар ва «Овқат!» дерди, хотиними, Аннушками, ким бўлишидан қатъи назар унга овқат келтирса бас.

Анна яна уни оқларди: иши кўпайиб кетган, ҳамма нарсани унутган, ташвиши кўп... Бир оз вақт ўтсин, иши енгиллашади, бояги-боягидай бўлиб кетади...

У ўзини шу алфозда апрель ойининг бир якшанбасигача алдаб келди.

Павел одатда якшанба куни ҳам ишда бўларди. Гоҳ колхозларга борар, гоҳ оддий иш кунидагидай райкомда ўтирарди. Бироқ, бу якшанба у уйда қолди.

Баҳор авжиди эди. Йўллар лой-балчиқ, тахта йўлкани эса кўкарган сув босиб кетганди, қуёш ёқимли иситарди. Павел уйқудан уйғонганида кайфияти ёмон эмасди: юзинаётиб хурсанд кулиб қўйди, зинапоёда этигини тозалар экан, ҳуштак ҳам чалди. Ювинди, тозаланган этигини кийди, чой ичди, газета ўқиди-да, дераза олдида йўловчиларга узоқ тикилиб турди. Анна тўсатдан ўрталарида суҳбатга ўрин қолмаганини даҳшат-ла сезиб қолди. У оғзига келганини айтди: «Баҳорга бир озгина уруғлик картошка олиб қўйиш керак, сенга командировкаларда юравериб эскириб кетгани учун янги пальто тиктириш керак, чарм камзулда у ёқ-бу ёққа бориш ноқулай бўлади», деди. Павел қисқа-қисқа жавоб бериб, деразага қараб туриб индамай рози бўлди, ниҳоят ўрнидан турди-да:

— Тоза ҳавога чиқиб айланиб келай,— деди.

У чиқиб кетди, Анна ўзини бир дақиқа енгил ҳис этди, ҳар ҳолда олдида хира бўлиб турмайди-ю, би-

роқ, шу заҳотиёқ ўзига келиб, ўзига ўзи бу қандай гап, ахир бегона эмасмиз-ку, дея савол берди... Шу пайтгача аслига қайтиб қолар деб ишониб юрарди. Бироқ, кун ўтиши билан улар бир-бирларидан узоқлаша боришяпти. Яккаю ягона умиди, халоскори бўлган вақт хоинлик қилар, уларни яқинлаштириш ўрнига узоқлаштирарди.

Ҳақиқатан ҳам Павелнинг кўчада қиладиган иши бўлмагани учун ҳам вақтли уйга қайтди. Қайтмагани яхши эди... У одати бўйича диванга ёнбошлади, кулдонли стулни яқинига суриб қўйди-да, қўлига китоб олди... Ҳамма нарса аввалгидек, Павел ёнбошлаб китоб ўқир, Анна ўз столида дафтар текширарди, аммо роҳат, осойишталик йўқ эди. Павел индамай китоб варақлар, Аннанинг олдидаги стол устидаги будильник эса шошилинич вақт санар эди. Анна соатнинг майин чиқиллашига қулоқ солар экан, ана шу оддий будильникнинг яширин ғилдираги ҳар бир тиши, ҳар бир қадами-ла Павелни ундан сабот билан, шафқатсиз узоқлаштираётгандек туюлди. Минут сайин гап бошлаш қийинлашиб борапти. Кеч бўлмасдан бирор чорасини кўриш керак, тушунтириш керак... Аммо қандай қилиб?..

Павелнинг тепасига бориб, унинг ёнига ўтириб, нима ҳақда ўйлаяпти, қандай дарди бор, сўраб билсинми? Айтсинми? У бўлса ҳеч нарса тушунмай елкасини қисиб қўяди, ахир ташқи кўринишдан ҳеч нарса ўзгармаган-да! Уни, бағринг тош, хотининг борлигини унутяпсан, деб таъна қилса-чи... У, иш эзиб қўйяпти, юким оғир, аёлларнинг чайкаш ва нозик қалбига қулоқ солишга вақтим йўқ, дейди.

Ана шу оғир якшанбадан кейин Павел уйига туш маҳалида ва тунда келадиган бўлди. Анна ўзини кўпроқ ойна олдида кўрар, кўзлари атрофида ажин кўпайганидан эзиларди. Ҳатто олифта майор Мансуров Аннанинг кўнглини овлаб юрганида ҳам ҳозирдагидек рашк ва ҳавас билан унга ёқиш истаги бўлмаганди. У энди ўзига оро бериб кийинадиган бўлди. Янги қўйлак ва иккита кофта сотиб олди. Бироқ у бу иши бемаъни, ёш, гўл қизнинг найранги эканини биларди. Кунлардан бирида янги қўйлак кийганида, Анна Павелнинг юзида сезилар-сезилмас нафрат ифодасини сезиб қолди...

Нима қилиши керак?! Ожиз эди!

Дунёда индамай ҳазар қилишдан ҳам даҳшатлироғи бўлмайди. Тўғридан-тўғри сўкиб, хўрлаб таҳқирлаш одамга бунчалик оғир ботмайди. Буларга қарши жаҳли чиқиб жанжал қилиш мумкин. Индамай ҳазар қилса-чи, ҳеч нарсанинг иложи йўқ. Шаллақи хотин бўлмай десанг, ранж-аламингни ичингга ютасан.

Анна чидади.

Яқинда, бундан бир неча кун бурун Павел уйга жуда ҳам кеч қайтди. Анна эшик очар экан, Павел одатдагидай шахдам кириб келмаганини, шапкасини силтаб илмоққа илмай, юзини яшириб, девордаги михни узоқ қидириб илганини, сўнгра Аннага тегиб кетмай деб унинг ёнидан аста ёни билан ўтганини сезиб қолди. Хонада:

— Ёт, ётмайсанми, нега қараб турибсан? — деди.

Анна унинг овозида қандайдир гуноҳ иш қилган одамнинг оҳангини, ташвиш ва мулозамат оҳангини сазди.

Гумони юрагига ўт қўйди. Бироқ, Анна шу кунни кўпдан буён кутар эди, аҳвол шу тариқа кетаверса бир куни шундай бўлиши керак.

— Нега турибсан? Ётсанг-чи ахир, — деди Павел ўкинч билан.

— Павел... — деди аста Анна, — сен бошқа аёл билан яқинликда бўлдингми?

Соат бирдан кейин Коршуново электростанцияси ишини тўхтатгани сабабли чироқ йўқ эди. Бироқ Анна қоронғиликда Павелнинг сесканиб тушганини сазди.

— Нима деясан? Жинни бўп қолдингми?

— Майли. Мен хато қилдим... Кечир... Шундай экан, бошқа нарсани гаплашиб олишимиз керак...

— Яна нима ҳақда?... Кеч бўлди. Вақти эмас.

— Йўқ, вақти! Сенга нима бўлди, айт? Нима сабабдан мен сен учун бегона бўлиб қолдим? Нима учун соат сайин, минут сайин сенинг менсимасликларингни кўтариб юришим керак? Нима сабабдан?

— Тўғрисини айтсам, эсингни еб қўйибсан. Нима демоқчилигингни тушунмаялман?

— Алдама! Жуда яхши тушуниб турибсан! Жуда яхши!

— Бақирмасанг-чи ахир!

— Жуда узоқ жим юрдим. Ортиқ чидаёлмайман!

Етар!.. Менинг ўз инсоний қадр-қимматим бор. Сен буни унутгансан...

— Мен бундай аҳмоқона гап эшитишга тоқатим йўқ, айниқса, шу маҳалда,— деди Павел овозини кўтариб.

— Йўқ, эшитасан! Сен жавоб берасан! Етар индамай юриш! — Анна биринчи бўлиб бақирди.

Иккаласи бақириб-чақиришди, бир-бирларига таъна қилишди, Анна кафтларига бошини қўйиб йиғлади. Бу уларнинг ҳаётида биринчи, энг бемаъни жанжаллари эди. Бундай жанжалдан кейин ўзингга ўзинг жирканиб қарайсан.

Павел диванда ётди. У эрталаб қовоғи солиқ, уйқуга тўймай турди, шошилиб бир стакан чой ичди. Бироқ, шу чойни Анна тайёрлаганидан виждон азоби-га тушди. Арзимаган нарса бўлса ҳам бу мутелик, Аннанинг марҳамати эди-да!

Кечқурунлари ишлаш, айниқса, қийин. Дераза ортида тош йўл бўйлаб кечикиб қолган машиналар гувиллайди, чақчақлашиб, ўйнаб-қулишиб ёшлар ўтади; қўшнилари, мактаб илмий мудириникига ўзларини мағрур тутадиган эр-хотин ўқитувчи Крупяновлар келишганди. Улар зинада оёқларини артишар экан, мулозамат билан сўрашди:

— Агния Фёдоровна бардаммилар?

— Раҳмат, жойида... Танечка қалай?

— Кўкйўтал бўлиб олди, бечора.

Анна икки хонада бир ўзи эди, атроф жимжит, фақат ётоқхонадан ҳовлидаги рябинанинг шитирлагани эшитилиб турарди. Кутма, ҳеч ким келмайди. Кейинги пайтларда ҳатто Игнат ҳам хабар олмайдиган бўлиб қолди. Бу яхшилиқка бўлса керак... Бахтсизлик сирини очиш учун шикоят қилгиси келиб қолади. Нима кераги бор? Бунақа ишда ҳеч ким ёрдам беролмайди. Оила сирини уйдан ташқарига олиб чиқиб бўлмайди. Катя кириб-чиқиб турарди. Ҳозир унинг вақти йўқ, турмушга чиқяпти... Бир ўзи... Павел райкомда. Райкомдамикин? Балки бегона бир ифлос аёлникидандир... Бемаъни хаёл! Ҳаддан ташқари вас-вас бўлиб кетибди. Павел бугун ташвишли эди, ҳатто эрталаб қандайдир ўлган сигир ҳақида минғирлаб ҳам қўйди. Аммо районда бундай ҳодисанинг биринчи бўлишини? Битта сигирга ҳам ота гўри қозихонами! Нега

бу ҳақда гапирди, одатда индамас эдию? Бир гап бор!.. Кўзларини ҳам яшираётганди... Қаерда у? Нима қиялпти? Бунақада жинни бўлиб қолиш ҳеч гапмас...

Анна шартта ўрнидан туриб, шерсть кофтасини кийди, бошига рўмолини ташлади.

Йўқ, йўқ, у Павел орқасидан текшириб бормоқчи эмас. Ҳали орқасидан югуриб юрадиган даражада пасткашликка етиб боргани йўқ, бормаиди ҳам! Қандай хоҳласа шундай яшайверсин, нима қилса қилаверсин. Тоза ҳавода айланиб келиш керак, кечқурунги ҳаво илиққина кўринади...

Бироқ, Анна сайр қилгани дарё бўйига ҳам, ўрмонзорга ҳам бормаиди, марказий кўча бўйлаб кетди. Райком ёнидан ўтиб кетар экан, ҳатто ўз-ўзидан яшириб иккинчи қават ойналарига кўз қирини ташлади. Уни қизиқтирадиган бурчакдаги иккита дераза сокин, ишчан, ҳатто бир оз ташвишли ёришиб турарди. Мажлис бўляпти. Одам бир ўзи қолса хаёлига қандай бемаъни фикрлар келиши мумкин.

Аннанинг кўнгли таскин топди, бир оз юрди-да, сўнгра уйга қайтди...

Уйда уни жимжитлик қарши олди, ҳеч ким йўқ, хаёлига яна бўлмағур фикрлар кела бошлади...

15

Бюро икки соат давом этди. Федосий Мургин икки соат давомида терлаб-пишиб, кўзлари киртайиб таъна-тазарру эшитди, гоҳ эътироз билдирар, ўзини оқлар, гоҳ ўз айбига иқроор бўларди. Кечирилишинг учун айбингни майли қанчалик қийналиб бўлмасин, ўз вақтида бўйнингга олишдан бошқа осон йўли йўқ. Овозлар дарров пасаяди, таъна-тазарру камаяди.

Ниҳоят Мансуров деди:

— Сени ёшинг сақлади. Сочингнинг оқини ҳурмат қилдик. Бошқа одам бўлганда гапни қисқа қилган бўлардик. Лекин шуни билиб қўй, яна шундай воқеа такрорланса, сен билан биз эмас, прокурор гаплашадим!

Мургин отига жуда ғамгин ҳолда минди: ҳайфсан, яна тагин қаттиқ ҳайфсан эълон қилинди, айниқса, қариганда бу нарса жуда оғир ботади. Бироқ, қалбининг қаърида енгиллик сезарди: бундан баттари ҳам

бўлиши мумкин эди, унақа бўлмади, раислигида қолдиришди. Бу ҳақда ўйлашнинг ўзи одамни даҳшатга солади... Майли, ҳайфсанми, қаттиқ ҳайфсанми — бўлаверсин... Алам қилади, аммо энди ўз колхозчиларини қийин-қистовга олади, уялмасдан ўрганиш учун Игнат Гмизин ҳузурига боради. Бир йилдан кейин қарабсанки, ҳайфсан ҳам йўқ бўлади — ўчиришади. Ваҳима тугади, хайрият!..

Ҳайфсандан ҳам бошқа ташвиш йўқ эмасди. Сигир ҳақини тўлаш керак, бу зангар эса оз эмас-кўп эмас тўрт мингдан ортиқ туради. «Ортиғи» тўланади, сўйишга улгуришди... Тўрт минг! Қонун бўйича тўрт мингни Прасковья тўлаши керак эди. Қаердан тўлайди у? Правление аъзолари билан ўйлашиб кўриш керак...

Федосий инқиллаб-синқиллаб, қийналиб аравага чиқди-да, сўлиган беда устига жойлашиб олади. «Қандай кунларга қолдик-а, ҳатто раиснинг отига бир сиқим похол ташлаб қўйишмабди». От ўз майли билан ўйи томон юриб кетди.

Қишлоқдан чиққандан кейин Федосий тош устида тарақ-туруқ қилмасин деб аравани йўл четидан солди-да, ўзи мудраб кетди. Арава йиқилай-йиқилай деб бир ёққа оғиб борар, мудраб бораётган Мургин хириллаб: «Ҳа! Кўр бўгур!» — деб қўяр ва яна мудраб кетарди.

Федосийни қишлоғида уйлар атрофидаги қалин бута ва дарахтлар орасидан милтираб кўринаётган чироқлар кутиб олди.

«Ия,— деди раис сапчиб ўрнидан тураркан,— ярим кеча бўлиб кетди-ку, нега чироқлар ўчмаган?»

Погребное ва Сутолково қишлоқларини илгариги тегирмон ўрнига қурилган ГЭС ёритар эди. Федосий Савельичнинг буйруғи бўйича ёз пайтлари соат ўн бирдан чироқ ўчирилар, ГЭС қулфланар эди. Бекорга генераторни ишлатишнинг нима кераги бор, кечаси чироқ кимга ҳам керак, халқ вақтлироқ уйқуга ётса вақтлироқ ишга туради.

«Ярамас Гришка Цветушкин ўзбошимчалик қиляпти шекилли,— деди ўзича Федосий.— Болалар қизлар билан ўйин-кулги қилиш учун уни кўндиришган. Кўрсатиб қўяман унга! Жуда ўйин қилгиларинг келган бўлса лампа ёқиб ўйна...»

Қоронғиликда эшикнинг очилиб ёпилгани, кимдир чиқиб, югуриб кетгани, хотин кишининг аста, қўрқинч аралаш бақиргани эшитилди:

— Э худо! Худованди карим! Бу қандай бахтсизлик бўлди?

«Наҳотки, яна бирон воқеа содир бўлган бўлса?» — деди Федосий аъзойи баданига муз югуриб. Отни қамчилади-да:

— Авдотья! Бу сенми?.. Нега нола қиляпсан? — деб бақирди.

— Савельич! Чироғим! Яна фалокат! Яна!

Федосий Авдотьяга етиб олиб, отнинг жиловини тортди.

— Алжирамасдан, тўғри тушунтирсанг-чи! Қанақа фалокат? Қандай фалокат?

— Оҳ! Пешанамиз шўр экан бизнинг! Сени ҳам кечиримайди...

— Ҳей, бемаъни, қонимни қайнатма!

— Натальянинг қудасиникидаги-чи...

— Яна молхонадами?

— Ҳа, ўша ерда, жонгинам, яна ўша ерда...

Федосий бошқа суриштириб ўтирмади, ёшлардай оёққа тик турди, арава гичирлаб лорсиллаб кетди, сўнгра бор кучи билан отни қамчилаб бошлади.

Молхонада хира лампочкалар ўрнига юзталиқ ёруғ лампочкалар қўйилганди. Чироқнинг ёрқин шуъласи молхонанинг эски оқланган тахта деворини, тозаланмаган, босилиб-янчилган полини ёритарди. Сигирлар, бундай чироққа ўрганмаганлари учун ҳаммаси ўрнидан туришган, йиғилган одамларга аланг-жаланг қарашар ва аста маърашар эди. Сут фермасининг мудирини Трифон Куницин газаб ва ваҳима билан, молбоқар аёллардан ҳам уялмай оғзига келганини қайтармасдан сўкинар эди. Молхонага кирган Федосий Савельични кўриб сўзи оғзида чала қолди, ҳовуридан тушиб қолди, чол сўкинган одамни ёқтирмаслигини билар эди.

Раисга йўл беришди. Влага лақабли зотли сигирлардан бири янги тўшалган поҳол устида дам олаётган итга ўхшаб тумшугини олдинга чўзиб, узала тушиб ётарди. Сигир тез-тез нафас олар, биқини бориб-келиб турар, орқа териси силкинарди. Тўпланган одамларга бақрайиб турган катта-катта кўзлари нам,

киприклари одамларникидай ҳўл эди, майда ёш томчилари қаттиқ бурни устидан юмалаб тушарди.

Федосий Савельичнинг хотиржам овозига ҳамма ҳайрон қолди.

У калта қилиб:

— Сулими? — деб сўради.

— Сули бермагандик, Савельич! Қуриб кетсин ўша сулиси! — дея жавради молбоқар Наталья йигламсираб, кўзидан дастрўмолини олар экан.

Куницин унинг сўзини бўлиб:

— Бундан баттари. Люшневадан келтирилган пичан беришган, — деди.

— Хўш, хўш, сули эмас...

Федосий Савельич чироқ ёруғидан ўзи шундай ҳам қийиқ кўзлари яна ҳам қисилиб, бегоналардек, раҳми келмай касал сигирни кўздан кечира бошлади. У ҳеч кимни уришмади, ғазабини ҳам бекитиб ўтирмади. Ғазаби йўқлиги атрофдагиларга ҳозир яна ҳам лаҳшатлироқ туюларди.

Куницин овозини пасайтириб, бидирлаганча тушунтира кетди:

— Сув остида қолиб кетган ғарамдан бердик, Савельич... Эсингдами, сув хашак орасига қумни аралаштириб юборганди. Сигир ўшани еганга ўхшайди.

— Билагон-а, ахир мен шундай... — жаҳли чиқиб деди Наталья.

— Овозингни ўчир! — деб ўдағайлади унга Куницин.

— Хўш, хўш, тўғри... Тўшашга арзийди... — дея қайтарди раис.

— Нима? — ўтакаси ёрилиб қайта сўради Куницин. Хотинлар жим қолишди.

Куницин жавобни кутмаёқ, шошилганидан энтикиб-энтикиб гапира кетди:

— Дарров докторга одам юбордик... Иван грузовойда кетди. Йўлда учратмабсан-да?..

— Хўш, хўш... Йўқ, учратмадим... Учрашмадик.

Тўсатдан Федосий Савельич қандайдир ожизона самимий оҳангда деди:

— Мени сўйдиларинг... пичоқсиз...

У чайқалиб нари кетди, бориб гўнг араванинг бир четига офтобда сарғайган камзулини таранг тортиб турган кенг орқасини одамларга ўгириб ўтирди. Раис-

нинг елкалари титраётганини, оқ сочлари калта қирқилган боши борган сари эгилиб бораётганини ҳамма кўриб турди.

Молбоқар Наталья қўрқувдан рўмоли билан оғзини беркитиб ингради...

16

Ем йўқ. Бу сафар ўт ҳам жонга ора кирмайди. Пичанга ҳали эрта. Зотли мол орасидаги касаллик кундан-кунга одат тусига кириб борапти. Мургин колхозидаги ўлат, «Искра» колхозидаги ўлат ҳодисалари... Норозилар ҳам кўпайди, кўпчилик Павел Мансуровнинг қилаётган иши тўғрими? — деб шубҳага туша бошлади.

Унинг қилган ва ҳозир ҳам амалга ошираётган ишини ҳужум дейишдан бошқа илож йўқ. Балки у шошилгандир, балки жуда катта кетворгандир, бироқ, бўлар иш бўлди, ҳужум пайтида ярим йўлда тўхтаб бўлмайди. Йўлда тўхтаб қоладиганларга нисбатан шафқатсиз бўлиш керак.

Обкомдагилар ҳозир унга ишонишади. Бундан бир неча кун илгари область газетасида унинг номи ташаббускорликда ва дадилликда ўрнатилган сифатида тилга олинди. Агарда ўлат ҳодисалари шундай давом этаверса даставвал обком, кейин эринмаган ҳар бир кимса: «Мақтанчоқ! Беқарор, беор, муттаҳам!» деб таъна тошини отишади. Фақат таънанинг ўзигина бўлса майли-я... Ҳар бир ўлган сигир бир неча минг сўм зарар келтиради. Пулдан ташқари зотли мол — бу бойликка умид, бу келажакдаги бахт-саодат кўпригидир! Агар шу кўприк Павелнинг айби билан бузилса кечиринмайди — партия билетини олиб қўйишади, суд бўлиши ҳам эҳтимолдан холи эмас. Ўзи ҳақида гапиришга, ҳурмат қилишларига ҳаммани мажбур этган Павел Мансуров ўзининг юксак, баландпарвоз орзулари ва катта режалари билан бирга лойга ботади.

Ҳужум кетяпти, Павел ҳужум бошида! Журъати зўр, бироқ, орқага қарайдиган ва иккиланадиган вақт ўтди. Қатъиятсизликка ўрин йўқ!

«Светлий путь» колхозида иккинчи сигир ўлганини Павел Мансуров эрталаб эшитди, пешинда эса Федосий Мургиннинг ўзи келди.

У қаддини ғоз тутиб турар, ҳатто бўйи ҳам анча чўзилгандек, фақат юзлари яссилашгандек кўринарди. Федосий рухсатсиз стулга ўтиргандагина Павел ундаги ўзгаришни сезди: елкалари остида, тер босган қовоқлари остида шиш пайдо бўлганди.

Мургин бир оз индамай турди, зинадан чиққани учун ҳали нафасини ростлаб олганича йўқ эди. У атрофга назар ташлаб, аста, аммо ички ҳаяжон-ла гап бошлади:

— Жазола мени, Павел Сергеевич.. Аҳвол шу...

Унинг осилган қовоқлари остидаги қорғин кўзлари Мансуровнинг совуқ нигоҳи билан тўқнашди-ю, четга қаради. Мансуров индамади.

— Кейинги кунларда, мана, ўтмишимга ҳам назар ташладим,— дея аста-секин, худди дор остида тургандай давом этди Мургин,— қарасам, ҳаётим узун бўлса ҳам бемаъни ўтган экан. Энг қизиғи колхоз... Олтмиш беш йил ичида фақат ана шу йигирма йилигина...

— Қисқа қил, Федосий Савельич. Раҳмимни келтирмоқчимисан? Бекорга овора бўласан.

Мургин Мансуровга тикилди — бўйни чўзилган, ёноқлари таранглашган, гапирар экан, қисилган лаблари истар-истамас очиларди. Федосий хўрсиниб қўйди.

— Ҳаёт ҳақида гапирмоқчиман. Ҳаёт ҳақида қисқа гапириб бўлмайди... Гап шу, колхоздан бошқа менинг ҳеч нарсам йўқ. Колхоз мени керак қилмаса, қўрқмасдан айтаман— ўлганим. Қаёққа борардим?.. Оддий колхозчи бўлишга қариман, хотинлар қатори ўтоққа ҳам ярамайман. Бошқа ишга қодир эмасман. Риҳлатга равона бўлишдан бошқа чора қолмайди.

— Тўғри гапир! Йўлини қилма! Раисликдан олиб гашлашади, деб қўрқасанми?

— Қўрқаман, Павел Сергеевич. Улимдан ҳам баттар қўрқаман.

— Сен ўйлайсанки, агар раис ўз ўрнини йўқотишдан ўлгудек қўрқса, биз раҳмимиз келиб унга колхозчи ишониб топшириб қўярмидик? Раис молбоқар ва торвадорларга мол боқишни ўргатмаса, вақтида емашак тайёрламаса, ўлатга йўл қўйса — ҳаммаси айли, фақат қўрқмай ўз ўрнида ўтираверсин экан.

— Павел Сергеевич! — паст бўйли, вазмин Мургин қисик қўзлари билан маънос тикилиб ўрнидан турди. — Модомики раислик лавозимидан бўшашдан ўлимдан баттар қўрқар эканман, демак шу иш суяк-суягимга сингиб кетган, бундай сабоқдан кейин жонимни жабборга бериб бўлса ҳам ҳаммасини тўғрилайман, колхозни кўтараман, одамларни ҳам ўстираман. Раҳм қилишларингни эмас — ишончингларни сўрайман! Одам сифатида, коммунист сифатида!

— Коммунист сифатида?.. Сен ўз ишинг билан коммунист деган номга доғ туширдинг! Кечирिश, бошингни силаш керакми? Бошқа ношуд-ялқовлар буни кўриб, ҳеч нарса бўлмайди, райкомдагилар раҳмдил одамлар, ҳаммасини кечиривади, деб суюнишлари учунми? Йў-ўқ, сени ҳимоя қилиб ўтирмайман! Сени тезда раисликдан олишларини қаттиқ туриб талаб қиламан!.. Мана шу. Партия билетингни сўраймиз ҳали!

Мургин рўпарасида баланд, қомати келишган, жингалак сочлари қошига тушган, катта-катта қора кўзли Мансуров савлат тўкиб турарди. Хом семиз Мургин ноқулай аҳволда қолган кишилардай бўшашиб, Мансуров қаршисида оппоқ бошини эгиб турарди.

— Олтмиш бешни уриб қўйдим, — деди у секин ерга қараб, — бундан кейин эса... Павел Сергеевич, ўша энг зотли сигирлар ахир одамдан ҳам қиммат эмас-ку. Бутун ҳаётим бузилади!

— Гап сигирларда эмас! Сени кечирсам бошқалар бўшашиб кетади. Айбга буюрмайсан-ку, бироқ, тергов органларига мурожаат қиламиз, сенинг анқовлигинг ҳақида район газеталарида ёзишга мажбур қиламиз... Уялмайсанми, ўртоқ Мургин, орқа-олдинга қараб қўйшафқат сўраб келибсан-а.

Мургин зўрға ўрнидан турди.

— Тўғри... уят...

Унинг чарм шапкаси тиззасидан тушиб кетди. Мургин буни сезмай, этиги билан босди.

— Уят... — деди яна бўғиқ овозда, яна бир нарса демоқчи эди-ю, бироқ талвасага тушиб нафас ютди-да, қўлини силкиди. Қадди букилган Мургин бўшашиб, оёғини судраб эшикка томон юрди, чиқаётиб елкаси билан эшик кесақисига тегиб кетди.

Павелнинг қалбида раҳм-шафқат учқунлади: «Ҳақиқатан ҳам, бечорага жабр бўлади...» Бироқ у авайлаб бекилган эшикдан кескин юз ўгирди. «Бўшашиш керакмас. Бошқалар, йигирма йиллик раисни ишдан олиб ташлаганидан кейин бизга йўл бўлсин, деб жавобгарликни қаттиқроқ сезишади».

Мургиннинг босилиб-янчилган чарм шапкаси ерда ётарди. Павел уни олиб бурчакдаги сейф устига қўйди. «Келиб олиб кетар», — деди ўзича.

Бироқ, Мургин бошқа қайтиб келмади... Эртаси барвақт раиснинг ювошгина Проточина деган байтали жилови ерда судралган ҳолда аравасиз тўғри Погребноедаги отхонага кириб келди. Погребноелик халқ ёппасига кўтарилиб, раисни ахтаришга ўрмонга кетди.

Федосий Мургинни қайин остида бултурги чирган ўт-ўланлар устига мук тушиб ётган ҳолда топишди. Қайин шохи Федосийнинг оғир гавдаси остида синиб кетганди, бироқ, Проточина лақабли байталнинг бўйнидан олинган узун жилов унинг йўғон бўйнига ботиб кетганди.

17

Шунча юриб бениҳоя бахтли эканини ўзи ҳам сезмаган экан, қадрига ҳам етмабди, гўёки ҳаёт худди шундай бўлиши керагу — тамом вассалом. Мана энди ҳаммаси остин-устун бўлиб кетди... қандай бемаънигарчилик, аҳмоқлик бу! Кейинги воқеалар, ҳаттоки Мургиннинг ҳалокати ҳам Сашага бунчалик таъсир етмаганди, унинг ўз қайғуси ўзига етиб ортарди.

Саша Лёшка Ляпунов билан кўчада учрашиб қолиб, тахта ҳақидами, чўчқахона фундаменти учун дарё бўйидаги «ҳар бири бузоқдай-бузоқдай» келади-ган тошларни олиб келиб ётқизиш ҳақидами гаплашганда, доим бир нарсани ўйларди: «У билиб қолса нима бўлади!»

Лёшканинг қайноқ сувда куйиб қолгандай қип-қизил юзига ўғринча, қўрқиб қараб қўярди. Саша билан Лёшка иккаласи жуда қалин оғайни, Сашадан хафа бўлишга ўрин йўғу, билиб қолса, бегараз, шундай ўзича кулги қилади, албатта. «Ҳа-ҳа! Қиз бола ийдириб олибди-да! Э, ҳа-а! Ахир сен куёв эдинг-ку! Ана холос! Қандингни ур, бола... Коршуноволик қаллиғинг

нима бўлади?.. Хафа эмасми? Гуноҳингни кечиряптими?» — дейди.

Саша доим шу ҳақда ўй сураб экан, овозининг борича додлагиси келарди. Ўзи учун уялмайди. Гап фақат ўзида бўлганида-ку, ҳар қандай кулги, аччиқ-чучук гаплар — ҳаммасини миқ этмай кўтарар ҳам. Қилмишига яраша жазосини тортади. Ҳамма гап шунда-да, фақат бир ўзига эмас — Катяга ҳам доғ туширди!

Катя билан бўладиган учрашувни ҳаётидаги энг бахтли дамлар деб ҳисоблар, унга интизор бўлар, оризиб кутарди! Катяга у кези келса фақат гўзаллиги, софлиги, барҳаётлиги учунгина миннатдорчилик билдирса арзийди! Ҳа, у соф қиз! Катя ўзига қандайдир доғ тушириш мумкинлигини тасаввур ҳам қилмайди! Ана шундай қизга у доғ туширди-я!

Мана энди унинг устидан кулишади, ҳар хил бўлмағур гап қилишади, ёмонлашади. Кимни деб? Уша, Катя севиб, ардоқлаган Саша Комелевни деб. Наҳотки, шундай бўлиши мумкин?! Дунёда бундан ҳам даҳшатлироғи бўлмайди.

Мана энди Саша тушига ҳам кирмаган ишни қилишга тайёр эди. У Настя олдида хушомадгўйлик қила бошлади. Бу шаллақи қизга ишониб бўладими. Аламидан ёки ўзининг енгилтаклигидан ҳамманинг олдида оғзидан гуллаб қўяди-да, ўзи биринчи бўлиб кулади, у шундай устаки, ўзига гап юқтирмайди, Катяни эса гап-сўз қилишади. Унда ўзингни ўқ-чўққа урсанг ҳам бефойда.

Саша Настя билан мулойим муносабатда бўлишга уринар, унинг табассумига табассум-ла жавоб қайтарар эди. Бироқ, Настя табассумга алданадиган қизлардан эмасди. Правление эшиги олдидами, кечқурунлари кўчада молхона олдидами юзма-юз учрашишга қулай пайт пойлар, елкасини кўтариб ўйноқи кўзларини қисиб сўрарди:

— Сезиб юрибман; мендан ўзингни обқочиб юрибсан. Ёки сенга тўғри келмаяпманми? Ёқмай қолдимми?

Бир амаллаб бир-икки ҳазилга олиб кетип мумкин, аммо кунига бир неча мартага учрашганинда бундай қилолмайсан-ку! Сашани унинг қисилган кўзлари, қочирим гаплари, устки қалин ташна лаблари,

нозик қоматидаги очиқдан-очиқ ўзига жазм этувчи жозибали кўкраклари нафратлантирар эди. Сашанинг бахтсизлигига Настя сабабчи бўлди, энди унга ҳазил билан жавоб бериши, унга кулиб қараши керак, жин урсин бундай жазони.

Кунларнинг бирида Саша чўчқахона қурилиши учун келтирилиб тахлаб қўйилган ёғоч уюми олдидан ўтиб кетаётганида йўлини Настя тўсди, Саша унга қўпол қилиб:

— Менга осилаверма, эшитяпсанми, орамизда бўлгани бўлди,— деди ва дағдаға билан қўшиб қўйди.— Агар ҳар хил бўлмағур миш-мишларни тарқатсанг, ўлдираман-қўяман, чин сўзим!

Саша учун доим тайёр табассум Настянинг чеҳрасида бир дақиқа қотиб қолди, лаблари титради. Қиз ўзини йўқотиб қўйиб, бир оз жим турди-да:

— Эҳ, сен, пишмаган хом калла,— деди у афсус билан, сўнг тескари ўгирилди, бир қадам қўйди-ю, тўхтаб орқасига ярим ўгирилди. Сашага унинг ёноғи, рўмоли остидан пешанасига тушиб турган сочлари кўриниб турарди.— Кулгига қолиб кетаман деб қўрқасанми? Қўрқма. Ҳеч ким ўзига қимматли одамини кулгига қўймайди... Хотиржам юравер.

Елкасини кўтарди-ю, тез юриб кетди.

Бошқа пайт бўлганда Саша номус қилган, Настяга ачинган бўларди, бироқ, оғир юк кўтарган аравага кичкина тугунчанинг оғирлиги билинмайди. Бусиз ҳам уни номус ва алам эзиб ётарди. Майли бир оз хунук бўлди, аммо энди Настя уни тинч қўяди.

Бироқ, эртасига Настя унинг олдига келди-да, лабини тишлаб, деди:

— Нега энди коршуноволик лўли қизни бориб кўрмайсан? Ёки кавушингни тўғрилаб қўйганми? — унинг кўзларида заҳарханда кулги яшириниб ётарди.

Саша гапиргиси келмади, тескари ўгирилиб Настядан нари кетди. Бироқ, қиз унинг орқасидан:

— Бекор овора бўласан! Сен унинг учун майда балиқчасан. У катта чўртан балиққа қармоқ ташлаган! — дея бақириб қолди.

Саша қишлоқ четига чиқди. Қовоғини солиб қипкизил шафақ кўринди, афтидан шамол бўлса керак. Осмоннинг бу бурчидан ой кўтарилди. У гўё кун бўйи қуёшдан дарё остида беркиниб ётгану энди сувда

ювилиб оқариб чиққандек эди. Паға-паға бўртган бутлар ҳали ўзларининг баҳорги энгилликларини йўқотмаган, кўкда сайр қилавериб чарчагандек, ҳозир уфққа ёнбошлагандилар.

Саша бошини қуйи эгганича қўлларини чўнтакларига тиқиб, шудгор учун қолдирилган, бегона ўт боса бошлаган дала бўйлаб борарди. Шудгор ҳам нам бўлиб унинг этикларига лой ёпишарди.

Настя нима демоқчи эди?.. «Майда балиқ... Катта чўртан балиққа қармоқ ташлаган... «Наҳот, Катя ҳам эшитган бўлса! Унда тамом. Унга яқинлашмаслик керак. Қайси кўзи билан қарайди... Катяга яқинлашмаслик?! Наҳотки, тамом бўлса? Шундай бўлиши мумкинми? Қувончсиз ҳаёт — ишончсиз ҳаёт. Ахир мана ҳозир қанчалик уялмасин, қалбида қанчалик оғир тош ётмасин, ишончи йўқолмаганку — ҳаммаси унут бўлади, кечиради...» Катя қаердан билиб қолиши мумкин? Қишлоқда ҳеч қандай гап йўқ, агар миш-миш тарқалса, биринчи бўлиб янги раменьеликлар унинг қулоқ-миясини ейишади. Настя бекор айтяпти! Алдаяпти!.. Катянинг ҳеч нарсадан хабари йўқ...

Бироқ, фаҳмлаш мумкин... Бу унчалик қийин эмас. Шунча кундан бери Катяга кўринмади, кунлари Янги Раменьеда ўтди. Катя ғурурли қиз, фақат эсдан чиқариб, кўринмагани учунгина авра-астарини ағдариши мумкин.

Қўрқоқлардек бекиниб юрибдими? Фақат биргина иложи бор — Катянинг ҳузурига бориш, у билан учрашиш керак. Боргандан кейин ҳаммасини айтиб, айбига иқрор бўлиши шарт. Айбига иқрор бўлиши керак! Бироқ, бу Катяни оёқ ости қилиш билан баробарку. Мана мен келдим, марҳамат қилиб мени севавер. Шундан кейин гуноҳидан ўтишига имони комил бўладими? Оқланишнинг бу ерда ҳеч иложи йўқ. Ўзингдан ўзинг ҳазар қиласан, ўзингдан ўзинг нафратланасану, бировлар сенга нисбатан марҳаматли бўлишини истайсанми?

Ҳали шудгор қилинмаган дала қайғули, хунук кўринарди. Қор эриганда сув остида қолган ер қуриб қолган, айрим жойларида эса устки қатлами ёрилиб ҳам кетганди. Жуни тўкилаётган ит танаси сингари эгри-бугри кўримсиз ерни ёввойи ўт босиб кетганди.

Даланинг кўриниши бемордай эди, эгри-бугри қатлам остида ётиш оғир, ҳаётбахш ўсимликлар ўрнига ўз бағрида қирқ бўғиннинг рахит илдизларига, қиёқ ўтнинг текинхўр танасига, ўтлоқдаги оддий майсалар орасида топилмайдиган ҳар хил чиқит ўтларга бардош бериши керак. Дала зориқиб, темир тишларнинг танасини тараб ҳамма палидлардан тозалайдиган, унга эрк ва куч келтирадиган кунни кутиб ётарди.

Саша ҳеч нарсани кўрмай, сезмай борар, шундай бўлса ҳам ҳамма ёқни қоплаб олган хира қизғиш оқшом, поёнсиз ташландиқ ерга ўхшади дала хаёлини четлаб бўлса ҳам қалбининг бир четини ўртарди. Усиз ҳам қайғули, нотинч, талпинаётган фикрлар яна ҳам ваҳималироқ бўлар эди. Сашани яна бедаво дилхасталик қамраб олди.

У бекиниб юрибди, Катяга кўринишдан қўрқяпти. Сашанинг бу хатти-ҳаракати Катя учун кундан-кунга қоронғилашиб, тушуниши қийинлашиб борапти. Кун ўтиши билан ботқоққа чуқуроқ ботяпти, учрашишга, юраги дов бермаяпти, кўзига қараш борган сари қийинлашяпти. Нимани кутсин?.. Катя уни ёдидан чиқаришини кутиши керакми, ўзи бундай жудоликка бардош бера олармикан? Уят! Даҳшат! Иложи йўқ! Бироқ, бу зарур!.. Катянинг ҳузурига бориш керак. Унга ҳаммасини айтиш керак. Ғурурни йиғиштириб қўйиб, ундан кечирим сўраш керак... Қандай ғурур бўлсин Сашада, ғурурни эсига олмаса ҳам бўлади. Кечирим сўраш керак... У ёғи Катянинг ихтиёрида...

Саша тош йўлга чиқиб машина кута бошлади.

18

Мансуров билан бўлган тунги учрашувдан кейин Катя яхши иш қилдимми ёки ёмонми деб анча азоб тортиб юрди.

Яхшими ё ёмонми?

Катя ўрнида тўлганиб ётаркан, туни билан қилган ишидан норози бўлиб чиқди. Қилган ишидан пушаймон бўлиб, уни виждон азоби ўртарди.

Катянинг буваси ўз хотини билан йиғирма саккиз йил турмуш қурди, кумуш тўйини ўтказди. Чол-кампир ўла-ўлгунча бир-бирларидан меҳрлари совимагани

Катянинг ҳали ёдида. «Кешенька, азизим, — дерди эркалаб Софья Кузьминична, — оёғим ҳеч совқотмайди». «Онаси! — дерди қуруқ дўқ қилиб Аркадий Максимович, — агар мени тинч-хотиржам яшасин десанг, менга қулоқ соласан. Оёғингни ўраб, печка олдида ўтир».

Катянинг ота-онаси эса бирга атиги тўрт йил яшашган, холос. Отаси ўз хотинини лаган-товоққа солгудай ҳурматини бажо келтириши ҳақида ҳам эшитган. Хотини тўсатдан вафот этганда жуда қаттиқ қайғурган, ҳатто ўзини-ўзи бир бало қилиб қўймасин, деб орқасидан кузатиб ҳам юришган.

Бувиси доим: «Бизнинг оиламиз ҳар тўкисда бир айб мақолига амал қилмайди — оиламизда ҳеч қандай айб йўқ. Халқ олдида Зеленцовлар оиласининг қалби тоза», дерди.

Катя бўлса ҳамма оилавий одоблардан юз ўгирди. Зеленцовлар оиласидан биринчи бўлиб Катянинг орқасидан гап тарқатишади. Саша-чи?.. Зеленцовларнинг ҳаммаси ҳам ҳалоллиги, садоқати, тўғри сўзлиги билан ажралиб турарди. Катя Саша билан учрашиб юраркан, унга сени севаман деган, ниҳоят умр йўлдоши бўлишга рози бўлган. Саша ишонгану, бироқ, Катя алдади. Жуда нотўғри иш қилди, Катя ўзини оқлашга ҳеч йўл йўқ.

Катя бир кеча-кундўз шундай деб ўйлади.

Бироқ, бу ҳақда ўйлар экан, у беихтиёр Мансуровни эсларди. Бир дақиқа ҳам ёдидан кўтарилмасди. Катя унинг тундлашган, амирона илтижо билан боқувчи кўзларини, баъзан журъатсиз, тортинчоқ қиёфага кирган қатъий чеҳрасини, қизнинг қўлларини қаттиқ қисган қўлларини, гоҳ юмшоқлашиб, эҳтиёткорона қилган меҳрибончилигини эсларди. Унинг эҳтирос билан шивирлаганини, эркакларга хос ўкинч билан қийналаётганини, турмушининг оғирлигидан нолишини эсларди.

Бу хотирот, ўкинч-пушаймон, қилган ишининг ёмонлигини сезиш туйғуси билан биргалашиб Катяни даҳшатга соларди. Даҳшат ўз навбатида ҳайрат уйғотар эди. Қандай қилиб Павел Катяга бундай қарашга, гапиришга журъат этди, Катяни қийноққа солиб бундай қилишга унинг нима ҳақи бор эди? Ахир унинг ёши улугроқ, ақллироқ, нима қилаётга-

нини у кўпроқ тушунар эди-ку! Қиттак бўлса ҳам ўзини оқлаш, қалбини тирнаётган гуноҳининг бир қисмини бўлса ҳам бошқага юклаш истаги бор эди. Катя Павел Сергеевичдан гина қиларди.

Агар Павел Сергеевич эртаси кечқурун Катянинг ҳузурига келганида у, майли, саросимага тушибми, довдираганиданми ундан юзини ўгирган бўларди. Аммо Мансуров келмади. Катя районда иш қизғинлигини биларди, Павел Сергеевичнинг вақти йўқ, райкомда ярим кечагача чироқ ёниб ётади.

Келмади, банд.. Катяни эслашга вақти йўқлиги фақат бандлигиданмикин?.. Йўқ, йўқ! Нега бўлмаса у ўшанда ҳаяжондан тундлашган кўзлари билан Катяга тикилди. Дадил, мустаҳкам иродали бу одамнинг юзларидаги журъатсизликка, қўллариининг хатти-ҳаракатига, турмуш оғирлиги ҳақида нафаси тиқилиб шивирлашига бир дақиқалик иштиёқ сабаб бўлмагандир ахир... Самимий эмасмиди у? Бу ҳақда гумонсирашнинг ўзи бемаънилик. Бунақа ҳазил қилиши, алдаши мумкинмас! Гаплари самимий, демак, севади... Катя-чи? Наҳотки, ўз қадрини шунчалик йўқотганки, бировни севмай туриб яқин алоқада бўлади? Йўқ, бўлмаган гап! Минг марта йўқ! Катя ҳам севади! Севадими, хўш, бўлмаса қилган ишида қандай ёмонлик бор? Нега афсус-надомат ўтида куяди, номусдан қийналади?

Тўсатдан Катя учун ҳаёт бошқача тус олди. Катя қандай воқеа юз бермасин, анчайин бежавотир бўлар эди. Уни зотли мол келгани суюнтирар, уларнинг ёмон кўникиши ранжитар, аммо суюнса ҳам, ҳар бир онгли коршуноволик қатори эди, ундан ортиқ эмасди. Энди бўлса у атрофга Павел Мансуров кўзи билан, районни бошқараётган одамнинг кўзи билан қарайдиган бўлди.

Мол учун ем-хашак йўқ. Нима қилиш керак? Қолхозчиларга қандай маслаҳат берсин? Павелга жуда оғир бўлди-да!

Мургин колхозида сигир ўлди. Бу ҳалокатнинг бошланиши эмасмикан? Уйлашнинг ўзи даҳшатли. Ҳаммадан ҳам даҳшатлироғи, тўғриси, унинг бўйнида...

Яна ўша Мургинда иккинчи мол ўлди! Раис деган шунчалар ношуд бўладими? Павел, азизгинам, у сени

шарманда қилади, қари тентакка айт, эс-ҳушини йиғиб олсин, қаттиқроқ талаб қил!..

Тавба! Кундан-кунга қийинлашапти! Мургин ўзини осиб қўйибди! Ҳамма тош Павелнинг бошига ёғилди, унинг юки оғир! Бу одамга жуда оғир! Одамларни бахтли этиш қанчалар қийин...

Қанчалик худбин экан-а Катя! Тагин учрашмаяпти, эсидан чиқаради деб ичида гина қилиб юрибди-я... Бошқа иши ҳам бошидан ошиб ётибди. Учрашмаса ҳам, гоҳида эсидан чиқарса ҳам майли, Катя кечиради, Катя тушунади... Катя халқнинг ҳамма ғам-ташвишларини ўз елкасида кўтариб юрадиган одамни севишдек бахтга муяссар бўлган. Машаққатли бахт! Бироқ, Катя бу бахтдан воз кечмайди.

Азоб чекишнинг ўзи бемаънигарчилик...

Буваси: «Оиламизнинг ҳеч нуқсони йўқ» деб тўғри айтган.

Катя ўз оиласини унутгани йўқ.

Катянинг бувиси ҳам Аркадий Максимович каби мактабда ишларди, аммо охирги дарсини тугатолмай юрак касали тутиб ўлди бечора.

Катянинг онаси эса врач эди. Иссиқ ёз кунларининг бирида Верхнешор сельсоветида ич буруғи эпидемияси тарқалди. Онаси ўша ёққа борди, ўзига ҳам шуну касал юқди. Ун саккиз, йигирма соатлаб ҳориб-чарчаб ишлаш зўр келди шекилли, касални кўтаролмай ҳалок бўлди.

Отаси эса қирқ иккинчи йили қишда Сталинград остонасида ҳалок бўлди.

Буваси мактабда ўттиз йилга яқин ишлади...

Катя ўз оиласидан доим ғурурланиб юрарди, ўзи ҳам ҳаётини зўр ишга, қаҳрамонликка бағишлашдай буюк бахтни орзу қилиб юрарди.

Қиз бола нарса, қўлидан нима ҳам келарди? Қаҳрамонлик кўрсатиш қўлидан келармикин? Пайтини пойлаб юрди. Ҳаёт эса ўз йўлида текис, одатдагидай давом этяпти...

Мана энди пайти келди, унинг қаҳрамонлиги — муҳаббати! У оддий одамни, бўлажак умр йўлдоши сифатида севмайди. Катя ўз ҳаётини одамларга бағишлаган кишини севади. Ўзига нисбатан алоҳида эътибор қилишни талаб қилмайди! Йўқ! Эътибор талаб қилиш, бу унинг вақтини олиш деган гап.

Фақат биргина истаги бор Катянинг— Павел билсин, унга чексиз ишонадиган, уни севадиган, унинг учун, фақат унинг учун яшаётган Катяси борлигини билсин! Ахир Павел учун яшаш— одамлар учун яшаш деган гап!

Шунинг учун Катя, Зеленцовалар оиласидаги нуқсон эмас. Унинг нияти холис, қалби соф! Нима бўлса ҳам бемаънигарчиликка йўл қўймайди.

Саша-чи?.. Саша нима бўлади?.. Унга тушунтириб бўлармиди? Уларнинг ўтмишдаги севгилари шунчаки эрмак эди...

19

Пастаккина уй, буталар орасига деразадан ёруғ шуьда тушиб турибди, ёлғиз оёқ йўл бошидаги панжарага ўрнатилган эшик ланг очиқ, бир четда қари аргувон дарахти— ҳаммаси таниш! Авваллари ҳам қадрдон эди бу жой, энди эса қадрдонлиги яна ҳам ортди.

Мана шу ерда, буталар орқасида, дераза ортида Катя яшайди. Мана шу ёлғиз оёқ йўлни унинг оёқлари яқингинада босиб ўтган, унинг қўллари эшикнинг дағал тортқичини тутганлиги хаёлий ҳам, афсона ҳам эмас...

Саша эшикни аста очиб ҳовлига кирди. Нима бўларкин, деб бир дам нафасини ичига ютди: «Қандай кутиб оларкин? Нима деркин-а?..»

Қизил смородина бутаси билан уйнинг ёғоч девори ўртасидан дераза олдига ўтиш осон. Саша колхоздан қишлоққа фавқулодда келиб қолса, энг чеккадаги деразани аста икки марта чертар эди. Шу дераза олдида Катянинг столчаси бор...

Дераза пардалари тортилиб қўйилган эди-ю, бироқ, парда билан кесаки орасида тирқиш очилиб қолганди... Саша деразага ёпишди, кўзига таниш столнинг бир бўлаги, қалин, эскириб кетган китоб, китоб устида қизнинг қўллари кўринди! Ориқ, жажжи қўллар ўзларининг нозик ҳаракати билан осойишталик ва ўйчанликни ифода этарди. Катя нима ҳақида ўйланиб қолдйкин?.. Фақат дераза ойналари-ю, дарпардалар уни Катядан ажратиб турибди. Катя, Катя. Саша аста чертди. Китоб устидаги қўллар

чўчиб тушди-ю, бироқ, жойида хавотирга тушиб қотиб қолди— қулоқ соляпти.. Сашанинг юраги бўлса шундай қаттиқ уряптики, ҳатто уйда ҳам эшитилаётган бўлса керак. Катя, Катя!.. Қўллар бўшашди, афтидан, қулоғига чалингандай бўлди.

Саша деразани яна чертди. Қўллар китобдан тортилди. Дарпарда очилди-ю, кўзлари кўзларига тўқнаш келди, Саша ойна орқасида Катянинг юзини кўрди.

— Катя,— деди секин Саша.

Дарпарда тушди, каттароқ очилиб қолган тирқишдан хонанинг бир қисми— деворга таниш «Синоп жанги» номли сурат кўринди. Катянинг буваси чолларга хос юриш билан сурат ёнидан ўтиб кетди.

Саша буталарга қоқила-суқила эшик томон юрди.

Эшик узоқ очилмай турди. Ой ёруғида йилтираб турган эшик ҳалқаси ҳиссиз— ҳаётдан ҳеч қандай дарак йўқ эди. «Нега Катядан дарак йўқ, эшитганмикин? Фаҳмлаб қолган бўлса-чи? Балки кўрингиси йўқдир? Қачон очади? Катя! Катя!..»

Эшик орқасида оҳиста шарпа эшитилди. Эшикка тушиб турган ёруғ силкинди, эшик айёрона ғичирлаб очилди.

Катя оппоқ рўмолга ўралиб чиқди, юзи ҳам, қўли ҳам кўринмайди. Сашанинг томоғига бир нарса тиқилгандай бўлди, у зўрға хириллаб:

— К-катя!— деди-да, бошини хам қилиб олган, қўллари икки ёнида, рўмолининг попуклари тиззасигача осилиб тушган, баланд бўйли Катяга тикилганча жим бўлиб қолди.

Катя нигоҳини кўтармай деди:

— Келганинг яхши бўлибди. Мен сенга айтишим керакки...

— Катя! Мен ўзим сенга айтиб бераман! Ҳаммасини.

— Мен айтишим керак!— овозини баландлатиб деди Катя.— Мени кечир, мен энди тушундим, ҳавасга берилган эканман, холос. Мен севмас эдим... Ҳа, барибир эмасми!.. Саша, илтимос, бошқа келма.

— Катя, аввал эшитсанг-чи...

— Бир-биримизни қийнаб нима қиламиз... Мен энди чинакамига... бошқа одамни севаман.— Гап шу,— энгил тортиб деди Катя.

У энди ярим очик эшик орқали, қоронғиликда туриб шошиб қўшиб қўйди:

— Сен тушунишинг керак.

Бу сафар эшик зарб билан чўчиб, гўёки, «Оҳ!» дегандек гижирлади.

Ҳалқа анча вақтгача силкиниб турди. Саша ҳеч нарсага тушунмай, ҳиссиз, аламсиз, мияси ғовлаб, қалби бўм-бўш, ҳалқача жойида қимирламай қотиб қолгунча тикилиб қолди.

У кўча эшик олдида тўхтади, оёқлари бўшашиб ёғочга суялди. Икки соат бурун рангпар бўлиб турган ой энди кучга тўлиб, қиё боқиб, мамнун нур сочар эди...

Саша ана шу эшик олдида биринчи марта Катя билан хайрлашганини эслади. Ой шуълалари худди ана шунда ерга танга-танга бўлиб сочилиб ётар, шамолда худди ҳозиргидай эриниб ҳаракатга келарди... Ана шундай шуълалардан бири Катянинг оппоқ кофточкасини силаб-сийпарди. Фақат ўшанда ой дум-думалоқ ва яна ҳам ёруғроқ эди...

УЧИНЧИ ҚИСМ

1

Мургиннинг чарм шапкаси хона бурчагидаги сейф устида ётарди. Мансуров шапкани эсидан ҳам чиқариб юборганди— кейинги кунларда у жойида ўтирмади ҳисоб. Погребноёга бориб терговчига маълумот берди. Шахсан ўзи марҳумнинг дафн маросимида қатнашди, колхозчилар йиғилишини ўтказди, унда ёш агроном Алёшинни раис қилиб сайлашди.

Мансуров чарм шапкани унутди-ю, бироқ Мургуни ярим тунда, уйқуга кетганида унутмаса, бўлмаса доим хаёлидан кетмасди.

Бирпасда букчайиб, чўкиб қолган гавда, бўшашиб, оёғини судраб юриб кетаётган Федосий эсига тушарди. Унинг: «Ҳаммаси тамом бўлади!..» Хириллаб, «Уят...» деганлари, эшик олдида бир чайқалиб, кесакига урилгани эсига тушди. Одамга ачинасан киши. Эсизгина, бекор кетди! Бироқ Мансуров ҳали ҳали ўзини айбли санамасди. У юмшоқ гапиришга, камчиликларни силаб-сыйпаб кетишга, таъна қилмасликка, кечиришга ва шу билан янгитдан масъулиятсизликка йўл қўйишга ҳаққи йўқ эди. Павел вазифаси нимани талаб этган бўлса шундай иш кўрди!

Аммо бундай важ-сабаблар кимга керак? Йўл қўйиб бўлмайдиган воқеа содир бўлди, айбдорларни ахтаришади энди. Обком албатта қизиқади. Кўз-ёшсиз ўтмаса керак бу воқеа... Агар, ҳаттоки, билвосита айбингни топсалар ҳам партия ишида ушлаб турмайдилар. «Иши қониқарли эмас... Одамларни атрофлича тушунмайди» каби айбларни қўйишади. Ўлганнинг устига кўмган бўлди-да!

Мансуров, айниқса, шу кунлари кўнглини ёзиб суҳбатлашадиган одам тополмай юрганди. Шунинг учун кечқурун ҳузурига Игнат Гмизин кириб келган-

да жуда хурсанд бўлиб кетди. Игнат Павелнинг энг яқин дўсти эди. Бироқ кейинги пайтларда ораларига бир оз совуқлик тушгани учунми кам учрашишар, учрашиб қолса ҳам бир-икки оғиз гаплашиб, ўз йўлларига кетадиган бўлиб қолишганди. Бунинг устига Анна билан алоқалари таранглашиб қолган, ҳар ҳолда Игнат унинг туғишган акаси, шунинг учун ҳам сўзсиз, истаса-истамаса Павелни хижолат қиларди.

— Қарасам, чиронинг ёниб турибди...— деди Игнат одатдаги оҳангда, стол узра қўлини узатар экан.

Офтобда куйган Игнат елкадор, пишиган, яқинда қирилган боши ҳамма силлиқ дўнгалари билан шундай ялтирар эдики, одам беихтиёр уни силагиси келарди. Афтидан, бундай одамлар ўзларининг табиати билан шубҳа ўтида ўртанмайдилар, саросимага тушмайдилар, улар доим бир хил, ишончлари комил, хотиржам. Игнат ўз колхозини қадам-бақдам, шошилмай, қоқилмай юқорига кўтариб кетяпти. Зотли сигирларни боқишда муваффақиятсизликлар, Мургин ҳалокатига сабаб бўлган фавқулодда ҳодисалар қаердадир бошқа жойда, тоза қирилган бу каллага тегмай ўтмоқда. Павел Игнатга пинҳона суқ билан қараб турарди

— Келганинг учун хурсандман. Жуда хурсандман.

— Бир иш билан келгандим.

— Ишингни йиғиштир! Кел, ўтириб оддий одамларга ўхшаб бир суҳбатлашайлик, ем-хашак базаси ҳақида эмас, шундай, ҳеч нарса ҳақида, масалан, кечаги ёмғир ҳақида. Биласанми, Игнат, жуда оғир. Бунинг устига Федосий... Обрўим, ҳурма-тим бор, бироқ қараб турсам бир ўзим якка эканман.

— Нега энди? Катта хўжайин бўлганинг учунми?

— Билмайман. Бурнимни кўтармаяпман, димогим пишмаган, шекилли.

Иккиси бир оз жим қолишди. Ишдан бошқа мавзуда гаплашишни унутишган экан. Қачонлардир Игнат Павелни балиқ овига таклиф этар, улар Катта Ўрмон четидаги кўлда ёнларига яримтани қўйиб олиб учрашишар, ҳар қайсилари фронт ҳақидаги ўз таассуротларини гапирар эдилар. Бу кўлда товонбалиқ

жуда кўп эди. Мана, ишдан қўллари бўшамагани сабабли товонбалиқ тутгани боришмаганига, қиттай-қиттай қилишмаганига анча бўлиб кетди...

Павел хўрсиниб қўйиб: «Қани, гапир, қандай ишинг бор эди», демоқчи эди-ю, бироқ Игнат:

— Бу нима?— деб сўради ва бориб сейф устидаги Мургиннинг шапкасини олди. Юмшоқ, гўштдор юзи қотиб қолди, кўнглида қандайдир одатдан ташқариги норозилик пайдо бўлди.

Павел учун эса шапканинг пайдо бўлиб қолиши тасодиф эди. Иккаласи бир-икки минут жим, шапкани кузатиб туришди: чарми саргайган, эскириб кетганидан ўзининг камсуқум хўжайинига кўп йил хизмат қилганга ўхшайди, айвончаси шалпайган, ушлана-бериб — Федосийнинг қўли билан ушланган — кирланиб кетган, астари эса тердан қорайган бўлиб, ҳалигача тер ҳиди димоққа уриб турарди. Мургин ана шу эскириб кетган шапкада яшашни давом эттирар эди. Ўтган куни уни дафн этиб келишган Павелга ҳам, Игнатга ҳам ҳаётнинг бу нишонаси ажиб туюларди...

— Ташлаб кетибди... Олиб қўйдим. Кейин бермоқчи эдим... Бўлмади,— зўрға овоз чиқариб деди Павел.

— Хўш, хўш... Шапкасиз чиқиб кетибди-да,— қовоғини солиб гўлдиреди Игнат.

— Игнат... сен мени айбдор ҳисоблайсанми?

— Нимада? Бу ишдами? Ахир сен унга танбеҳни арқон қидирсин деб бермагансану.

— Айримлар шундай деб ўйлашяпти, менимча.

— Бундай бўлмаса керак...

Яна ўртага ноқулай жимлик чўкди. Игнат қўлидаги шапкани ҳар тарафини кузатиб айлантитар, Павел эса аламига чидаёлмай: «Қўйсанг-чи қўлинг дагини! Ўйинчоқ топиб олдингми...» дегиси келарди.

Игнат ниҳоят шапкани қўйиб деди:

— Ростини айт, Федосийни ҳаммани қўрқитиш учун қайдамоқчи эдингми?

— Нега энди қўрқитиш учун экан? Мен фақат қолганлар ўз ишига жиддийроқ муносабатда бўлсин, деган ниятда эдим.

— Арава мойланмаган бўлса юриши қийин бўлади— бунга от айбдор эмас-ку!..

— Жумбоқсиз гапир...

— Қанақасига жумбоқ бўлсин. Павел, зотли сигир деб ҳаддан ташқари ўтказиб юбординг.

— Биладан. Оддий ҳадиксираш бу.

— Менинг ҳеч ҳадиксирайдиган ерим йўқ, ука. Ўз молимни боқиб оламан, иссиқдан ҳам сақлайман, ўлатга ҳам йўл қўймайман, ҳаммасини сақлаб қоламан.

— Нега ташвишга тушяпсан бўлмаса?

— Ўзим учун эмас. «Искра»лик Никита Бочков, «Қизил тонг»лик Лучильников учун, қолган ҳамма колхозлар учун хавотирдаман. Зотли мол уларни гафлатда қолдирди.

— Кечирасану, бу ишларни ҳал қилишни ўзимизга қўйиб берсанг.

— Ким у «ўзимиз»?

— Райком.

— Мен райком бюросининг аъзосиман. Нима учун мен сенга нисбатан район учун камроқ қайғуришим керак экан?

Мансуров лабини буриб, тиржайиб қўйди:

— Бундан чиқди, кам эмас, кўпроқ қайғурад экансан-да. Нима ҳам дердик, яхши, жуда яхши.

— Эҳтиёт бўл, янги ўтни юлиб ташлаш каби янги хатони тузатиш ҳам осон бўлади.

...Ҳа, ораларидан ола мушук ўтди. Пичан ўриш устида, шу пайтгача трактор косилкаларини юбормаган МТС устида (Игнат шу ҳақда хабар бергани кирганди) тортишишди, сиполик билан хайрлашишди.

Мансуров жиғибийрон бўлиб ўзича ўйларди:

«Таваккалига иш қиласану, атрофингдагилар онасининг пинжига суқилади, аланг-жаламг қилади. Игнат-чи, Игнат! Нега тушунмайди: мол келган, бўлинган, чекинсанг — областда ёмон жанжал кўтарилади...»

Мургиннинг шапкаси столда ётарди. Нима қилиш керак уни? Хонасида сақлаб ўтирмайди-ку ахир. Ташлаб юборсинми? Негадир қўли бормаяпти. Федосийнинг бевасига юборсинми?.. Погребное қишлоғидагилар нима деб ўйлашлари мумкин? Райком секретари марҳумнинг шапкасини юборибди, — ҳар хил миш-мишларни тўқиб юришади яна. Савил қолгур шапканинг ўзи эса бир пулга қиммат.

Павел уни столининг энг пастидаги тортмасига тикди-да, қулфлаб қўйди — кўздан нари тургани маъқул.

2

Павел Мансуровни, ўзи кутганидек, обкомга чақиртиришди. Агарда уни ишдан четлатишса ким билади, қаерга боради? Ўзининг бутун нотинч ҳаёти давомида биронта ҳам касб эгаси бўлолмади. Инженер ҳам, агроном ҳам, ўқитувчи ҳам эмас, бор-йўғи запасдаги офицер, холос. Қаерга ишга жойлашарди? Нар и борса саноат моллари артелига бошлиқ қилиб жўнатишлари мумкин ёки озиқ-овқат саноатининг бирон-бир мудроқ конторасига жўнатишади-да!

Бироқ Павел, Кургановнинг кабинетига ташқи кўринишдан вазмин, обрў сақлаб, бошини тик кўтариб, шахдам қадам ташлаб кириб борди.

Хонага катта деразадан шаҳар қуёшининг чангли нури қиялаб тушиб турганди. Курганов камзулсиз, янги кийган кўйлагининг ёқаси очиқ, бўйни терлаб ўтирарди. Обком секретарининг одатдаги ўйноқи, кичкина қорачигли ўткир боқувчи кўзлари солинган қовоқлари остидан ҳорғин қараб турарди. Кургановнинг иссиқдан толиққан юзлари, кўз қорачиғларини ўз остида яшириб турувчи жигар ранг оғир қовоқлари, унинг камзул киймасдан оддий кийинганлиги — ҳаммаси қанчалик қизиқ бўлмасин, Павел Мансуровни тинчлантирди. Ана шу анча ёшга бориб қолган (Мансуров Кургановнинг қарилигини энди сезиб қолганди), кўринишидан оддий одам Павелнинг ҳаётини ағдартўнтар қилиб юборишига ишонгиси келмасди. Бунинг учун унинг назарида қандайдир ғайри табиий шароит ва обком секретари ҳам оддий кўринишда эмас, балки расмий бўлишида керак эди.

Устига қизил мато ёзилган мажлис столида, Павел ўтирган жойнинг рўпарасида қандайдир қурилиш макети қўйилганди: деворлари жажжи-жажжи ходалардан ясалган бўлиб, усти оддийсидан ҳеч фарқи бўлмаган кичкина шифер билан ёпилган, ланг очиқ эшикчалардан эса рельс чиқиб қолган, рельс устида вагончалар, электр лампочкали симёғочлар, энг қизиғи, иккита корпус бир-бирининг

рўпарасига «Т» шаклида қўйилган эди. Павел Мансуров гоҳ макетга, гоҳ Кургановга қараб, ҳаяжонланмай, ўзини оқлашга уринмай, гўё фавқулодда ҳодиса эмас, балки пичан ўрими ҳақида ахборот бераётгандай ҳикоя қила кетди:

...Ем-хашак оз. Бу рост. Аммо ем-хашак танқислиги деярли орқада қолганда, Мургин колхозида устма-уст иккита зотли мол ўлиб берди— бир йўла иккита бахтсиз ҳодиса. Павел, райком секретари сифатида бундай ҳолга юзаки қараб туролмайдди, аябатта. Бюро бўлди. Павел, очиги, жуда кескин гаширди, бошқа иложи йўқ эди-да... Хуллас, у бўлди-бу бўлди, дард устига чипқон чиққандай, пиравордида етти ухлаб тушига кирмаган фожиа юз берди. У ўзини оқламайдди. Агар обком ва райком коммунистлари бу ишда уни айблашса, нима ҳам дерди, қабул қилади...

Курганов эшитиб ўтираркан, ерга қарар, вақти-вақти билан қовоқлари аста кўтарилиб, кичкина қорачиғли кўзлари билан Павелга синовчан, ахтарувчан назар ташлаб қўярди. Бундай пайтларда, Павелнинг қафтлари терга ботар, аммо меъёрида давом эттираётган гапидан адашмай бу нигоҳга бардош берарди.

— Нега бўлмаса ҳадиксирайсан?— деб тўсатдан сўраб қолди Курганов.— Ё шундай бўлса ҳам бирон нарасада айбингни сезяпсанми?

Павел елкасини учуриб қўйди.

— Бир инсон ўзини ҳалок этади— қўрқасан киши... Айбим эса, ким билади, балки бордир.

Кургановнинг қовоқлари яна кўтарилди. Павел худди қаншарига кимдир муздек темир босгандек ўзини ноқулай ҳис этди.

— Айбинг бор. Усиз бўлмайди.— Кургановнинг овози ҳам кўз қарашидек қаттиқ ва совуқ эди.— Одамнинг ҳалокати учун ҳеч кимни оқламайдилар. Партиявий виждонинг нима деяпти? Ўзинг айт: қандай жазога лойиқсан?

Павел индамади.

— Хўш!

— Ҳаммасига тайёрман.

— Жудаям хунук воқеа! Фавқулодда ҳодиса! Бироқ сенинг қанчалик айбдорлигинг бизга қоронғи.

Бундай ишларга ҳайфсан берилмайди. Партиядан ҳайдашга асос йўқ. Энг муҳими, сен инсон сифатида, коммунист сифатида ўз виждонинг-ла оғирликни сезининг керак...

Павел Кургановнинг сўзларини эшитар, номаълум қурилиш макетига тикилар экан, қалбини эзаётган оғир тош борган сари енгиллашаётганини сезарди. «Хавф-хатар ўтди. Айбсиз деб топишди. Тўғри-да... Майли, сўкаверсин, унинг вазифаси...»

— Оғир сабоқ, эсингда бўлсин!— деди-да, Курганов ўрнидан туриб стол ёнига ўтди.

Павел хайрлашмоқчи эди-ю, бироқ секретарь қурилиш макетини авайлаб силаб қўйди-да, мутлақо бошқа оҳангда деди:

— Ҳеч нарсага қизиқмайсан-а! Бақрайиб қараб турибсану, нима экан бу деб қизиқмайсан.

— Ҳеч тушунолмаганиман,— деди Павел айбдорлардай уялиб макетга тикилар экан.— Молхона эмасми? Йўқ. Чўчқа фермасига ҳам ўхшамайди.

— Ана кўрдингми? Атрофда нималар бўлаётганидан беҳабармиз. Боршагов колхозида бу бинонинг қурилганига икки йил бўляпти. Бу ўйинчоқни менга у ё совға тариқасида, ёки ибрат бўлсин, мана бошқалардан ақл ўрган, деб юборган...

Павел ҳушёр тортди: Боршагов колхозининг донғи кетган эди. Боршагов эса ўз-ўзидан етишиб чиққан талантли, машҳур одам. Маълумоти фақат уч класс бўлган, ҳатто черковга қарашли мактабни ҳам битирмаган бу одамни Тимирязев академиясига профессорларга лекция ўқишга чақиришган. Яна қандайдир янгилик бўлиши керак, яна газеталар ҳамма ёққа жар солсалар керак!

— Бу, қадрли дўстим, молхона ҳам, чўчқахона ҳам эмас, бу фабрика-ошхона... Ҳа, ҳа, фабрика! Мана, қара...— Курганов шиферни очди-да, ем-хашак димланадиган ҳовуз, иссиқ пар ўтадиган трубалар, машина бўлими ҳақида ҳикоя қила кетди. Хуллас, бу даргоҳга, айтайлик, сомон ортилган арава кирса, бир соатдан кейин вагончалар сомонга мутлақо ўхшамайдиган озуқа олиб чиқишади. Боршагов кулиб, темир миҳни ҳам шундай тайёрласа бўладики, сигирлар уни еб кўриб, ҳатто лабини ялашади деб кулади. Бир бош сигирни тўйғазиш икки баравар арзонга тушади.

Электр сув чиқаради, электр ем-хашак майдалайди, уларни тарқатади. Одам вагончаларни димланадиган ҳовуз олдида тўхтатиб, ем-хашакни ўша ерга ағдарса бўлгани.

Курганов Павелнинг тирсагидан маҳкам ушлаб ёнига ўтқазди-да, ишонч тўла қувноқ кўзлари билан унинг юзига тикилиб, гапида давом этди:

— Мана, шуни кўвда тутиш керак! Зотли мол бор, эски ем-хашак базаси — пичан, силос ва бошқа ем-хашак бор, фақат биз уларни кўпайтиришимиз керак. Бу ишда бизга мана шундай озуқа цехлари ёрдам беради. Ана ўшандагина бизнинг областимизда эшелонлаб гўшт-ёғ етказилади, бунинг устига арзон ҳам бўлади? Сенинг районинг зотли сигирларни ўзлаштириш бўйича биринчилар қаторида кетяпти, биринчи бўлиб Боршагов ташаббусини ҳам қўллаши керак.

— Озуқа цехи... Ҳа-а, ҳавас қилса арзийди,— дея тасдиқлади Павел унчалик завқ-шавққа тўлмай,— фақат қиммат-да, колхозларимизнинг кармонига тўғри келмаса керак.

— Сизда электр бор. Энг кераги шу. Ҳеч ким сиздан эртагаёқ бундай цех қургин деб талаб қилмайди. Аста-секин, шароитга қараб қура бошланг, бироқ умрбод бўлсин. Фақат ваъдалар билан чекланиб қолманглар. Бошланса ҳозирдан бошланиши керак, бугунмас, эртага озуқа цехлари қурилиши бошланиши керак...

Поезд тақ-тақ қилиб шаҳардан узоқлашар эди. Сибирга кетаётган йўловчиларнинг ҳаёти ўз меъёрида. Бу ҳаёт Павел вагонга чиққунга қадар бошланган бўлса, у ўзининг Великая станциясида тушиб кетганидан кейин ҳам шундай давом этаверади. Купедагилар домино тошларини тақиллатишар, очиқ китоб устида мудрашар эди...

Павел дераза олдида турарди. Мургин воқеаси бошқача тугаши мумкин эди. Энди Павел ўзини анча енгил ҳис этиши керак эди-ю, бироқ енгил бўлмади... Кўпчилик колхозларнинг молхоналари бузилган, қишда зотли моллар совуқдан тараша бўлиб қолишадди. Озуқа цехига йўл бўлсин! Кўрнага қараб оёқ узатиш керак... Аммо Кургановга эътироз билдириб бўлмайди... Масалани дарров кўндаланг қўяди: «Кучин-

гиз озми?.. Нега бўлмаса шунча мол оласиз, куч-қудратингизни ҳисобга олмаган экансиз-да?..» Нима деб жавоб бериб бўлади?..

Бу ёқдан Игнат... У бир гап бошладими — ҳаддан ошириб юбординг, иқрор бўл, деб қўймайди. Иқрор бўлиб кўр-чи, обкомдан шундай момақалдироқ ёғиладики, Мансуровнинг чанги чиқиб кетади. Мол, ем-хашак танқислигини, ҳатто Мургин ўлимини ҳам эшлашади. Чигил мураккаблашиб борапти, уни қандай ечиб бўлади?

Дераза ортидан бирин-кетин таниш манзаралар ўтиб боради: поёни йўқ ўтлоқлар, сариқ ямоқ шудгорларни офтоб қизитган, кўринишдан сокин қишлоқлар, йўллардаги тиним билмаган юк машиналари кўзга ташланади. Гоҳо косилка, пичан йиғаётган аёлларнинг ранг-баранг кўйлаклари, пичан гарамлари кўриниб қолади.

Ҳамма ёқда тинч-осойишта ҳаёт. Ҳамма қатори яшаб хурсанд бўлса қандай яхши бўларди. Йўқ, бўлмаяпти-да!

3

Саша ҳаётида энг оғир ранжу аламни ҳаммадан яшириб, ҳеч кимга айтмай юрди. Ранж-алам ташқаридан билинмаган — рангини сарғайтмаган, тунлари уйқусизликдан безовта қилмади дейлик, правлениеда биронта бригадирнинг қизиқ гапига ҳамма қатори хахолаб кулса-да, аммо барибир бу билан унинг қайғуси камаймасди.

Настя Баклушинанинг шодлиги ичига сиғмасди... Бир куни кечки пайт Настя Сашанинг олдига келганида, йигитнинг ўзи қизни дарё соҳилига етаклаб кетди...

Игнат Гмизин Сашани колхознинг янги бригадаси — Кудрявинога жўнатди.

Баҳордан то пичан ўрмигача вақт узоқ эмас. Кудрявинода ҳаёт ўзгарди-ю, бироқ жуда ҳам сезиларли даражада эмас. Уйдирмачининг ўрнига узун бўйли, қоқ суяк, оёқлари пояга ўхшаш, ингичка томоғидан кекирдаги худди тош ютиб юборгандай чиқиб турадиган Пётр Мирошинни бригадир этиб тайинлашди. (Узун томоғи ва томоқ қириб гапиргани учун уни «Ғоз» деб аташарди.) У колхозга ўтган йили келган.

Пётр армияда мудардан ортиқ хизмат қилган, бироқ фақат старшина унвонига эга бўла олган, холос. У сийрак, қизғиш мўйловини доим бураб юрар, ростамига ҳеч жаҳли чиқмас, лекин курдявиноликлар ундан ҳадиксирар эдилар. Улар энди ўрмонга ҳадеб кетиб қолмасдилар, бунинг сабаби балки ўрмонда қўзиқорин ва мева палласи етиб келмаганидан бўлса керак. Кудрявиноликлар бу йил ерларини бошқача экидилар: арпа ва буғдой кам экилди, кўпроқ кунгабоқар, озуқа учун шолгом, кўк ем учун нўхат экидилар. Мирошин силос ҳовузини қазитиш учун ҳар куни одам тўпларди. Кудрявиноликлар, «Нонга бойиб кетадигандек тупроқ ковлаганимиз ковлаган экан-да...» деб норози бўлишарди. Бироқ ҳар ойнинг охири Янги Раменъедан арава-арава ун (ун қўл тегирмонида тортилмай, озиқ-овқат саноатига қарашли вальцовкада тортилганди) келтирилиб, уни Мирошин рўйхат бўйича меҳнат кунига тарқатганида жим бўлиб қолишиб, қайтага чуқур қазишга ўз хоҳишлари билан борадиган бўлишди... Игнат Кудрявинони чорвачилик бригадасига айлантиришга астойдил киришди.

Қачонлардир, қадим замонларда ўрмон ичкарисиди кичкина ариқлар билан бирлашган чуқур кўллар бўларди. Йиллар ўтиши билан бу кўллар қуриб, торайиб ботқоқликка, кўлмакка айланиб қолганди. Айримларида ёзда сув кўкариб ҳидланиб ётар, бошқалари эса ёруғ кунда ҳам қорамой сингари қоп-қора бўларди.

Қуриб қолган соҳиллари эса баҳор пайтлари сув остида қолиб, кичкина ўтлоққа айланиб қолганди. Якка хўжалик эгалари ўз томорқасига кўз-қулоқ бўлиб турарди, ҳаддан зиёд ўсиб кетган буталарни кесиб ташлар эди. Колхоз вақтида эса кудрявиноликлар ўзи шундоқ ҳам ташландиқ бу ўтлоқларга мутлақо қарамай қўйдилар. Урадиган деярли ҳеч нарса бўлмай, у ер-бу ерда ёввойилашиб, ким ўзарга ўсиб кетган, ёғоч бўлиб қолган буталарнигина йиғиб олишарди холос.

Саша колхозчилар билан бирга ўроқда ишлади, жой очди. Қишлоққа бормаи, шу ерда тунаб қолишга, эртасига қолганини йиғиб-териб қайтишга қарор қилдилар. Буталар остидан йиғиб олинган бир сиқим-бир сиқим ўт қилинган меҳнатга арзимасди.

Қуруқ жой топиб гулхан ёқишиб, тепасига иккита челақ илиб қўйишди — бирида тузланган гўштан қайнатма шўрва, иккинчисида ҳамма учун чой қайнатишди. Гулхан гоҳ ўз алангаси билан челақни қоплагунча кўтарилар, гоҳ пасаярди. Тун гоҳ қарағайнинг алангадан қизғиш танасини кўрсатиб орқага чекинар, гоҳ дарахт танасини қизганиб бекитар, атрофдан бостириб келарди. Челақлар олдида ғимирлаб юрган аёлларнинг сояси жуда улкан кўринар, қоронғиликда дарахтнинг уч-учигача чиқиб тушар эди. Бу соялар қимирлаб гўё қизғиш қоронги ўрмонни айқаш-уйқаш қилаётгандай эди.

Саша бригадир Мирошин билан ёнма-ён чеккадаги бир уюм янги ўт устида ётарди. Мирошин чалқанчасига, тиззасини юлдузлари хира милтираётган осмонга тирагандек қиёфада ётиб, хириллаб гапирарди.

— Мен уларнинг ҳамма қоғозларини кўриб чиқдим... Бир юз ўн гектар ўтлоқ ёзилган. Бир юз ўн-а! Э-ҳа! Аслини олганда эса, ёлғончи бўлмай, зўр келса эллик гектар ерни ўришади. Шундай қишлоқ ёнгинасидан, ҳа-а! Қайси ҳисобдан уларга план беришади? Ўз-ўзидан маълумки бир юз ўн ҳисобдан.

— Қанча ўролсак, шунча айтамыз-да...

— Айтамыз?.. Ҳали жуда ёш бола экансану. Нега план бажармадинг, нега ҳамма ерни ўрмадинг?— деб ёқангдан ушлаб бошлаб силкитишади. План бўйича бир юз ўн гектар, аслида қанча?.. Нима дейсан?

— Борини айтаман.

— Бор, гапиравёр. Ахир сени правление ўрим ишларига бошлиқ этиб тайинлаган-да! Менинг ишим — силос чуқурлари-ю, далага қараш.

Кудрявинонинг собиқ бригадири, ҳозир оддий колхозчи Саввушка Уйдирмачи гулхан олдида хотинлар орасига жойлашиб олиб, болаларникига ўхшаш чийилдоқ овозда очилиб (бирон воқеани айтиб берадиган пайтдаги белгиси эди) гапирар эди.

— Бизнинг ўтни, оғайнилар, ўришни билиш керак, усталик бу ерда кетмайди... Темирчи Демка Крюков қандай ўт ўрганини эшитганмисиз?— Уйдирмачи тутунда йиғламсираб, буришган афтини ғолибона у ёқ-бу ёққа қаратар экан, деди: — Дарья, сен Демкани танийсан... Ана ўша Демка бир хил ўтни биларди. Уша ўт «тумка» деб аталарди...

— Қани, дугоналар, этагингни тут, Саввушка роса тўкадиган бўлди.

— Зотли айғирнинг ўзгинаси, жиловини қўйиб юборсанг бас...

— Майли, валдирайверсин. Барибир кутиш керак.

— Бошла, Савватий, қулоғимиз сенда.

— Хўш, энди бу ёғини эшитинг, — деди Саввушка, сўнгра ҳамма жим бўлишини кутиб, ингичка овозда гапини давом эттирди: — Шунақа ўт бор, кўриниши, нима десам экан, жуда оддий. Уни-чи, оғайнилар, Демка топган... Хўш, қандай қилиб топган дерсиз? Бу бутун бошли бир тарих... Кунларнинг бирида у квасга қорнини шишириб олиб, ўзининг устахонасида ётган экан. Бир маҳал қараса, усти берк арава келяпти, олдида эса қари лўли хотин ўтириб олган, оғзида мунштук, қўлида жилов, арава орқасида эса бир гала лўли-ваччалари чопқиллаб келишаётган эмиш. Лўли отининг жиловини тортиб дебди: «Отнинг тақаси тушиб қолди, қоқиб бер, гўзал йигит. Ҳақингни тўлайман, хафа қилмайман». Бу ишнинг ҳавосини олган Демкага бирпаслик иш: отни бўшатиб, туёқларини оёғининг орасига олиб бошлаб қоқиб қўйибди. «Тўла, жодугар», дебди. Лўли хотин бўлса ердан бир сиқим ўт юлиб олиб узатибди: «Ма, ушла», дебди. Демка болгани олиб дўқ қилибди: «Менинг устимдан кулмоқчимисан, қари жодугар!» Лўли унинг қўлидан ушлаб қулоғига бир нарса деб шивир-шивир қилган экан, Демка тинчибди. Мана шундай, оғайнилар... Лўли ўз лўли-ваччалари билан жўнабди. Демка челақни олибди, ўша ўтдан солиб, сув тўлғазиб устахонанинг ўзида қайнатибди... Хўш, кейин ўзига чолғи ясаб олибди. Шундай тоблабдики, чолғини оловдан олса, устахона ёришиб кетармиш, чолғини олиб бир нарсалар деб пичирлаб, ўт қайнатилган челақка тиқибди. Қиздириб, яна тиқибди... Кейин чолғисини олиб ўрмонга жўнабди. Чолғини бир силкитса, тиғига учраган ҳамма нарсани: дарахтни ҳам, бутани ҳам ҳавони кесгандек осон кесиб кетаверибди. Майда ўтни эса худди устара билан олингандек кесар эмиш. Шунча кесса ҳам чолғи ўткирлигича тураверибди. Демка ўлими олдидан чолғини одамларга ташлаб кетиш ўрнига, дарёга ташлаб юборибди. Айтишларича, чолғи ташланган

жойда сув уч кун қайнаб турибди... Мана шундай гаплар...

Саввушка атрофга голибона назар ташлаб чиқди.

— Уша чолғини ўзинг кўрганмисан?

— Демкага тоблашда ёрдамлашган.

— Демка пичирлаб турган, Саввушка тоблаган...

— Узи ҳам лўлидан яхши пичирлайди.

— Лўлиларда шундай бир воқеа юз берган. Мен у пайтда ёш бола эдим...

Саша одатланмаган ишидан чарчаб қолганди, энди суяк-суякларигача зирқирар, тошдек оғир қўлларини икки ёнига ташлаб ётарди, ана шундай, қимирламасдан тутун аралашган намхуш ҳаводан тўйиб-тўйиб нафас олиб ётиш, ҳамда Уйдирмачининг шошилинича энтикиб-энтикиб (гапимни биров бўлиб қўймасин дерди) гапиришини эшитиб, хаёл суриб ётиш одамга қанчалик ҳузур бахш этади.

Катя ҳозир ундан узоқлашди, у ўтмишда, бошқа оламда қолди. Дарахтлар орқасидан аста-секин кўтарилган ой арчанинг қора шохларига ўралашиб, ўша жойида қолди. Одамнинг қулоғи атрофида ўнлаб кўзга кўринмас майда чивинлар гингиллашади, битта катта ашаддийсининг овози ҳаммасининг ичида ажралиб туради. Буниси Сашанинг чаккасига қўнишни мўлжалламоқда. Чаккасига теккан шу чивинни уриб ўлдириш Сашага ҳузур бағишлар эди-ю, бироқ кун билан чолғида ишлагани учун қўлини кўтаришга ҳоли келмасди.

Сашанинг фикр-ёди эринчоқлик билан Кудрявино пичанзорлари атрофида парвона бўларди. Жиддий фикр юритадиган одам бу бригадада топилмайди, ҳамма ёқ чангалзор бўлиб ётибди. Тентак Мирошин, нега ўраб олмадиларинг, деб сўраб қолишади деб хавотирга тушиб ўтирибди. Уриб бўлмаганидан кейин нимани сўрашсин... Эртагаёқ ҳамма ўримдагиларни қишлоққа қўйиб юборади, Мирошин уларни қаерда ишлатса ишлатаверсин. Игнат Егоровичга айтади...

Ланж, уйқусираб дам олаётган инсон фикрлари аста сузиб бормоқда. Устингга нахталик, унинг устидан плаш ташлаб, оёгингни энгагинггача йиғиштириб олиб уйқуга кетсанг қани эди... Кечки овқат ҳам чўзилиб кетди-да...

Сочлари тўзғиган, қоронғиликдан кейин гулханда

кўзлари қамашаётган мудроқ Сашанинг тиззасига чуқур товоқда буғи чиқиб турган қуюқ шўрва келтириб қўйишди. Шўрвадан бир оз ботқоқ балчиғининг ҳиди келиб турарди.

Гулхан сўнди. Уримчилар қучоқ-қучоқ ўт келтириб ётишга ҳозирланардилар. Буталар орасига жойлашиб олган Саввушка шохларни шитирлатиб, у ёқдан-бу ёққа ўнгарилар экан, валақларди:

— Ойимчалар! Бир ўзим совқотаман, ёнимга келсаларинг, орқамни бир оз иситиб қўярдиларинг.

— Сендан нима фойда, ёшроқ бўлганингда ҳам бошқа эди.

— Мария, сен ёнимга бир келиб кўр-чи, фойдаси бор-йўқлигини биласан. Сендек момиқчани силаб-сыйпаб қўярдим.

— Ухласанг-чи, қари така, вақтинг ўтди. Ёшларнинг овози ҳам чиқмаяпти-ку.

Атрофдан мириқиб эснаш, йўтал, шитир-шитир, хотинларнинг аста сўниб борувчи шивир-шивирлари эшитиларди.

4

Ўрмондаги ўрим-йиғимдан кейин, ҳатто Янги Раменьё қишлоғи ҳам жонланиб кетгандек бўлди. Янги молхона деворида болта овози эшитила бошлади. Уша ерда машинадан ғишт туширишарди. Қурувчилар бригадир Фунтиков ингичка белидаги шимини кўтариб қўяркан, қизларга дўқ қилиб бақирарди:

— Ташлашни кўрсатиб қўяман сенларга! Ўзбошимчалик қилиб кўр-чи! Ғиштни чақалоқдек авайлаб қўй!

Офтобда куйган, ҳамма ёғи қора мой тракторчилар юришади, уйлар орқасидан моторнинг ғувиллаши эшитилади. Шовқин-сурон авжида. Колхоз маркази бу, Кудрявинога ўхшаш чет жой эмас.

Сашанинг бу ерда бўлмаганига бир ҳафта бўлибди-ю, уни бир қанча янгиликлар билан кутиб олишди. Кудрявинога кетаётганида ҳамма зотли сигирларнинг кўзи оғриган, сутлари ҳам қандайдир қўланса эди. Ҳамма нима қиларини билмай бош қотирар эди.

Бунинг сири жуда оддий: охур яхши тозаланмас, қолган-қутган ем устига янгиси ташланар экан. Энди охур кунига уч маҳал ювилади...

Саша, авваллари майсадан юз ўгирадиган кўпгина сигирлар, ҳозир жон деб, ўрилган беда ейишаётганини бцларди. Бироқ шу пайтгача оёқ остида ўсиб ётган ўтга оғиз ҳам урмасдилар. Тайёрини ейишга жуда ўрганиб қолишган экан. Игнат Егорович, ўз сигирини биринчи бўлиб яйловда ўтлашга ўргатган мол боқувчи аёлга мукофот тайинлади.

Саша Игнат Егоровични ўз «ҳужра»сида учратди. Шундай деб бригадирлар раиснинг тахта тўсилган бир даразали хоначасини атардилар.

— Ҳозиргина сени эслаб тургандим. Хў-ўш, қани гапир-чи, Кудрявинода ишлар қалай кетяпти?

Саша ўриладиган ернинг ярмидан кўпини ҳар хил бегона ўт босиб кетгани, қолган қисми эса ўриб бўлингани ҳақида гапириб берди.

Игнат Егорович хаёлчан томоқ қириб:

— Ҳазимам шундай деб ўйлагандим,— деди ва стол тортмасидан қоғоз олди.— Ҳисобот бериш керак-ку, хўш, қандай қилиб? Демак, Кудрявино деб биз олтмиш гектар ерни ўриб ололмабмиз-да.

— Ўт босиб кетди деб айтиш керак.

— Қимга? Билишади. Кўпчилик колхозларда шундай бўлган.

Игнат Егорович ручкани олди-да, ўйчан, сиёҳдонга ботирди.

— Истасанг-истамасанг, қолганини қоғозга перо билан ўриб қўйишга тўғри келади.

Саша Игнат Егоровичнинг бланка қоғозига число-ни қўйиб, сўнгра 60 рақамини ёзиб қўйганини кўрди.

— Игнат Егорович! Ахир, бу ёлғон-ку!

— Ёлғон, Саша, ёлғон. Қўл қўяпману ўзимни салкам кўзбўямачилардек ҳис қилияпман.

— Тушунмаяпман... Бўлмаса нега?..

Игнат Егорович қоғозларни четга суриб, стол устига томирлари бўртиб кетган оғир қўлларини қўйди-да, Сашанинг ҳайрат билан боқиб турган кўзларига қараб деди:

— Сен бундай нарсаларни билмаслигингни истардим. Жуда ҳам истардим! Бироқ ҳаёт ҳаётлигини қилади, ундан қочиб қутулолмайсан. Мени текшириб турадиган одамлар рақамлар билан озуқланишга ўрганиб қолганлар. Сал бошқачароқ рақамни олиб борсанг, сапчиб тушишади, колхозимизга устма-уст дўқ-

пўписали қоғоз, телеграмма юборишаверади. Нега план бажарилмади? Районнинг юзини ерга қаратяп-сиз! Колхозни бузаяпсиз!— деб гап уқтириш — бефой-да! Уларга керакли рақамни беришинг керак, бўлмаса кўзга кўринмайсан, ҳамма иш жойидами, билинмай-ди, гап тамом, вассалом.

— Демак, ёлгон гапириш керак экан-да! Виждо-нингиз қийналмайдими?

— Хўп, яхши, виждонли бўламан-да, оёғимни тираб оламан. Кейин мени мажлисма-мажлис судраб юришаверади, ҳамма нарсага мен балогардон. Бу ҳали ҳолваси. Ишонмай қўйишади, рақамни худо деб била-диган вакилларни юборишади. Вакиллар орқангдан қолмай юриб сенга ақл ўргатишади, икки қўлингни боғлаб қўйишади. Ҳамма машмаша шу кичкина рақам деб... Хоҳла, ёз, хоҳлама ёзма, ёки бир оз ёлгонни қўшиб ёз — бу билан Кудрявино пичанзори буталар-дан тозаланиб, пичани ортиб ё камайиб ҳам қолмайди. Агарда зарари тегиб, яшашимизга халақит берганда эди, калламиз кетса ҳам олишардик. На таъна-мало-мату, на вакиллар чўчитолмасди, ишонавер. Ҳозир эса бола нима билан овунса шуни бериш керак, йиғ-ламаса бўлгани.

Саша ҳайратга тушиб, маъюс ўтирарди. Умри бино бўлибдики, эшитган насиҳати, ҳалол бўл, тўғри сўз бўл, виждонсизлик қилма... эди. Ҳеч тўғри келмаяпти, сира тушуниб бўлмайди...

Игнат Егорович Сашага узоқ тикилиб турди-да, гуноҳкорлардай хўрсиниб, деди:

— Нимасини айтасан, ишимиз чатоқ... Одамга нисбатан рақамга кўпроқ ишонишади.

Саша бу суҳбатни тезда унутди. Унинг иши нима...

«Омадсиз» лақабли чўпон жуда хушчақчақ, мук-касидан кетган пианиста эди. У мукофот дарагини эшитиб қолиб ҳар кун кечқурун «Катта ўрмон» қиш-лоғидан келиб, раис ҳужрасини ажратиб турувчи тўсиққа осилиб олиб Игнат Егоровичнинг жигига тегарди.

— Мукофотинг нима! Менга ановидан қуйгин-да, зотлиларингни подамга қўшишга рухсат эт, танлаб ўтиришмайди. Эҳ, омадсиз!

Ҳадеб безор қилаверганидан, охири, бир таваккал қилиб кўрмаймизми, деб синаб кўришга қарор қилиш-

ди. Ҳақиқатдан ҳам бир неча кундан кейин «Омадсиз» мол подасига қўшилган зотли моллар маҳаллий моллар қатори маза қилиб ўтлай бошладилар.

Мукофотни «Омадсиз»га беришмай, унинг кампирига ёзиб беришди. Бироқ «Омадсиз» ҳақини қўймади, икки кеча правление идораси олдида ўз-ўзидан қойил қолиб, гердайиб юрди.

— Мен биламан! Мол боқишда профессорларга ҳам ўргатиб қўяман! Егорович! Ҳов, раис! Сен менга ишонавер! Иккаламиз хўжаликни шундай қотириб қўййликки, жаннатдагидай кун кўрайлик иннайкейин!

5

Обкомдан хат келди. Павел Мансуров бу хатни анчадан бери кутаётганди. Хатда озуқа цехларининг афзалликлари таъриф-тавсифланиб, Боршагов колхозйда бу цехлар қанчалик даромад келтиргани айтилганди, ҳамма районларда бу ташаббус қўллаб-қувватланиши кераклиги, ҳозир озуқа цехлари қурилишига катта аҳамият берилаётгани ва бошқалар ҳақида ёзилганди.

Одатдаги хатлардан, бироқ Павел Мансуров бу хатни ўқиб чиқиб, хаёл сурганича хонада у ёқдан-бу ёққа юра бошлади.

Озуқа цехларининг қулай ва фойдалигида гап йўқ. Аммо торф чиритувчи хумчалар ҳам шундай фойдали эди. Ушалар сабоқ бўлиши керак эди-ку...

Бодринг, помидор, карам етказиш арпа ёки жавдар эмас-ку, селиб қўйиб, униб чиқишини пойлаб юрсанг. Эрта баҳорда парникларга кўчат экилади. Иссиқ кунлар бошланиши билан бу кўчатлар кенг жойга олиб экилади. Бунда қилдек ингичка илдизларни эҳтиёт қилиш шарт. Қўпол, деҳқончилик ишига ўрганган қўллар учун бу иш заргарлик иши билан баробар. Бунинг устига ўрганиб қолган парник тупроғидан кейин тўсатдан бошқа майдонда ҳар қандай ўсимлик ҳам етилавермайди. Кўпинча қисман кўчатлар сўлиб, қурий бошлайди. Кўп қисми нобуд бўлади, меҳнати қийин, сердиққат иш. Торф чиритувчи хумлар бунда жонга ора киради.

Гўнг ва торф аралашмасидан узунчоқ қиррали стакансимон хумча ясалади ёки қўл билан сиқиб

чиқарилади. Унинг орасига уруғ қўйилади. Ичига бодринг, помидор ёки карам уруғи солинган хумча бошқалар қатори парникка қўйилади... Илдизлар хумчанинг қалин тупроғи орасида қанчалик чирмашиб кетмасин, кўчат қандай ўсмасин, вақти келиб қўпол қўллар уларни ердан суғуриб оламан деб ингичка илдизларини узиб юбормайди.

Торф чиритувчи хумчалар жуда фойдали нарса! Сўзсиз фойдали!

Бундан уч йилча бурун Коршуново районига ҳозиргига ўхшаш торф чиритувчи хумчалар ҳақида хат келганди. Коршуново раҳбарлари ўзларининг илғор ташаббусини қўллашга қанчалик уста эканликларини кўрсатиш учун иш бошлаб юборгандилар. Колхозларга жиддий кўрсатмалар жўнатилди: «...Кўплаб ишлаб чиқариш йўлга қўйилсин. Фалон числодан писмадон числогача бажарилсин...» Сон-саноқсиз рақамлар мисол келтирилганди. Хумчалар ишини тўла йўлга қўёлмаган колхоз раислари, участка агрономлари райком ёки райижрокомга чақиртирилиб роса гап уқтирилар эди. Хумчалар қўлда махсус станокларда ясалар: омборлар, турар жойлар, колхоз идоралари хумчаларга тўлиб кетганди. Қотирилган хумчалар кўчаларга ҳам тахлаб қўйилганди. Районни «хумчалар беагаи» қамраб олди.

Хумчаларнинг бир қисми ҳаво ёмон келиб, уюму тупроққа айланиб қолди, парникларнинг бир қисми уруғ етишмагани сабабли бекорга қолиб кетди. Бир қисми муваффақиятли етиштирилди. Эрта баҳорда ҳўл, анча чўкиб қолган ёш кўчатли хумчаларни колхоз раисларининг кабинетларида, колхозчиларнинг дераза тоқчаларида кўриш мумкин эди.

Баҳор бошларида сабзавот экиш плани айтарли даражада ошмагани маълум бўлиб қолди.

Зигир дон, картошка экиш керак, бодринг, карам, помидорга эса ер етмай қолди. Яна хумчалардаги этилиб қолган ниҳоллар майдон кўрмади.

Кузда эса бодринг, карам оладиган кимса йўқлиги маълум бўлиб қолди. Коршуново аҳолиси кўп эмас, ҳар бир оила ўз томорқасига эга. Саноат корхоналаридан фақат биргина ўрмон комбинати бор холос, у ҳам бўлса қўшни районда, у ерда бемалол савдо қилиб бўлмайди. Бундан ташқари, раислар паст нарҳда со-

тишга рози эмасдилар: ҳаво ёмон келиб нобуд бўлган хумчаларга кетган пулни оқлаш керак эди-да, ахир бунга одамларнинг меҳнати сингган.

Кўпчилик колхозлар Великая станциясига ташландилар, истар-истамас бир килограмм бодрингга бир ярим сўмдан — жуда паст нарх қўйдилар. Бироқ поездларда жанубий районлардан худди шундай бодринг келтиришиб, саксон беш тийиндан сотишди...

Тайёрловчи ташкилотлар коршуноволикларни четлаб ўтишарди, олиб келиш қийин, темир йўл анча чап бўлгани сабабли нархини ҳам камайтира олмасдилар. Сабзавот чирий бошлади. Алексей Попригунцев деган бир раиснинг иши судга берилди. Кўпчилик колхозларда қимматбаҳо сабзавотни чўчқа молларга бера бошлашди...

Торф чиритувчи хумчалар фойдали нарса-ю, бироқ улар Коршуново колхозларига анча қимматга тушди.

Озуқа цехлар ҳам фойдали нарса. Боршаговнинг бундай цехлардан катта даромад олаётганига ишониш мумкин.

Аммо Боршагов колхозии миллионер. Уларнинг молхоналари аллақачоноқ механизациялашган, аллақачоноқ сув чиқарувчи миноралар қурилган, водопровод ўтказилган, хўжалик беками кўст эди, фақат озуқа цехлари етишмасди, мана буниси ҳам қурилди. Коршуново колхозларида эса бузоқхона тепасини беркитиш масаласи тез-тез муаммо бўлиб туради.

Кўп меҳнат талаб қилмайди: жой танлаб, ёғоч келтириш, керакли материалларни сотиб олишу озуқа цехи қурилиши бошланди, деб хабар берилса бас. Кейин-чи?.. Бу цехлар битмай қолиб кетиши, қишда эски илма-тешик фермаларда зотли моллар касал бўлиб қолиши турган гап. Ҳамма кучни ана шу фермаларни ремонт қилиш, янгиларини қуришга ташланганда эди. План, ҳисоб-китоб, бу цехлар Коршуново колхозларини умрбод қарзга ботириб қўйиши мумкин.

Эътироз билдириш, мустақиллик учун курашиш керак! Курашиш керакми?..

Агар марҳум Комелев ўша пайтда: «Мен торф чиритувчи хумчаларга қаршиман!» дегандами, қоқлар қаторига қўшиб қўйишарди. Кимнинг қоқ одамга таъна тошини отиб, ўзини илғор гоёлар тарафдори қилиб кўрсатгиси келмайди дейсиз.

Лекин торф чиритувчи хумча ўзини оқлолмади қолди-ю, бунинг учун Комелевни ҳеч ким таъна қилмади. Нима учун таъна қилинарди? У нима талаб этилган бўлса ҳаммасини бажарди. Ким таъна қилиши керак! Аввал уни қатъийлиги ва кенг қулочлиги учун мақтаганларми? Улар ҳам Комелев сингари оддий қарорга келишди: ҳаёт мураккаб нарса, бунга бир нарса деб бўлмайди.

Павел Мансуров озуқа цехларига эътироз билдириб кўрсин-чи! Эътироз билдирмай, бефарқ қараса ҳам, бирон кор-қол юз берган куниёқ: «Сен айбдорсан! Сенинг ҳаракатсизлигинг, бефарқ қарашинг туфайли бўлди! Бизнинг эслатишларимизга қарамасдан...» деб таъна тошини отишади. У вақтда ҳеч қандай куч билан аксини исботлаб беролмайсан.

Янги молхона, силос бостирадиган ҳовуз ва миноралар қуришни бошлаб юбор, қишда зотли сигирни сақлаб қолиш учун бор имкониятларни ишга сол, барибир раҳмат айтишмайди. Молхона оддий нарса, у билан ҳеч кимни ҳайратга сололмайсан. Озуқа цехлари-чи, янгилик, уни қўллаб-қувватласанг дарров кўзга кўринасан, ҳамма сени сергайрат одам деб ҳисоблайди. Агар кейин муваффақиятсизликлар бошлаб қолса (эҳтимолдан холи эмас) областдагилар Коршуново районининг омади қелмаяпти-да, деб ҳайрон бўла бошлайди... Мансуровнинг эмас, районнинг омади келмаяпти! Областдагилар райком секретари Мансуров бутун имкониятни ишга солди, ҳатто ўзини зўр ташаббусчи, қатъий, сергайрат одам эканини кўрсатди деб ҳисоблайдилар. Ўзингни кўрсатсанг, Цезарь хотинига ўхшаб шубҳадан холи қоласан.

Павел у бурчакдан-бу бурчакка асабий, қалби жўшиб, айна чоқда оҳиста бориб-келиб турди, фақат хром этиги ғирчиллар эди.

«Қайси аҳмоқ калтакка бошини эгиб туради?— деб ўйларди у.— Озуқа цехлари қуриш керакми, қураммиз. Аммо шу цехлар орқали бойлик орттирсак чимдимлаб эмас, ҳовучлаб олсак ҳам тугамайди. Боршаговнинг ҳайратдан ва ҳаваси келганидан анг-танг бўлиб қолганида ҳамма районлар Коршуновога бошқача қарайдиган бўлиб қоладилар... Шундай қилишдан бошқа йўл қолмади».

Райкомнинг иккинчи этажида иккита дераза ёруғ. Равшан, ёрқин шуъла телеграф столбасининг чинни изоляторлик учини ёритиб турибди. Гоҳ у, гоҳ бу деразада бир вақт оралигида соя ўтиб турарди.

Шу дераза орқасида — Павел!

Бир соат бурун кечки кино сеансидан кейин халқ ўтиб кетди, ҳозир кўча кимсасиз. Фақат ўрмонзордан гармонь овози келар, райком ҳовлисида эса кимнингдир тахталарни тарақлатиб олиб ташлаётгани эшитиларди.

Катя бир четда, райком биносининг олдида турган симёғоч рўпарасидаги бошқа бир симёғочга чаккасини қўйиб суяниб, Павел Мансуровнинг липиллаб ўтаётган соясига тикиларди. Симёғоч бир меъёрда ғамгин ғувилларди, у ёнидан ўтадиган ҳеч бир йўловчи хаёлига ҳам келтирмаган, билишни ҳам истамаган ўтмишни куйларди. Ана шу ҳазин куй остида Катя ўйга толди.

Павел Катянинг унга бўлган муҳаббатини, ҳаммадан пинҳона райком деразаси остида туришини билармикин? Қаердан билсин... Билганда эди... Фақат бир мартагина у Катянинг қўлларини ушлаган, ўтга солган, пўписа қилган, меҳрибон кўз-ла боққан. Бир мартагина яқинликда бўлишган. У бахтли дам қайтарилмади. У пайтда Катя тушунмасди, қаршилиқ кўрсатолмади, таслим бўлди-ю, қувонч сезмади, қўрқди. Еш қизнинг тентакона қўрқуви бахтли дамни сездирмади. Оҳ, қани энди, бу дам яна қайтарилса!..

Кейинги пайтларда одамлар орасида учрашиб қолишар, бир-бирларига маъноли қараб қўйишар, бир-икки оғиз аҳамиятсиз гап ташлаб қўйишарди... Аммо ёшларнинг озуқа тайёрловчи бригадалари ҳақида Катяга айтилган гаплар ҳам унга мукофотдай эшитиларди.

Катя бир куни унга комсомол докладчиларнинг рўйхатини келтириб берди. Павел Сергеевич хонада бир ўзи эди. У рўйхатга қовоғини солиб узоқ тикилди. Катя унинг ёнида ҳайиқиб турарди. Ниҳоят, Павел бошини кўтарди, Катянинг қўлини ушлаб деди:

— Ҳаёт қанчалик хунук тузилган.

Шу пайт эшик орқасидан қадам товуши эшитилди, Катя Павел Сергеевичнинг столи устида рўйхатни

қолдириб, тезда хонадан чиқди. Кириб келаётган Су-толоковга урилиб кетишига оз қолди.

Катя кейин ана шу ғалати гап устида кўп бош қотирди. «Хунук» деб у нимани айтди? Балки қишлоқда уйлар кўпу, Коршуново атрофида далалар поёнсизу, холи учрашиб бир-икки оғиз гаплашиб олишга жой йўқ демоқчидир. Павел Сергеевичнинг ўзи Катянинг уйига келолмайди-ку, Катя ҳам Аннани кўргани бормай қўйди. Коршуново ёшлари сингари соҳилда ёки ўрмонзорда учрашиш ноқулай. Павел Сергеевич ёш бола эмас, таниқли одам, бунинг устига уйланган! Одамлар нима деб ўйлаши мумкин, қанақа миш-мишлар тарқалади бундан кейин!

Катянинг симёгочга суяниб, деразага қараб турган дақиқалари учрашув ўрнини босарди. Шу ерда туриб нималарни ўйламади. Нималарни орзу қилмади у! Янги-янги орзу-умид-ла яшади, янги майл пайдо бўлди.

У бутун вужуди билан Павелнинг ёнига боришни истарди, бироқ бундай қилиш қийин, чунки Павел райкомдан доим одамлар билан бирга чиқарди. Катя уйига ҳафсаласи пир бўлиб қайтар экан, ўзини гоҳ енгил ҳис этар, гоҳ ташвишга тушарди. Учрашолмагани учун ҳафсаласи пир бўлса, ўзини енгил ҳис этишининг сабаби уни кўргунга қадар ҳолдан кетгунча азоб чекишида эди, ташвиш, хавотирининг сабаби — кечалар бирин-кетин бекорга ўтиб борар, иккиси эса бир-биридан борган сари узоқлашмоқда эди...

Катя ҳар куни ўзини-ўзи эртага ҳузурига бораман деб овутар, ҳар сафар ҳам орзуси чиппакка чиқарди. Бир куни Павел ҳузурида Игнат Гмизин ўтирганди. Катя у чиқиб кетгунча кутди. Игнат кабинетдан жаҳл билан пишиллаб чиқди, симёгочга биқиниб олган Катяни сезмай ўтиб кетди. Чорак соатдан кейин деразадаги чироқ ўчди, зинапоёга нимагадир ташвишланган ҳолда Павел чиқиб келди. У бошини хам қилганча тез нари кетди. Унга етиб олиш, чақириб керак эди-ю, бироқ Катянинг томоғига бир нарса тиқилиб, оёқлари ерга ботиб қолгандай бўлди. Шу пайтгача Катя бу қилган иши учун ўзини-ўзи кечиролмайди.

Афтидан Павел кабинетда бир ўзи! Чикса, Катя албатта олдига боради. Ҳозир ёки ҳеч қачон!.. Бироқ элбурутдан ҳовлиқиш ярамайди — вақт эрта, Павел ўз кабинетидан ҳали-вери чиқмайди.

Болаларнинг ўрмонзордан гармонь чалиб қайтишаётгани, райижрокомнинг қари отбоқари ҳовлида белкуррак деб фаррош хотин билан жиққамушт бўлаётгани эшитилди. Ҳамма нарса одатдагидай, ҳеч ким шу дераза ортида ким ўтирибди, нима қиляпти деб ўйламайди. Павел бўлса ҳаммани ўйлайди, бу унинг бурчи!

Мана, ҳозир у кабинетда юриб хаёл сурмоқда.

Келишган, елкадор, қалин жингалак сочли калласи мағрурона кўтарилган Павел енгил, шаҳдам қадам ташлайди, ҳатто эслаганинда ҳам унга ҳавасинг келади. Районнинг партия раҳбари! Инсоний гўзаллик, келажакнинг улуғворлиги, умуман, пионерлик давридан бошлаб, инсон қалбини ларзага солган ҳамма нарса Павелда мужассамлашган! Ана шундай одам балки Катяни севар... Бу Катянинг чексиз ғурури, чексиз қувончи!

Тўсатдан Катянинг юраги орқасига тортиб кетди. У орқасида кимдир унга тикилиб қараб турганини сизди. Катя ўтирилди. Йўлканинг ўртасида, ўн қадамча нарида ўрта бўйли аёл кўринди, қоронғида унинг рангпар юзи, қора камзулининг ичидаги оқ кўйлаги ажралиб турарди. Аёл Катянинг ўтирилганини сиздида, аста қиз томон кела бошлади. Катя Аннани таниди.

— Салом... Катя.

Аннанинг оҳиста, совуқ овози «Катя» сўзини айтганда титраб кетди. Ҳурпайган сочлари орасида унинг ориқ юзи сирли эди. Фақат кўзларигина ярқ этиб бир дақиқа Катяга, ёруғ деразага боқди-ю, сўнгра қаёққадир, қоронғиликка, чексизликка тикилиб қолди.

Катя унга жавобан фақат бош ирғай олди холос, бироқ Анна тескари қараб олгани учун сезмай қолди...

— Кутяпсанми? Пойлаб турибсанми? — деб сўради Анна қуруққина.

Унинг овози аввалгидай совуқ эди-ю, бироқ қаҳр-ғазаб оҳанги сезилмасди. Катя жавобга яна сўз тополмади. У симёғоч олдида, хавф-хатар таҳдид солаётган ўзига қадрдон кимсани гўё Аннадан сақлаётгандай орқаси билан бекитишга уриниб, кўкрагини кериб турарди.

Анна секин Катяга юз ўгирди, тортиниб ўтирмай бошдан-оёқ унга разм солиб чиқди: Катянинг юзи шапалоқ кутаётгандай жиддий, нигоҳи қотиб қолган,

кўйлаги таранг тортиб турганидан келишган кўкраги чиқиб тушар, ярим яланғоч қўллари орқасида эди.

— Гўзалсан... Ёшсан... Нега бу ишни қиласан?

— Анна... — тили тутилиб, зўрга овоз чиқарди Катя ва ўзининг бегона, ифодасиз овозига қулоқ солиб турди, — нима истайсан?

Анна хўрсиниб қўйди. Катя унга яқинлашиб:

— Мени уришиб, дашном бермоқчимисан?.. Ихтиёринг: мендан ҳазар қил, нафрат билан қара — ҳаммасига чидайман, сенга ҳам, одамларга ҳам, ҳаммага ҳам чидайман!

— Нега бундай қилдинг?

— Негалигини биласан. Сен биласан!

— Мен-ку биламан... Сен билмайсан... Сен уни яхши билмайсан. Майли, турмушимни бузаяпсан... Ҳа, бузаяпсан. Мен ёш эмасманки, бошқа эр қидириб, янгитдан турмуш қурсам, энди мен учун бу жуда ҳам мушкул масала. Ким ҳам якка-ялғиз яшагиси келарди... Аммо сен фақат менинг эмас, ўз ҳаётингни ҳам бузаяпсан, Катя, ўз, ҳаётингни!

— Ҳеч нарса эшитгим келмаяпти.

— Йўқ, эшитасан... У сенга меҳрибон, одобли, самимий бўлиб кўриняпти. Ҳа, у меҳрибон, бироқ, фақат ўз ғамига, ўз дардига нисбатан. У фақат бир нарсада одоб сақлаши мумкин — ўз шахсига эътибор бергандагина. Унда самимийлик ҳам бор... Атрофдаги одамларга нисбатан ўзининг каттароқ ишларга қодирлигига ишонувчан одамнинг самимийлиги бор.

— Ёлғон, ёлғон! Уялмайсанми?!

— Сенинг бошинг айланиб қолган. Эсингда тут, кўзинг очилганда севги тугайди, бироқ кеч бўлади, ҳаётинг бузилади...

— Мени уришавер, лаънатла, аммо унга тухмат қилма!

— Бақирма. Мен бақирим керак. Ранжиган мен — сен эмас.

— ... Ўзингдан жилдирмаслик ниятида эрингга тухмат қилаяпсан!...

— Тухмат қилаётганим йўқ!

— Бўлмаса нега ундан юз ўгирмайсан, уни қайтармоқчи бўласан, кечалари мени пойлайсан?

— Чунки мен уни шундайлигича, борини севаман. Мен уни кечира оламан. Сен хаёлий Павелни севасан.

Ҳақиқийсини билганингда кечира олмайсан... Кўзингни оч, Катя.

— Эшитгим ҳам келмаяпти! Истамайман!..

Анна жавоб қайтармади, Катянинг елкаси оша, тепага, райком деразаларига қаради. Ёшли кўзлари йилтираган, қоронғида юзлари бўздек оқарган Катя симёғочга ёпишганча индамай қотиб қолди. У ўгирилиб қарашга ботинолмади, Мансуров деразасида чироқ ўчганини сизди. Ҳозир Павел чиқиши керак.

— Ҳай, майли, мен тушунарсан деб ўйлагандим. Ҳозирча,— Анна овозини кўтарди,— мен унинг қонуний хотиниман. Сен эмас, мен унинг олдига бораман.

Анна палапартиш қадам ташлаб райком зинаси томон кетди. Катя елкаси оша қоронғиликка шўнғиб кетаётган Аннанинг ориқ гавдасига тикилиб қолди. Унинг қадам товушини, кўйлагининг шитирлашини эшитиб турар ва Аннанинг эри билан учрашишдан қўрқаётганини, унда қатъийлик йўқлигини сизди.

Эр-хотиннинг овозини эшитмай, айниқса, Павел сезиб қолмасин, деб Катя уйи томон югуриб кетди.

У ярим тунга қадар бувасидан пинҳона ёстиққа бурканиб хўрлигидан, Павелга бўлган муҳаббати, сабабсиз, тушуниб бўлмайдиган меҳр-шафқати қўзиганига йиғлади. У ҳақда нима деб ўйлашмасин, Павел ҳақида нимадир дейишмасин, барибир уни севади, севади, севади!

7

Қизил стол устига икки тарафдан бир неча ўн жуфт қўл қўйилган. Олдинда Игнат Гмизиннинг оғир, катта, оддий қўллари ва Максим Пятерскийнинг суякдор, қаттиқ қўллари бир-бирларига рўпара жойлашган. «Биринчи май» колхозининг раиси Костя Зайцевнинг кенг, келишган, кучли қўллари бармоқлари билан бир-бирига чирмашиб кетган, бетоқат бўлиб бир-бирини эзар, олишарди. Қўл ҳаракатидан сезилиб турибди, бу одамга ҳозир айтилаётган гап ёқмаяпти. «Нива»лик раиснинг опшоқ, момиқ, ифодасиз қўллари ибратли, биринчи синф болаларининг қўлидай одоб билан бир-бирининг устига қўйилган. Унинг ёнига эса гўё жўрттага ажралиб туриши учун қўйилгандай Дарья Терёхинанинг бесўнақай қўллари суқилганди.

Бу қўллар ҳаётида қанчадан-қанча тупроқ ағдармаган, ҳозир ҳам қоғозларга раислик қўлини қўйишга нисбатан паншахада бир пудли сомонни ирғитиш осон бўлса керак. Столнинг бир бурчида қиёфасиз қўллар ситилиб кетган енги орасидан чиқиб турарди.

Павел Мансуров колхозларда озуқа цехлари қурилишини бошлаб юбориш ҳақида гапирар экан, ҳеч кимнинг юзига қарамасди...

Одамнинг феъл-атворини қўлига қараб билса бўлади дейишади. Ҳа, шундай! Игнат Гмизиннинг қўллари энг оддий қўллар, Павел Мансуров кўпроқ Игнатдан ҳайиқади.

Бирдан фақат Игнатгина эмас, анави хилма-хил характерли одамларнинг қўллари ҳам озуқа цехларига қарши девор бўлиб кўтарилса-чи...

Бундай бўлиши мумкин эмас! Район партия комитети, обком ҳам қурилиш тарафдори. Ким оғримаян бошини оғритгиси келади? Бундан ташқари, марҳум Комелев ҳаммани юқоридан келган кўрсатмаларга сўзсиз бўйсунуш одатига ўргатган.

Эътироз билдирмасликлари керак! Фақат Игнатнинг салмоқли қўлларигина Павелни сергак бўлишга мажбур этарди.

Павел гапини тугатиб, қоғозларни четга суриб қўйди, шундан кейингина қизил алвондан кўзини узиб одамларга қаради.

Игнатнинг оқиш-кўкимтир калласи эгилган. Максим Пятерскийнинг кемирчаги туртиб чиққан бурни, узун, ориқ юзи кўринишдан вазмин, бепарво эди, бироқ, фақат ташқи кўринишдан. Павел Мансуровнинг нигоҳи унга қадалганда Пятерский шоша-пиша, ҳеч кимга сездирмай «Овора бўласан, фикримни билолмайсан...» дегандай қовоқларини туширди. Кўпчилик раислар райком секретарига тик қарамасликка ҳаракат қилардилар, фақат қизил мағиз, тиниқ юзли Дудиринцевгина секретарнинг нигоҳини ахтариб, кўзларини ўйнатар эди.

Одат бўйича мажлисда муҳокама бошланишидан аввал ҳамма бир-икки минут жим ўтириб, тайёргарлик кўрарди. Мана шу бир-икки минутли сукунатда Павел Мансуровни номаълум ваҳима босди — мана, у шунча одам олдида ўзини бегонадай сезиб ўтирибди. Ҳаммаси бошини эгиб, кўзларини олиб қочишяпти. Павел ҳақи-

да нима деб ўйлашяптийки, Игнат Гмизиннинг йилтироқ калласида қандай таъна-тазарру етилаётганийки, Максим Пяттерскийнинг таралган сийрак сочли калласида-чи?.. Балки қоралашаётгандир, балки нафратла-нишаётгандир?

— Рухсат этинг, икки оғиз...

Раисларнинг орқасида, бир бурчакда ўтирган Серафим Сурепкин ўрнидан турди. Унинг сарғиш, тикан сочли калласи аввал бир тарафга, кейин иккинчи тарафга ўгирилди, рангсиз, самимий, болаларникига ўхшаш содда кўзлари ҳаммага бир-бир қараб чиқди.

— Ўртоқлар! Биз, бир ёқадан бош чиқариб, бор кучимизни колхозни мустақкамлашга сарфлашимиз керак. Бизнинг вазифамиз — чорвачиликни кўтариш. Бурчимиз — ҳар бир томчи қонимизни колхоз тараққиёти учун сарфлаш...

Сурепкиннинг нутқини мажбурият сифатида тинглашга одатланиб қолишганди: маълум вақтгача чида-санг бас, гапини айтиб олади-да, жойига ўтиради, буни ҳеч кимга фойдаси ҳам, зиёни ҳам йўқ. Павел Мансуров Комелев тириклигидаёқ беозор инструкторни ёқтирмас эди — нима кераги бор райкомга бундай ходимлар! Кейинроқ уни ишдан бўшатиб, ўрнига сергайрат, ўйлаб иш қиладиган одамни олмоқчи эди-ю, қўли бормади, бундан ташқари, Сурепкиндан норози бўлишга ҳеч қандай ўрин йўқ, у ҳалол, айтилган ишни ўз вақтида бажарувчи одам эди.

Бироқ ҳозир узун бўйи букчайган одамни кўриб, унинг ёд бўлиб кетган, гоҳ пасайиб, гоҳ кўтариладиган овозини эшитганда Павел Мансуров кутилмаганда ўзини енгил ҳис этди — бу одам бир оғиз ҳам қарши чиқмайди, албатта, қўллайди...

Сурепкин Павелнинг истагини сезаётгандай ҳар бир сўзи билан унинг жонига ора кирарди.

— Ўртоқлар, озуқа цехлари — буюк иш. Уларни қуриш эса энг муҳим вазифа...

Калтафаҳм Сурепкин, ана шу дақиқада, қовоғини солиб ўтирган раислар орасида ўзи сезмагани ҳолда Мансуровга дўст бўлиб олганди. Павел унинг ҳар бир сўзини «ҳа, ҳа, тўғри» деб тасдиқлаб бош ирғар эди.

Сурепкин обрўга тўлиб-тошган жойига ўтирди. Дудиринцев турди. Хўппа семиз, озода, одамнинг ма-

ғиз-мағизигача сингиб кетадиган майин овозли бу раис кампанияларга биринчи бўлиб жавоб қайтарар, мажбуриятларни доим ошириб олар, бироқ ҳар доим ҳам уларни бажаравермасди, у етишмаяпти, бу етишмаяпти деб нолиб, аста йўлини қиларди — давлатга камроқ бериб, колхоз омборига кўпроқ йиғар, колхозчиларнинг ҳам кўнглини овлар, район бошлиқларининг ҳам томоғини ёглаб турарди.

— Павел Сергеевич, озуқа цехлари чорвачилиқдаги вазиятдан қутулишга ёрдам беради, деб тўғри айтдилар. Мен қурилиш бошланиши учун икки қўллаб имзо чекаман...

Павел Мансуров яна «ҳа, ҳа, тўғри» деб бош ирғади. Аммо Дудиринцевнинг сўзга чиқиши уни ҳушёр тортишга мажбур этди. Шундай айёрки, ҳамманинг жаҳлини чиқариб, ҳаддан ошириб юборади. Кейин ўтирган жойида елка қисиб: «Мен нима? Мен Павел Сергеевич фикрига қўшиляпман!» — дейди.

Павел Сергеевичнинг ўзи унинг учун жавобини бераверсин...

Шундай ҳам бўлди. Дудиринцев озуқа цехларини кўкларга кўтариб мақтар экан, йўл-йўлакай улар янги молхоналардан ҳам муҳимроқ деб гап қистириб кетди. Бу бемаънилик эди. Павел Мансуров эътироз билдиришга улгурмай, Игнат Гмизин ўрнидан туриб, бутун гавдаси билан жойига ўтираётган Дудиринцевга ўгирилиб:

— Сен ўзинг озуқа цехларининг қурилиши колхозингга фойда келтиришига ишонасанми?.. — деб сўради. — Жавоб бермай қўя қол. Биламан — ишонмайсан. Сен-чи, Павел Сергеевич? — дея Игнат Мансуровга ўтирилди.

— Ишонаман! — шошқалоқлик қилиб жавоб берди Павел. — Ҳа, мен ҳозир эмас, келажакдаги фойдасига ишонаман.

— Келажакдаги фойда? Ҳамма зотли сигирларимиз ремонт қилинмаган молхоналарда музлаб бўлганидан кейинми?

Игнат Гмизиннинг шу пайтгача содда кўринган қўллари салмоқли муштга айланди ва стол устида таҳликали ҳаракатга келди.

— Бундай фойдага ҳеч ким ишонмайди, мен ҳам Дудиринцев ҳам, сен ўзинг ҳам, ўртоқ Мансуров! Фа-

қат биргина Сурепкин ишонмаса... Ишонмасмизу, зўр берамиз, жиддий далил-исботлар келтирасиз. Бунинг сабаби — шу озуқа цехлари билан областда кўзга кўринмоқчи бўляпмиз. Бу қандай гап, ўртоқлар, ҳаёт қурыпмизми ёки ўйинчоқ ўйнапмизми? Бундай ўйин жуда хавфли. Бу ўйинда бутун район тақдири турибди. Район тақдири билан ўйнашиб бўлмайди.

— Сенинча, обком ўйинчоқ ўйнаётган экан-да? — деди Павел чидаб туролмай. — Кимнинг маслаҳати билан иш бошлаяпмиз?

— Обком бизнинг районимизни яхши билмайди, сенга ўхшаганларга ортиқча ишониб қўйган! Сен ўзинг чалғиб кетдинг, энди қалбаки йўллар билан қутулиб кетмоқчисан...

— Менимча, бу ерда шахсий масала кўрилмаяпти, шекилли, — деди Мансуров вазмин.

— Шахсий масала эмас, дейсан, қачонки, сен область олдида ўзимни кўрсатаман деб райондаги ҳамма колхозлар чорвачилигини гаровга тикиясан.

Мансуров шарт ўрнидан турди, у савлат тўкиб, кўкрагини кериб, калласини юқори кўтариб турарди. Ёниб турган кўзлари шум қараб турар, овози совуқ эди.

— Ўртоқ Гмизин, муҳокамани фитнага айланторманг. Йўқса, сизни сўздан маҳрум қилишга мажбур бўламан.

— Маҳрум қилишнинг ҳожати йўқ, мен сўзимни тугатдим. Яна бир марта қайтариб айтаман: бизнинг ҳозирги вазиятимизда озуқа цехлари — хавфли иш, кўзбўямачилик!

Игнат Гмизин ўтирди.

Энди ўтирганлардан бири қўрқув билан, бири линҳона тантана билан, бошқаси қизиқсиниб Мансуровга тикилиб туришарди.

— Менга сўз беринг, — дея ўрнидан турди Максим Пятерский.

Узун бўй, тор елка, юзида соқоли йўқлигини ҳисобга олмаганда тарки дунё этган роҳибга ўхшаш бу одам ушланавериб эскириб кетган қалин ён дафтарчасини олди, шошилмай қирғий бурнига кўвойнагини илди-да, секин гап бошлади:

— Мана, ўртоқлар, манави рақамларга қаранг...

Павел Мансуров Максим Пятерскийнинг ориқ

қорнидаги шимининг камарига тикилганча эшитиб ўтирди... Озуқа цехи учун мунча ёғоч керак, ипчи кучи шунча, материал олиб келиш, фалон сўму тийинлар, йиллик даромад ҳисоботи... Бузоқхона томини ремонт қилишга етмай қолади... Павел Мансуров эса қулоқ солгиси, тушунгиси келмаяпти! У фақат бир нарсани билади: озуқа цехлари қалқон, озуқа цехлари парда, агар булар бўлмаса обком олдида қип-яланғоч бўлиб кўриниб қоламиз, айниқса Федосий Мургин воқеасидан кейин эҳтиёт бўлиш керак. Эътироз билдиришмайди, қўрқишади деб ишонган. Эътироз билдиришди! Энди Игнат айбдор, балого қолади. Игнат Егорович хўп гап эшитасиз энди! Ҳали Павел Мансуровнинг совунига кир юлмаган экансиз!

8

Павел ортиқча қора мол хато эканлигига, ўзининг ҳаддан ошириб юборганига ҳаммадан кўра Игнатнинг ишончи комил эканини биларди.

Игнат Федосий Мургиннинг айби йўқлигини, бор айбини ҳам ошириб юборишганига ҳам ишонар эди.

Ниҳоят, Игнат Гмизин Павелнинг кабинетига Федосийнинг чарм шапкасини кўрган бирдан-бир гувоҳ бўлиб, ўтган суҳбат характерини фаҳмларди. Шу суҳбатдан кейин ўрмонда чолнинг ўлигини топишганди. Игнат истаса Мургин воқеаси яна юзага чиқиши мумкин. Гар шундай бўладиган бўлса Павел Мансуровга шубҳа билан қарайдиган бўлишади.

Игнатнинг ҳадеб озуқа етишмаяпти деб эслатишичи... Молхоналарнинг қишга тайёр эмасликлари ҳақидаги фикри-чи...

Павел шу пайтгача ўз одамим, эски дўстлигимиз бор, деб ўзини овитиб келарди. Ҳар учрашганда истаса-истамаса ҳазилкашлик қилар, елкасини қоқиб, ақинлиги ҳақида сўз очарди:

— Бир-биримизни тасодифий танишиш боғламайди.

Қандайдир пуч умид билан яшаётганини ўзи ҳам сезмас экан — балки тегмас, гуноҳидан ўтар. Шундай тегдики! Ҳамманинг олдида: «Қалбаки йўллар билан қутулмоқчисан...» деди.

Павел Мансуров энди Игнатни эсласа ғазаби жўшиб кетарди. Унинг бўғиқ, оҳиста, йўғон овозини,

ёйновчан кичкина кул ранг кўзларини, топ-тоза қирилган калласини ёмон кўрар, ҳаттоки тирсакларини икки ёққа кериб, муштларини тиззасига қўйиб, ўзи шундоқ ҳам кенг одам яна ҳам ёйилиб ўтиришигача ёмон кўрадиган бўлди. Одам эмас, ҳайкалнинг ўзи.

Раисларнинг мажлиси ҳеч нарсани ҳал қилмади. Вақт кетяпти. Область газеталарида эса худонинг берган куни: фалон райондаги фалон колхозда озуқа цехи қурилиши бошланганлиги ҳақида хабар босилиб чиқади. Обкомда эса Мансуров қўл учида иш қиляпти, деган таассурот туғилаётганди.

Шунга ўхшаш иккинчи мажлисни чақиритибдан фойда йўқ. Раислар яна Игнат Гмизиннинг кенг елкалари орқасига ўтиб олишади.

Павел Мансуров раисларни бирма-бир чақиртириб, юзма-юз гаплаша бошлади.

— Мумкинми?

Максим Пятерский сочини силаб, ёнламасига кириб келди-да, кўзи билан шапкасини иладиган жой ахтариб, у ёқ-бу ёққа аланглай бошлади.

Дазмолланган полотно китель кийган, соқоли янги қирилган Павел Мансуров ўрнидан турди-да, унга пешвоз чиқиб, қўлини узатди:

— Киравер, киравер, Максим. Қани, ўтир-чи.

Раиснинг елкасига қўлини ташлаб, диван томон тортди, ўтқазиб ёнига ўзи ўтирди, хром этикли оёқларини чалиштирди, портсигарини очиб:

— Чек. Қандай масала билан чақиртирганимни биласанми?— деб сўради.

— Фаҳмлаяпман, Павел Сергеевич,— дея хўрсиниб қўйди Пятерский ва қирғий бурун юзини четга бурди.

У ҳозир яккама-якка олишув бўлишини сизди, бу олишувни енгиб чиқиш осон эмас. Бу, ўнгу сўлингда ўзингга ўхшаганлар ўтирган мажлис эмас. Улар гап қистириб қўйишади, бош ирғаб ҳам маъқуллашади, сўзга чиқиб қўллаб-қувватлашади,— қўрқмай ҳаракат қилаверасан. Бу ерда эса — бир ўзингсан. Шкаф ойналаридан қалин-қалин китоблар кўриниб турибди, бири қора, иккинчиси жигар ранг, лак юритилган иккита телефон йилтирайди, уларнинг бири маҳаллий бўлиб, колхоз ва район ташкилотлари билан, иккинчиси тўғри область билан алоқа қилиш учун мўлжалланган. Ҳамма нарса муҳим, ҳамма нарса катта хиз-

матга алоқадорлигини, ишнинг қанчалик кенг қулочилигини эслатиб турибди. Павел Сергеевич кўринишидан жуда содда, қарашида ҳеч айёрлик йўқ, аммо истаган пайтида туриб: «Мен район партия комитетининг секретари сифатида ҳисоблайманки...» дейиши мумкин. Эътироз билдириш осонми?

— Демак, сен озуқа цехлари қурилишидан қатъиян бош тортяпсан-а?— деб сўради Павел Сергеевич, «қатъиян» сўзига ургу бериб.

— Павел Сергеевич, ўзингиз ўйлаб кўринг,— дея Максим Пятерский чўнтагидан шоша-пиша қалин ён дафтарчасини чиқарди.

Бироқ Павел Сергеевич уни очиргани қўймади.

— Ҳаммасини тушунаман... Сен ўйлайсанки, сизнинг қийинчиликларингиздан хабарим йўқми? Ишчи кучи йўқ, шундоғам қарзга ботгансиз... Хўп, қурмаймиз дейлик, бошқа районлардан орқада қолиб, область олдида айбимизни бўйнимизга оламиз: кечирасиз, қийинчиликларни енгиб ўтишга кучимиз етмаяпти, деймизми?

— Тушунтириш керак, Павел Сергеевич. Ахир биздаги вазиятни ҳисобга олишар...

— Тушунтириш керак дейсанми? Ёшинг анчага бориб қолган, эски коммунистсан. Тушунасанми ўзинг, «кучим етмайди» сўзи бизга мутлақо ёт. Бу сўзни четлаб ўтиш керак.

Павел Мансуров папирос кулини гиламга ташлаб, тозаланган этигининг учини ликиллатар экан, хотиржам гапирар, Пятерскийнинг иккиланиб билдирган эътирозларини осонгина йўққа чиқарарди. Максим Пятерский аста-секин олишувда ютқизгани, қаршилик кўрсатишнинг ўрни йўқлигига иқрор бўлди.

— Игнат Гмизин бамаъни бошлиқ,— шошилмай гапида давом этди Павел Мансуров, гўё Пятерскийнинг таслим бўлганини сезмагандай,— бироқ Игнат билан яқин таниш бўлган мен учун (сен биласан-ку, биз ҳатто қариндошмиз) инсон сифатида шу пайтгача жумбоқ бўлиб келяпти. Мана, сенга бир мисол: Гмизин ўзи зотли мол сўрагани, олди, бошқалар олганига эса норози. Унинг бир неча бор: «Ҳаддан ошириб юбордингиз, кучингизга яраша олмадингиз...» деганини эшитгандирсан, балки. Ҳозир озуқа цехларига қарши чиқаяпти, бироқ аминманки, ўзи қурилишга

аста-секин тайёргарлик кўради. Ҳзи қуриб олади, сенга ўхшаганлар эса мана сенга, раис роса бошлабди-ку! — дея оғзиларингни очиб, ҳайрон бўлиб қараб қолаверасиз. Аниқ айтолмайман-ку, аммо, афтидан, бу одам шуҳратпараст бўлиб, биринчи бўлгиси келяпти, фақат ўзим шуҳрат қозонсам деб ўйлаяпти, шекилли. Бундай шуҳратпараст бўлиш — коммунист учун номус...

Бир соатлардан кейин Максим Пятёрский Мансуров ҳузуридан, озуқа цехлари қурилишини бошлаб юборишга ваъда бериб чиёди, қалби гумонларга тўла эди.

Ун беш минутдан кейин эса Мансуров кабинетига оқариб кетган шапкали одам кирди ва:

— Мумкинми? — деди.

Павел Мансуров яна пешвоз чиқди.

— Ҳа-а, Никита Фомич! Киравер, киравер... — Суҳбат яна бошидан бошланди.

Игнат Гмизин, раислар унинг атрофига жамулжам бўлишади деб ўйлаяпти. Павел бундай жамоани заифлаштиришга қурби етишига ишонади. Шундай бўлса ҳам бу ҳали галаба эмаслигига ақли етарди...

Максим Пятёрский озуқа цехи қурилишини бошлаб юборади: ёғоч келтиради, пойдеворни қўяди, чала-ярим бузоқхона эса раис виждонини қийнаб томсиз ётаверади. Бунинг устига, эл оғзига элак тутиб бўлмайди, деганларидек, правление аъзолари, колхозчилар: «Қилаётган ишинг нотўғри. Бизга озуқа цехлари эмас, бузоқхона сувданам зарур...» деб албатта маломат қилишади. Максим яна гумон-шубҳага тушиб қолиши мумкин. Шубҳага тушиб қолса, кимнинг олдига боради? Райком секретарининг ҳузурига бормайди, секретарь уни маъқулламайди, албатта. Фақат Игнат Гмизин ҳузурига боради...

Ҳозирча ҳамма ёқ жимжит. Колхозлар банкалардан кредит олишяпти, ёғоч тайёрлашяпти. Жимжитлик... Бироқ чўғ ҳали тутамоқда. Павел Мансуров уни тепиб йўқ қилганича йўқ. Биринчи имкониятдаёқ жанжал яна аланга олиб кетмаслигига ким кафил бўла олади?

Фақат мана шу Игнат Гмизин, қичитқи ўт уруғи!..

9

Саша Комелев комсомол билетини чўнтагида беш йил олиб юрди. Беш йил — оз фурсат эмас, бу Саша ҳаётининг тўртдан бир қисми.

Икки ҳафта бурун «Труженник» колхозида партия мажлиси бўлган эди. Мажлисида сочи устарада олинган, аммо одатдагидай ортиқча хушмуомалалиги йўқ, қовоғи солиқ Игнат Егорович, соқоли протокол устида осилган Евлампий Ногин, Сашага аёлларга хос назокат билан тикилаётган молбоқар Мария Гуляева уч фронтвик ёки Игнат Егорович айтганидек, «гвардия»-чи Пётр Мирошин, Фёдор Гуляев, Иван Пожинковлар йиғилишган эди.

Саша ҳамма қатори столга яқинроқ ўтирди.

Мажлисга кудрявинолик бригадир Пётр Мирошин раислик қиларди. У ўрнидан туриб, томоқ қирди. Сашага ўқрайиб қаради-да, эълон қилди:

— Кун тартибида битта масала: Александр Комелевни партиёга кандидатликка қабул қилиш.

Сашадан ўзи ҳақида сўзлаб беришни илтимос қилишди. Комсомол сафига кираётганда ҳам ўзини йўқотганди, ҳозир ҳам аввалгидек, ҳаёт ҳақида гапириш қийин. Мактабни битириб, ҳозир колхозда ишлаяпти, мана шу.

Уни тинглаб бўлишиб, кўнглини кўтаришиб қўйишди.

— Қўявер, йигитча, ҳеч гапмас. Таржимаи ҳолинг ҳали кенгайверади.

Рекомендацияларни ўқишди, уставдан сўрашди. Бир овоздан қабул этишди.

Комсомол билетини чўнтагида беш йил кўтариб юрди — ҳаётининг тўртдан бир қисми! Энди ажралишадиган вақт келди.

Саша райкомнинг умумий бўлимида Мансуров ҳузурига чақиришларини кутиб ўтирарди. Мансуров Сашага ҳозир кандидатлик билетини топшириши керак.

Ҳозиргина Мансуров кабинетига леспромхозлик, узун бўйли ёғоч ташувчи — тракторчи йигит кириб кетди. У кабинетга киргунча шапкасини тиззалари орасида эзгилаб, икки-уч марта букилиб кабинет эшигини кўрсатаркан, Сашадан пичирлаб:

— Оғайни, билмайсанми, у ерда сиёсатдан сўрашмайдами? — деб сўради.

Саша бир ўзи қолиб, чўнтагидан комсомол билетини олиб, очди. Билет худди кеча олингандек яп-янги, беш йил ичида томчидек доғи ҳам, кири ҳам йўқ эди.

Билетни авайлар, тердан сарғайиб кетмасин деб ишга ҳам олиб бормасди, энди ҳатто алам қилади,— жуда янги, сира уринмаган ҳам эди. Билетнинг ёши фақат сонсиз бинафша ранг штамплардану, сочлари ҳурпайган, бурни танқайган, кўзлари бойўғлининг кўзларидай чақчайган гўдак суратидагина кўриниб турибди...

Саша биринчи бор шу билетни қўлига олган кунни эслади. Райком комсомолнинг секретари Женя Волошина билетни топширар экан: «Бундан буён кимлигингни унутма!» — деди. Куз пайти эди, шивирлаб ёғётган ёмғир юзни қитиқларди, тош йўл ҳўллигидан ярақларди, хуллас, ҳаво яхши эмасди. Саша билан бирга Паша Варцов ҳам билет олганди. Улар бошқа-бошқа синфда ўқишар, оғайни ҳам эмасдилар, ҳатто тунги балиқ овига ҳам бирга боришмасди. Мана энди, райкомдан чиқишди-ю, ўла-ўлгунча ана шу ёмғир шивалаб турган булутли кунни, ҳўл тош йўлни, қулоқларида ҳалигача шанғиллаб турган: «Бундан буён кимлигингни унутма!» деган сўзларни унутмасликларини тушунишди. Ўша кунни, бир-бирларини эслаб қолишади. Уялиб жилмайганча қўлларини узатишди: «Табриклайман...» — «Сени ҳам...»

Онаси билетни кўрибоқ ўз фикрини айтди: «Ифлос қўлларинг билан ушлама, дарров кир қилиб қўясан-да, кейин қараб бўлмайд қолади...»

Отаси билетни қўлида ушлаб туриб: «Мана вояга ҳам етдинг, Саша. Энди сен бизнинг ёрдамчимизсан», — деди.

Сашанинг ўзи бир неча кун давомида ўзини босиб ололмай юрди. Бир ўзи қолса чўнтагидан олиб, устида Ленин сурати солинган кул ранг муқовали билетдан кўзини узмай қараб ўтирарди — ичини очсанг, кўп рақамлар остида фамилияси, исми ва отасининг исми тўлиқ ёзилган. Умри бино бўлиб ҳужжати бўлмаган — бу биринчиси.

Саша, бир неча йилдан кейин билет қанақа кўринишга эга бўлишини ўзича тасаввур қилиб кўрди. Билетини эскириб, эзилиб кетган ҳолда, ким билади, балки қон сачраган, ўзининг қони сачраган ҳолда тасаввур этди! Келажаги ана шу билет билан боғлиқ. Ўша пайтда келажагини бир кўргиси келарди! Балки билетини душман соҳилига ўтаман деб солдат пилоткасига бекитиб қўяр, балки номаълум дарё суви

райком комсомолнинг бинафша ранг печатини ювиб кетар, балки бир парча осколка кўкрагига тегиб, кул ранг муқованинг бир четини илиб кетар...

Бир неча минутдан кейин партияга кандидатлик билетини олади, комсомол билетини эса топшириши керак бўлади. Янгилги алам қилади, фақат бир четигина бир оз сарғайган, холос.

Пашка Варцовнинг билети бундай эмасдир, балки. У ҳунар мактабини битирди, айтишларича, ҳозир узоқда, Новосибирскда ишлаётган эмиш, ҳаёти ҳам бетиним бўлса керак...

Ёғоч ташувчи йигит кабинетдан қизариб, оғзи қулоғига етиб чиқиб келди. У чўнтагидаги билетини қизганиб бекитарди.

— Газета ўқиш-ўқимаслигимни сўради, — деди севинч ҳамда очиқ кўнгиллик билан. — Мунтазам келиб турадим, келмай қолган кунлари ҳам бўладими? — деди. — Оғайни, бўл, қимирла, сени чақирришяпти, — деб қўшиб қўйди.

Саша кабинетга кирди, уялиб саломлашди, эшик олдида тўхтаб қолди.

— Марҳамат, ўртоқ Комелев, кираверинг.

Павел Сергеевич ўрнидан туриб, жингалак сочли бошини ўнг елкаси томон бир оз эгиб, қўлини узатди ва эркакчасига сиқиб қўйди.

— Утиринг.

Саша стулнинг бир учига ўтирди. У ҳам, ҳозир чиқиб кетган ёғоч ташувчи — тракторчига ўхшаб, қандайдир махсус, мураккаб савол беришларини кутганди.

— Институтда ўқийсанми?

— Ҳа, сиртдан, — жавоб берди Саша ва аъзойи бадани музлаб кетди: «Бирдан студент деб, масалан, эмпириокритицизмдан сўраб қолса-чи! Роса ўтлайманда...»

— Нечанчи курсда?

— Иккинчи.

— Тамом қилганингдан кейин нима иш қиласан?

— Нима иш? Колхозда ишлайман.

— Ҳозир колхозда нима қилияпсан?

— Пичан ўримида ишладим.

— Пичан ўримида ким бўлиб ишладинг? Оддий ўримчи бўлибми?

— Оддий ҳам бўлдим. Правление мени Кудрявинодаги бригадага юборганди...

— Бу йил кудрявиноликларнинг иши қалай?

— Бекитишнинг ҳожати йўқ, чангалзорга айланиб кетди ўриладиган ерлар. Олтмиш гектарча ер шундай қолиб кетди.

Саша аста ўзини босиб олди — саволлар оддий, ҳаётий саволлар эди.

— Шундай бўлдимми? Маълумот бўйича ҳаммаси ўрилган-ку,— ҳайрон бўлди Мансуров.

— Илож қанча,— деди Саша беихтиёр Игнат Егоровичга тақлид қилиб, қўлини ташвишли ёйиб,— қаллоблик қилишга тўғри келяпти.

— Қўшиб ёзибсиз-да?— шошиб гап ташлади Мансуров. Унинг расмий хушмуомала нигоҳи жиддий тус олди. Саша ўзини ноқулай сизди, гўё Мансуров уни ёлғончиликда қўлга туширгандай эди.

— Ҳа,— деб жавоб қайтарди ўзини йўқотиб.

— Игнат Гмизиннинг ташаббусидир-да?

— Ҳа,— деди яна Саша, қандайдир хавфни сезиб.

Бахтига Мансуров шу билан саволини тугатди. У ўрнидан турди, стол устидаги қоғозлар орасидан жигар ранг билетни олди, юзи тантанавор тус олди, овози жаранглади:

— Комелев Александр Степанович! Шу дақиқадан бошлаб сиз КПСС аъзолигига кандидатсиз! Ишонаманки, сиз коммунист деган номни шараф билан оқлайсиз. Мана, билетингиз!

Саша ҳаяжонланиб билетни олди.

— Уртоқ Комелев, рухсат этинг, сизни табриклайин,— Мансуровнинг овози янгради.

Саша нигоҳини билетдан узди, кўзи узатилган қўлга тушди. У Мансуровнинг қўлини ушлаб, маҳкам қисди...

Колхозга қайтишда Саша отини унчалик қистамади, бир ўзи қолиб ўй сургиси келарди.

Рўпарадан келган юк машинаси, силласи қуриган от тер ҳиди чиқаргани каби, қайноқ бензин ҳидини уфуриб физиллаб ўтиб кетди. Орқасидан мотор овози аста-секин узоқлашди. От имиллаб қадам ташлаб борар, дўғаси ҳам секин-аста ликиллар эди. Саша тўғрига қараб борса ҳам уни кўрмасди. Унинг хаёли узоқ-узоқларда, сокин дарёдай оқиб борарди...

...Коршуново маданият уйи, саҳна узра иккитагина лампочка ёниб турибди. Залда болалар ва ота-оналарнинг чехралари кўзга ташланади... Биргина камзул, унинг устига бош яланг бўлсанг совқотасан. Саша қоронғиликка тикилиб, қўлини баланд кўтарган болалар қатори қайтаради:

— Мен Совет Иттифоқининг ёш пионери, ўз ўртоқларим олдида...

Болаларнинг тартибсиз овози ҳамда изғиринга томдан тушаётган қор шовқини қўшилади.

Тамом қилишди. Пионервожатий Галя Пекарева болаларнинг бўйнига пионер галстугини тақиб қўйиши керак эди. Бироқ тўсатдан саҳнада Сашанинг отаси пайдо бўлиб қолди. У узун пийма кийган, ёқасини қор босган калта пўстинда эди. У саҳна ўртасида туриб олиб, телпагини боши узра кўтариб, баланд овозда тантанавор эълон қилди:

— Ўртоқлар! Бизнинг қўшинларимиз Ленинград блокадасини ёриб ўтди! Буюк ғалабага эришдик!

Ҳамма қичқириб чапак чалди. Саша шовқин-сурон орасида қувончидан ҳатто ўйинга ҳам тушиб кетди, аммо ҳеч ким уни тўхтатмади, эътибор ҳам бермади.

— Табриклайман сизларни, ёш пионерлар! — деди отаси, тартиби бузилган қаторга ўгирилиб. — Сиз қизил галстугингизни унутилмайдиган кунда тақипсиз!

«Ура» садоси янгради. Отаси қўлига илинган Маша Журавлёвани даст кўтариб ўпди.

Вожатий Галя биринчи бўлиб Сашанинг отасига галстук тақиб қўйди. У бўлса тугмалари ечилган калта пўстинда турар, галстук учлари қўзи терисидан тикилган ҳўл ёқада ҳилпираб, юзлари эса шодлигиданми, уялганиданми ёки совуқданми галстук каби қизарган эди. Отаси — фахрий пионер.

Сашанинг партиёга қўйган қадами ўша кундан бошланган бўлса керак. «Катта бўлай...» деб кутарди. «Катта», «камолга етган» сўзлари унинг учун «партия аъзоси» дегандек эди. Мана у катта бўлди, партия остонасига қадам қўйди. Отаси бўлганида: «Сен ёрдамчи эмас. Сен менга ўхшаган одамсан», деган бўларди...

Етилиб қолган арпа иссиқдан ҳолдан тойиб, бўй-

нини ергача эгипти. Ҳаво дим. Кечга бориб ёмғир ёғмасайди ҳали?

Саша ўтган йили Игнат Егорович билан шу йўлдан кетаётганида ёмғир остида қолганини эслади. Игнат Егоровичнинг бошидан шапкасини олиб, партбилет ҳўл бўлмасин деб кўкрагини бекитгани эсида. Арзимаган нарса-ю, ёдида қолибди...

Ҳозир Игнат Егорович кутяпти... Кеча кечқурун улар дарс қилиб бўлишиб, зинага — юлдузли осмон остига чиқиб ўтиришди. Игнат Егоровичнинг қовоғи солиқ, папирос чекар, нима ҳақидадир, афтидан хунук нарса устида хаёл сурарди.

Саша, нима ҳақда ўйлаяпганини сўради.

— Ҳалоллик ҳақида, Сашка, — деб жавоб берди Игнат Егорович.

— Нега энди бирдан ҳалоллик ҳақида?

— Бирдан эмас. Ҳаёт мажбур этяпти.

— Нималарни ўйлаяпсиз?

— Мен ўйлаяпманки, бировнинг чўнтагига тушмаган ҳалол эмас, тушаётганини ушлаб олиб, ўғрилиқнинг олдини олган одам ҳалол. Буниси қийинроқ. Эртага партия ҳужжатини олгани борасан, шуни ёдингда тут.

Бу сўзларни эслаш қийин эмас, мана, ҳозир ҳам эслаяпти, бироқ Сашага бунинг маъноси тушунарли эмас. Кимни ушлаш керак, ким чўнтакка тушяпти? Негадир Игнат Егорович ўзбилармонлик қиляпти.

10

Игнат Егорович банд эди. Унинг ҳужрачасида ўтирган область газетасининг мухбири турли саволлар билан унинг бошини қотираётганди.

Сайёр мухбир Илья Ромадскийнинг ёшлигидаги шижоати бошидаги қалин сочи билан бирга тугаганди. Тепакали ҳозирча атрофида қолган қора сочлари орасидан кўринмасди. Ромадский бир оз семира бошлаган бўлса ҳам, серҳаракатлигини, ёшлигидаги қувватини йўқотмаганди. Газета ишидан фахрланар, аммо ҳали-ҳали «мовий кўзли бахт» ва «олтин соч» ҳақида лирик шеърлар ёзиб турарди. Гарчи хотини қора сочли аёл бўлса ҳам, эрининг мовий кўз ва тилла ранг сочга

бўлган муҳаббатини кечирарди, унинг одоблигига қаттиқ ишонарди.

Илья Ромадский ўзини етилган мухбир, маълумот йиғиш устаси деб ҳисобларди. Бу борада у қўйидаги назарияга риоя қиларди. Бизнинг ҳаётимизда эски, ўлиб бораётган эмас, янги, вужудга келаётган нарса муҳим. Ҳаётимизда янгилик бўлгани маъқулроқ. Демак, даставвал энг яхши колхозларни, яхши одамларни ёритиш керак. Ёмон колхоз, ёмон одамлар эса эскилик, ўлимтик бир нарса, улар диққат-эътиборга нолайиқ одамлар.

Шунинг учун Илья Ромадский Коршуново райони-га келаётиб шаҳардалигидаёқ районда энг яхши колхозлардан бири «Труженник» эканини билиб олганди.

Станцияда автосуғорувчиларга асбоб-ускуналар олган шофёр Никита Шуренков мухбирни плаши, фотоаппарати ва кўринишигина чамадонга ўхшаш кичик сумкаси билан бирга Янги Раменьёга олиб келиб қўйди.

Илья Ромадский шляпасини энсасига тушириб олган, эскириб кетган камзулида, тугуни кирланиб кетган галстукда Игнат Гмизин ҳузурида пайдо бўлди.

Ҳали раисни кўрмаган бўлса ҳам, у ҳақида эшитиб-боқ уни сиртдан яхши кўриб қолганди. Бўлмасам-чи, ахир у бўлажак очеркининг бош қаҳрамони-ку.

— Мени кечирасиз, вақтингизни оламан. Атайлаб сиз билан суҳбатлашгани келдим...

Ҳар бир янги одам Игнатни хижолатга соларди, бу эса газетага ёзадиган мухбир. Игнат айбдорлардай жилмайди.

— Билмайман, ақлли суҳбатдош бўла олармикин-ман... — Ромадский ўзининг бўлажак қаҳрамонига суқланиб тикилди, унинг портретини қандай ёзишни хаёлдан кўз олдига келтирди: «Чорпаҳил, эркинликда ўсган дарахтдай бақувват... Ақлли, юз тузилиши русларга хос...»

Раиснинг ҳужрачасида ўтириб олган Ромадский одатдаги саволларини бера бошлади:

— Зотли мол қандай кўникяпти?

— Ёмон эмас, нолимаяпмиз.

«Раис Гмизин, ўз муваффақиятлари билан мақта-надиганлардан эмас. У жавобга хасис...» — йўл-йўлаккай ўзича қайд қилиб қўйди Ромадский.

— Озуқа тайёрлаш иши қалай?

— Ҳали ўтган йилги силосимиз етади, лекин бу йил ҳам тайёрлаб қўйдик. Силос ва похолдан етишмовчилигимиз йўқ.

«...Бироқ ана шу хасис жавоблардан колхоз хўжалиги қанчалик тартибга қўйилганини билиш мумкин...»

— Албатта, сиз биринчилар қаторида озуқа цехлари қурилишига киришгандирсиз?

Игнат Гмизин елкасини қисиб қўйди:

— Ҳозирча хаёлимга келтирганим йўқ.

— Қандай қилиб?

— Бизга биринчи навбатда автосуғорувчи, электросуғувчи агрегатлар, хуллас, ҳаммаси механизациялашган янги молхоналарни жиҳозлашимиз керак. Орзумиз — чўчқахона қуриш.

— Озуқа цехлари-чи?

— Ҳали эрта.

— Шунда имкониятларингиз билан янгиликдан воз кечяпсиз-а! Йўқ, йўқ, ҳеч калламга сиғмаяпти.

— Янгиликни буталардек юлиб чўнтакка сололмайсиз. Атом электростанцияси, айтайлик, ГЭСга нисбатан анча илғор нарса. Бироқ ҳозир мамлакатимизда кенг кўламда гидроэлектростанциялар қурилмоқда. Ҳамма нарсанинг ўз вақти бор, вақти келади, озуқа цехлари ҳам қура бошлаймиз.

Игнат Гмизин бутун гавдаси билан столга энгашиб, мухбирга нима учун ҳозир колхозда озуқа цехларидан ҳам механизациялаштирилган фермалар қуриш кераклигини батафсил сўзлаб берди.

Ромадский Гмизин ҳузуридан бир оз гангиб чиқди. У «ҳаётни чуқурроқ ўрганиш керак» сўзларини ҳадеб қайтариб айтишни яхши кўрарди, ҳар гал саёҳатга чиқар экан, у ўз сўзининг устидан чиқаётганига ишончи комил эди. Бироқ ҳаётни чуқурроқ ўрганишга унинг вақти етишмасди, чунки бир колхозда кўпроқ ушланиб қололмас эди. У ўз кўзи билан кўриб, масалани аниқ ҳал қилиш ўрнига беихтиёр бировларнинг фикрига қулоқ солиб, ўз фикридай баён этарди. Худди шу, бировларнинг фикрини тўплашни у ҳаётни чуқур ўрганиш деб биларди.

Ҳамма редакция ходимлари озуқа цехларини ҳар тарафлама фойдали деб ҳисоблашар, Ромадский ҳам

ана шу фикрда эди. Мана энди бутун областга донги кетган раис Игнат Гмизин аксини айтяпти. Ромадский иккиланиб қолди.

«Бирма-бир фактларни ўртага ташлаб — озуқа цехларининг қурилиши ҳамма ерда ҳам биринчи галдаги вазифа эмаслигини исботлаб, бир подвал мақола билан чиқса-чи?..» Дарров очерк шов-шувга, қизгин мунозарага сабаб бўлганини кўз олдига келтирди. Масъул секретарь Сорочинцев, албатта, очеркни чиқаришга қаршилиқ кўрсатади. Бўлим бошлиғи Корольков эса дадил мақолаларни эп кўради.

Бироқ биргина Игнат Гмизиннинг фикри етишмас эди.

Ромадский Игнатдан Коршуново қишлоғига «ташлаб келишни» илтимос қилди. Икки соатлардан кейин эса у Мансуров кабинетига ўтириб, яқинда бўлиб ўтган суҳбат ҳақида хотиржам унга ҳикоя қилиб берди.

— Сизнингча қалай,— деб Ромадскийнинг сўзини бўлди Павел.— Гмизин ҳақми?

— Ўйлайманки, қисман ҳақ.

— Қисман? Ҳм...

Ромадский шошилиб қўшимча қилди.

— Эҳтимол, кўп нарсада ҳақдир.

— Сиз, газета ходимларисиз,— дея таъсирчан гап бошлади Павел Мансуров,— ҳаётга кўпинча катта қилиб кўрсатадиган ойна орқали қарайсизлар. Сизлар учун биронта колхоз раиси ўзича атак-чечак қилиб қолса бас, шу заҳотиёқ, бу ўртоқ коммунизмга дадил қадам ташлаб боряпти, деб оламга жар соласиз.

— Йўқ демайман, ҳар қанақаси бўлади.

— Игнат Гмизин бамаъни хўжайин, ақлли деҳқон. Тўрт йил ичида колхозни таниб бўлмас даражага кўтарди...

— Шу-шу, мен ҳам сездим. Унинг озуқа цехлари ҳақидаги фикрида жон бор, шундай эмасми?

— Бироқ бу одам мураккаб шахс...

— Буни қаранг-а, кўринишдан оддий...

— Бу одамнинг ҳамма маъқуллаган ташаббусга қарши чиқишининг биргина боиси — рақиб орттиргиси йўқ...

Павел Мансуров стулдан туриб, хонада у ёқдан-бу ёққа юриб, баланд овозда комил ишонч билан гапи-

рар, гўёки мухбирга унинг бўлажак очеркини айтиб бераётгандек эди. Мухбир бўлса лабини тишлаб, хо-нада бориб-келаётган секретарни ўйноқи кўзлари-ла кузатар, унинг ҳар бир сўзига диққат билан қулоқ соларди.

— У қалби соф, яхши одам, колхозчилар уни принципиаллиги учун ҳурмат қилишади, аммо аслидагига қараганда яхшироқ бўлиб кўриниш истаги, ҳар доим биринчи бўлиш истаги Гмизинни анча-мунча хунук ишлар қилишга мажбур этяпти. Бир неча соат бурун кандидатлик билетини олаётган «Труженник»лик колхозчи менга Гмизин районга уйдирма маълумот юбораётганини айтиб берди.

— Қандай қилиб?

— Шундай. Утлоқларнинг айрим ерларини бутазор босиб кетган экан. Бутазор орасидаги ўтти йиғиб олиш ўрнига Гмизин рақамнинг ўзини ёзиб юборган, холос. Агар бундай ўйлаб қаралса, у райкомни алдаган, партияни, давлатни алдаган!..

— Кечирасиз, бу ҳақда сизга хабар қилган колхозчининг фамилияси нима?

— Комелев, Александр Комелев. Марҳум райком секретари Комелевнинг ўғли. Ақлли йигит. Колхозда ишлайди, қишлоқ хўжалик институтида сиртдан ўқийди. Бугун мен унга партия ҳужжатини топширдим.

— Хўш, хўш, қулоғим сизда...

Ромадский ўша куниёқ Коршуново районидан жўнаб кетди. Йўл-йўлакай вагонда кетаркан, ҳаяжонланар, ижод илҳоми жўш уради.

У очеркни «Труженник» колхозининг раиси билан учрашгани, раиснинг ўзида қандай таассурот қолдирганидан бошлайди: «Барваста, эркинликда ўсган дарахтдай бақувват... русларга хос юз тузилишли, ақлли... Гмизиннинг бамаъни хўжайин эканлигини, колхозчиларнинг ҳурматига сазоворлигини ҳам бекитиб ўтирмайди, аввал ўқувчида унга нисбатан ҳавас уйғотади-да, сўнгра бирин-кетин унинг туб моҳиятини очиб ташлайди: шуҳратпараст, бошқа колхозларнинг ҳам ўз қатори илғор бўлишини истамайди, илғор янгиликларга кескин қаршилиқ кўрсатади, кўзбўямачилик қилади...» Ахир у серқирра, мураккаб образ! Жуда яхши материал топилди!

Коршуново МТСи эски ибодатхонага жойлашган бўлиб, пастда вагранка¹ ва темирчилик цехи жойлашганди. Аввал меҳроб бўлган подшо дарвозаси орқасидаги жой ҳозир директор кабинети. Ташландиқ бонгхонага эса каптарлар эгалик қилишади. Ибодатхона айвонида бўлса одатда тракторчилар, шофёрлар, иш билан келган колхозчилар бир-бирларига тамаки халтачаларини узатиб, чекишиб, чўзилиб дам олиб ётишади.

Саша бутакесарни Кудрявинодаги бригадага юбориш ҳақида гаплашгани келганди. Директор йўқ эди. Тушгача қайтаман деб ваъда берган экан. Саша ҳамма қатори айвонда ўт, ёқилғи, подшипникларни созлаш ҳақида эринчоқлик билан гапирилайётган гапларга қулоқ солиб ўтирар эди...

Чўян тўсиқ ёнидаги сим сетка билан ўралган газета витринасининг олдида қучоғини газетага тўлдириб бир қиз келди, шошилмай витрина газеталарини янгилади-да, айвонда ўтирганларга қараб бақирди:

— Бекорга гап сотиб ўтиргандан кўра, газета ўқинг! Районимиз ҳақида ёзишибди.

«Светлий путь» колхозидан келган чол биринчи бўлиб сакраб ўрнидан турди-да, ликонглаб қизнинг олдида борди.

— Шошмай тур, ойдин қиз. Нокерак газеталарни тамаки ўрашимизга қолдириб кет.

Газетани олди-да, буклаётиб витринага тикилганча турган жойида қотиб қолди.

— Бориб ўқиб кўрайлик-чи, нима деб ёзишибди,— дея эринчоқлик билан ўрнидан турди яна бир тракторчи.

Бир оздан кейин газета витринаси олдида бир тўп одам йиғилди.

Тракторчи иккита катта-катта ямоқ ёпиштирилган орқасини чиқариб, букилганча овозини барала қўйиб ўқиди:

«Сермулоҳаза, тадбиркор хўжайин, қобилиятли ташкилотчи раис Гмизин бор кучи билан илғор янгиликларга қаршилиқ кўрсатяпти. Сабаби нимада?..»

¹ Вагранка — металл эритадиган печь.

— Мана, хўжайинларга қарши чиқишнинг оқибати.

— Ҳм...м, бечорани роса боплашибди.

— Жим тур, лўливаччалар! Эшитсаларинг-чи! Серёга, ўқийвер.

— «Сабаби нимада?.. Сабаби шуки, ўртоқ Гмизин ниҳоят даражада эго... эгоистик мақсадда...»

Саша қулоқлари тепасида кимнингдир иссиқ нафасини сезар, гужанак бўлиб олиб эшитарди-ю, бироқ нима бўлганини яхши англаб ололмасди. Шу пайтгача у Игнат Егорович ҳақида виждонсиз, ўз манфаати йўлида ҳийла ишлатади, деб ҳеч кимдан бир оғиз гап эшитмаганди, ҳаттоки, ҳеч ким шама ҳам қилмаганди. Ҳамма унга ҳурмат билан қарарди. Бирдан шундай таъна ёғилса! Колхозга сағал кам душман. Ҳаммаси ўзгарди қўйди! Ҳақиқат қаерда? Нимага ишонсин?

Тракторчи Серёганинг узуқ-юлуқ сўзлари узоқдан эшитилаётгандек эди, миясини чулғаб олган, эсанкиратадиган чалкаш фикрлар асл маъносини дарров илғаб олишга халақит берарди. Бирдан Саша чўчиб тушди — тракторчи унинг исм-фамилиясини ўқиди. Ўқиди-ю, тугилиб қолди. Сашани ўраб олган одамлар қимирлаб қолишди. У ҳамманинг ўзига қадалган эҳтиёткорона нигоҳларини сизди.

— «...Колхозчи Александр Комелев, — ўқишда давом этди тракторчи, — райком секретари Мансуровнинг қўлидан кандидатлик билетини... кандидатлик билетини олар экан, бундай фактни яшириб туролмаслигини айтди... раис Гмизин райком ва райисполкомга уйдирма маълумот етказди...» Епирим-эй! Демак, товламачилик қилибди-да. Кўринишдан ҳеч ўхшамайди.

— Қандай факт? Мен айтмадим! Ҳеч нарса гапирмадим! — жаҳд билан бақирди Саша.

— Упкангни босиб ол, оғайни. Хўрозлигингни кейин қиласан, — деб унинг гапини бўлди кимдир орқадан.

— «Уйдирма маълумот...» Э-э, танбаллар, адаштириб юбординглар... мана... «Труженник» колхозидаги ўтлоқларнинг бир қисмини буталар босиб кетган. Шундай ахволни...»

Сашанинг оёқлари бўшашиб кетди, тик туришга

мадори қолмади, ортиқ эшитолмайди, четроқда ўтириб, ақлини йиғиштириб олмоқчи бўлди. Бироқ у қи-мирлашга журъат этолмасди, охиригача эшитди.

Тракторчи ўқиб бўлди. Одамлар ҳаракатга келди, аста-секин тарқалиб, ибодатхона пиллапояси томон кетишди.

— Тош ташлашибди-да.

— Опириб юборишибди.

— Ошириб юборишганми, йўқми, энди тортишиб ўтиришнинг вақти ўтди. Бўйнига қўйишибди, тамом, вассалом.

— Энди раисликдан олишса керак.

— Бўлмаса-чи... Областда ҳамма деворларга ёпиштириб қўйишган.

Саша нари кетди, тўсиқнинг ғишт фундаменти остига, ўтга чўкди, мук тушиб ётди. Атрофдан эса одамларнинг гапи эшитилар эди. Унинг эшитиб қолишидан ҳам қўрқмасдан, бемалол гаплашишар эди.

— Бунга қаранг, йигитча қийналаётибди, шекилли.

— Нега у қийналар экан. Уни эмас, раисни дўп-послашган.

— Ахир, Игнат уни яхши сигир ўз бузоғини парвариш қилгани каби ардоқларди.

— Шунинг учун тузлуғига тупурибди-да.

— Ҳали ёш, ёш бўлса ҳам бировларнинг ҳисоби-га обрў ортиришни билади.

Саша сакраб ўрнидан туриб, нари кетди.

Ржавинка соҳилига томон гоҳ тақалиб, гоҳ узоқлашиб сўқмоқ йўл боради. Бу сўқмоқ ҳам тош йўл каби Янги Раменъегга олиб киради. Бироқ тош йўл жарлик, тепалик, далаларни тўғри кесиб ўтса, сўқмоқ ўжар дарё каби буралиб-буралиб боради. Бу сўқмоқдан юриш Янги Раменъегача икки баробар узоқ.

Оқимнинг зўридан титраб турган қамишлар учида ниначилар жимгина, хаёлчан қўниб туришади. Жибилажибонлар ингичка думларини ликиллатиб сув юзида тошдан тошга сакраб юришади. Қуёш буталарни ҳам, дарёни ҳам сахийлик билан ўз нурларига кўмган.

Ржавинканинг сертараддуд, роҳатбахш сокинлиги ҳам, тез ҳаракати ҳам Сашага ҳузур бахш этмасди.

У Игнат Егоровичнинг ўглидай бўлиб қолганди. Орқасидан чақмачақарлик қилди — шуми унинг қилган яхшиликларига айтган раҳмати? Одамлар: «Нонкўрлик қилди... Бировларнинг ҳисобига обрў орттиряпти...» дейишяпти. Бировларнинг ҳисобига! Биров эмас, демак, Игнат Егоровичнинг юзига оёқ тирабманда! Нега шундай бўлди? Мансуров! Ахир, фақат Мансуровгина айтиши мумкин, ҳа, ўша!

Дарё ўртасида харсанглар ётарди. Устини кўм-кўк шиллиқ парда ўраб олган, ковакли, унсиз, қариб хунуклашган бу харсангларни дарё шўх суви билан қитқлар ҳамда навозиш билан олға ундарди.

Игнат Егорович билан учрашиб қолмаса бўлгани! Уят. Даҳшат. Унинг нигоҳи, ваҳимали овози ҳам, ҳатто индамай қўя қолса, таъна қилмаса ҳам даҳшат эмасми? Учрашиб бўлмайди, Янги Раменьега бормаслик керак. Одамлар-чи?.. Ахир у ерда Игнат Егоровични яхши биладиганлар ҳам бор-ку. Агар бегоналар: «Нонкўрлик қилди...» деган бўлса, раменьеликлар нима дейди? Ҳатто Настя ҳам ундан юз ўгириши керак...

Сўқмоқ буталар орасига шўнғиб кетди, ердан зах ҳиди уфурди. Қадам-бақадам Янги Раменьега яқинлашяпти. Нега кетяпти? Ахир у ерда кўзга кўриниб бўлмайди-ку!

Мумкин эмасми?.. Тўхтаб, хилватроқ жой топиб, бир оз ўт устида салқинлаб ётиш керак... Сув тошлар орасидан шариллаб оқяпти, ниначилар шохчаларда лапанглаб осилиб ётишибди, жибилажибонлар сакрашяпти. Ана шуларни томоша қилиб, ҳеч нарсани ўйламай тунгача ётса... Кечаси уйга, онасининг олдига борсаю, бир оз пул олиб, тонг саҳарлаб биринчи машина билан станцияга жўнаса. Бутун шармандагарчилигини, уятини шу ерда қолдириб кетса.

Сўқмоқ буталар орасидан чиқиб, жавдаризорга кириб кетди. Бу йил жавдари жуда баланд бўлиб етишди, бошоқлари ўзини кўз-кўз қиляпти... У ҳамон йўлида давом ётарди. Кетяпти, бироқ қаёққа? Нимага? Бориши мумкин эмас!

Мумкин эмас?.. Бекинсинми?.. У пайтда Игнат Егорович, ҳақиқатан ҳам беномуслигидан қочиб қолди, муттаҳам одамни етиштирган эканман, дейди. Бундай дейишга ҳақи бор!

Саша қадамини тезлатди, бошоқлар юзига урила бошлади...

Ҳамма нарса кутилмаганда оддий бўлиб чиқди. Саша юрагини ҳовучлаб раис ҳужрасининг эшигини итарди. Игнат Егорович уни осойишта нигоҳ билан қарши олди, «ўтир» дея бош ирғади-ю, ёзишда давом этди. Унинг томирлари ўйнаб кетган катта қўли ингичка ўқувчилар ручкасини ушлаб, тиришқоқлик билан ҳарфларни бирин-кетин тизиб борарди. Ниҳоят, қоғозни четга суриб қўйди, папирос чекди-да, деди:

— Қани, айтиб бер-чи, нима бўлди?

Саша кўзларини катта очиб, ҳайрат ва илтифот билан Игнат Егоровичга тикилиб қолди. Игнат Егорович мийиғида кулиб:

— Жаҳли чиқади деб ўйловдингми? — деди.

— Игнат Егорович! Бундай бўлмаган... Бошқа...

— Сўзлаб беравер. Бошқа эканлигини биламан.

Саша тутила-тутила, шошилиб Мансуров билан бўлган суҳбатни баён қилди.

— Аблаҳ!

— Игнат Егорович...

— Сен эмас, Мансуров аблаҳ... Сашка, ҳаётимизда чегаралар бўлади. Кўпинча шу чегаранинг ичи торлик қилиб қолади. Айтайлик, бир партия шифер сотиб олиш керак, банкада пулимиз ҳам бор, бироқ беришмайди — сметада йўқ бўлгани учун. Беда экиш керак бўлиб қолади — мумкин эмас, директива кўрсатмасига зид. Бунақа маълумотлар бўлса... Кудрявинода ўтлоқлар чакалакзорга айланганига ўн йилдан ошиб кетди, маълумотда ана шуларни кўзда тутишимизни талаб қилишади. Ким смета, директива, маълумотларини четлаб ўтмаган дейсан? Мен четлаб ўтдим. Талаб қил мендан — жавоб бераман, бироқ менда ҳам, бошқа раисларда ҳам четлаб ўтиш эҳтиёжи қолмаслик масаласини кўтар, ҳаётни тўғрила. Аммо бу Мансуровга керакми? Унинг учун партия иши — фақат ҳаммадан баланд бўлиш учун хизмат қиладиган поғона, холос... Хўш, Павел Сергеевич, очиқ сўзлашадиган пайт келди.. Мана, Саша, ўқи: обкомга ёздим...

Саша қоғозни қўлига олди.

Дарал газета қоғозида ёзилган сўзнинг кучи катта.

Игнат Гмизиннинг ҳамма таниш-билишлари мақолага қўшилмас, кўпчилигининг ҳатто жаҳли ҳам чиқар, кўпчилик чин юракдан ўкинч-пушаймонларини изҳор қилишар эди:

— Қандайдир такасалтанг қалами билан қоғозни қора қилди-ю, ана шундай, забардаст одамни оёғидан олди.

— Бундай калтақдан кейин оқсоқланмай илож йўқ.

Одамларнинг Игнат Гмизинга раҳмлари келарди, зеро кимда-кимга раҳм-шафқат қилинса беихтиёр ўша одамни бўш, ночор деб ҳисоблаб унга ишонмайдиган бўлиб қолишади.

Игнатнинг ўзи эса қандай яшаган бўлса, шундай яшайверди. Тонг саҳарлаб далага кетарди — оралаб ўрадиган вақти келмадимикан, деб мўлжаллар эди. Кундуз кунлари уни янги молхона қурилишида учратиш мумкин эди. У ерда йўлкаларни бетон қилишар, автосуғорғичлар ўрнатишар эди. Игнат аввалгидай осойишта, ўзига маҳкам, йилтироқ бошига шапкасини бостириб кийиб олиб, қишлоқда оғир ва дидил қадам ташлаб юрарди. Уни ҳар кун кўриб турадиганлар эса секин-аста газетадаги мақолани унута бошладилар. Фақат Сашагина эслар, ҳеч тинчини тополмасди.

Сашанинг уйи билан ялангликда жойлашган мактаб орасида аввал тоғтерак ўсиб ётарди, ҳозир у ерга сельпо магазини ва омборхона қурилган. Саша ҳар кун шу тоғтерак олдидан бир неча бор у ёқдан-бу ёққа ўтарди-ю, уни сезмасди, аҳамият ҳам бермасди. Ёз кунларидан бирида, ёмғирдан кейин, оғир ва паст учаётган булутдан ҳамма ёқни қоронғилик босиб, хира кўлмакларгина унда-бунда кўзга ташланаётган бир кунда Сашанинг нигоҳи тасодифан тоғтеракка тушиб қолди.

Нигоҳи тушди-ю, тўхтаб қолди: тоғтеракнинг ингичка металлсимон танаси совуқ йилтирар, тийрак, енгил барглари уни ўраб олган, ранги ҳам танасига ўхшаш, хира кумушсимон совуқ. Дарахт тирик, на-

фас оляпти, қуюқ нам ҳавога чўмиляпти. Неча йил ёнидан ўтиб юриб дарахтнинг гўзаллигини сезмаган экан, ҳозир бир соат, икки соат томоша қилиб турсанг ҳам ҳеч зерикмайсан. Кашфиёт!

Гоҳо инсон гўзаллигига ҳам ана шундай маҳлиё бўлиб қоласан киши. Саша Игнат Егоровични бир кун эмас, бир ой эмас, бир йилдан кўпроқ билади. Энди ҳеч нарсаси билан уни ҳайрон қилмаслиги керак эди, нима дейиши, нима қилиши Сашага олдиндан маълумдек туюларди. Бироқ мана оддий воқеа: газетада чиққан мақоладан кейин жаҳли чиқиб, ундан юз ўгириш ўрнига Игнат Сашани оддий сўзлар билан қарши олди: «Қани, айтиб бер-чи, нима бўлди?» Саша ҳайратда қолди, изоҳсиз тушунди. У Игнат Егорович хафа бўлади, деб кутганди. Қандай қилиб Игнат Егорович ҳақида бундай ўйлашга ҳадди сиғди? Ахир уни яхши биларди, бирга яшарди...

Кундан-кунга маломатчиларга қаҳр-ғазаби ортиб борарди — шундай одамга тухмат қилишди! Ҳақиқат борми? Нега ғазабланишмайди?..

Баъзан райкомнинг иккинчи қаватига чиқиб, секретарнинг кабинетига кириб ҳамма кўрган-билганларини нафрат билан юзига айтгиси келар эди. Албатта, бемаънигарчилик, болалик бўларди, бу билан ишга фойдаси тегмасди.

Катянинг олдида ҳамма гапини тўкиб-солишга худди шундай истак мажбур этганмиди?

Катя эшикни бекитиб кириб кетган тундан кейин улар ҳали бир оғиз ҳам сўзлашишгани йўқ. Саша уни фақат узоқдан кўрарди.

Бир куни Катя кўринишдан ғамгин, райком зинасидан енгил елиб тушди. Шамол оқ кўйлагини, буғдой ранг оёқларини кўз-кўз қилгандек қилпиратди. У бошини кескин бурди-да, очиқ деразага қараб кимгадир сўз ташлади.

Балки... Саша кинога кетаётганди. Дазмолланган кўйлаги елкасида тортилиб турар, чўнтагида билетниғижимлар эди. Ранг-баранг кўйлақлар, елкаларга ташланган рўмоллар орасидан бири кўзига ярқ этиб тушди — сочлари текис таралган, пешанаси оппоқ, қалам қошли қизнинг юзи ҳам таниш, ҳам унут бўлганди!.. Порлаб турувчи кўзлари ярқ этди-ю, четга қаради. Ёнидан ўтиб кетди...

Бундай учрашувлардан кейин Саша бир-икки кун безовта бўлиб юрар, жойида ўтиролмас, бир ишни ташлаб, иккинчисига унаб кетарди, нимадир етишмас, ниманидир ахтарар эди. Кунлар ўтиши билан тинчланарди.

Сашанинг қулоғига Катя бирор кимсани эмас, Мансуровни севиши, кечалари Мансуров деразасига тикилавериб «кўзлари тўрт бўлиши», у бўлса жуда банд бўлганидан Катяни сезмаслиги ҳақидаги мишмишлар етиб келди. Саша беихтиёр бу гапларга қулоқ солар, гоҳ ишонар, гоҳ ишонмас, ўзини ўзи: «Менга нима? Кимнинг деразасига тикилиши билан нима ишим бор?» деб койирди.

Саша райком қомсомолга комсомол билетини топширгани келди. Аллақачон топшириши керак эди.

Тушлик овқат маҳалида келиб қолибди. Биринчи хона кимсасиз эди. Очиқ деразадан шамол кириб қоғозларни ҳилпиратарди. Иккинчи хонага кирди. Катя афтини ўжарлик билан буруштириб, қайналиб бир бармоғи билан машинкада ниманидир ёзар эди. Сашанинг келганини сезиб қолди-ю, четга қаради.

— Салом. Комсомол билетини топширмоқчи эдим, — деди Саша.

— Салом.

Катя шаштидан тушган, уятчан, айбдордай эди кўринишдан... Сашанинг қалб қаърида бирдан ишонч учқунлади, пушаймон бўлган бўлса, яна аввалгидай бўлишини истаб қолса-я, деган умид учқуни пайдо бўлди...

— Мана... — Саша столга билетни қўйди.

Катя билетни олар экан, уятчанлик билан жилмайиб, суратга қаради-да, деди:

— Эсдалик учун олиб қолмайсанми?

— Керакмас.

— Мен олсам-чи?

— Сенга нима учун керак?

— Саша... — қиз ишонч, ўтинч тўла мулоғим нигоҳини кўтарди. Шунда Саша сесканиб тушди — наҳотки!.. Бироқ у адашганди. Катянинг овози, нигоҳи ишончли, ўтинчли бўлса ҳам, аммо қиз Саша эшитишни орзу қилган гапларни айтмади. — Саша... Наҳотки, биз яхши дўст бўлиб қололмаймиз?

— Бекорга гап сотишнинг нима кераги бор... Билетни оласанми ёки Клешинцевани кутайми?

— Партия сафига кирдингми... Яқинда Мансуров Сутолоковга сен ҳақингда гапираётганини эшитиб қолдим. Роса мақтади...

— Мен Мансуровнинг мақтовига зор эмасман!

— Нега?

Шундан кейин Саша ўзини тутиб туrolмади. У Игнат Егоровичдан эшитганларинию, кўнглидаги ҳамма гапни тўкиб солди.

— ...У мансабпараст! Иш қилиш ўрнига фитна-иғво билан овора! Менга бундай қарама — қўрқмайман! Юзига айтаман! Ҳаммасини айтаман!

Катянинг кўзлари чақчайди. Аввал даҳшатга тушди, кейин қаҳр-газабдан жўшиб кетди, ниҳоят лаблари нафратдан чўччайди, юмшоқ мулоғим юзлари тундлашди.

— Пасткаш,— Катя унинг гапини бўлди.— Биламан, нимага бундай деяётганингни. Биламан! Аламингдан! Ғаразгўйлик қиляпсан! Ҳар хил ёлғон-яшиқ гапларни эшитгансан... Сени ор-номусли одам деб, дўст бўлмоқчи эдим... Жўна! Жўна! Эшитгим ҳам келмаяпти сўзларингни!..

13

Оққуш каби бўйни эгилган лампа стол устидаги кўк матонинг лагандек жойини ёритган. Ёруғ чегарасидан ташқарида телефонлар йилтирайди. Хона қопқоронғи. Кабинетнинг ёритилган қисми Павел Мансуровнинг иккинчи уйи, ҳатто иккинчи ҳам эмас, яккағонаси.

Павел кабинетда фақат кечаларигина, кутилмаган меҳмон келмаслиги мумкинлигидагина ўзини жуда эркин ҳис қиларди.

Ҳозир қоғозларни саралар экан, аста ўйларди:

«Мана энди сени ўз уянгда ёқангдан ҳиппа бўғиш осон. «Труженик»да партия мажлиси чақирамиз. Гаплашиб оламиз. Вақти бўлди... Ёнини олиб кўришсин! Жамоатчилик фикрига қарши-я! Танқид қилиб дабдаласи чиққан одамни-я? Ким бошини болтага қўйиб бергиси келади. Игнат Егорович, ўзингни қандай сазаркансан?.. Ана ўшанда очиқ гаплашиб оламиз.

Сенга ёмонлик тиламайман. Фақат оёқ остида ўралашмасанг бўлгани...»

Павел йўғон қалам билан бир варақ қоғозга: «Труженик»дан Ногинни чақиртириш керак» деб ёзиб қўйди.

«Балки мажлиснинг ҳожати йўқдир? Игнат билан учрашиб, унга, жилови менинг қўлимдалигини билдириб қўйсам... — деб ўйлашда давом этар экан, Павел шу заҳотиёқ бу ўйдан қайтди. — Тушунмайди, бети қалин, қайсар, гердайган. Ортиқча шовқин кўтарди — ишга зарар бўлади».

Қаердадир Игнатнинг ўтган йилги, Павелга папканга солиб қўй, деб берган хати бор эди. Бу хатда озуқа димлагичлар ҳақида айтиб ўтилгани эсида бор. Игнат ўтган йили озуқа димлагичларнинг тарафини олган эди, бу йил эса озуқа цехларини инкор этапти. Ғалати ҳужжат, фойдаси тегиб қолади ҳали...

Павел стол тортмаларини суғуриб титқиларди. Қўйи тортмага қўлини узатган эди, қўлига дағал бир нарса илинди, тортиб олди... Лампанинг шуъласи Мургиннинг букланган чарм шапкасини ёритди.

Тун, қишлоқ уйқуда. Фақат тахта йўлкада кечикиб қолган ўткинчининг дупур-дупур қадамлари эшитилди-ю, узоқлашиб тинди. Пастдан, биринчи қаватдан қандайдир номаълум ғижир-ғижир ва шитирлаган овоз эшитиларди.

Павел шапкани лампа остига қўйди. Бу қўпол, дағал, айвончаси титилиб кетган шапка кабинет қоғозлари орасида ғалати кўринарди, четлари бир оз сўкилган, астари тердан қорайиб кетган бўлиб, дунёни кўп кўрган одам ҳаётининг изларини сақлаб қолганди.

Павел шапка шу ердалигини унутган ҳам эди. Кўп нарсани унутди... Сабаби, орқага ўгирилиб қараш кўнгилсиз бўлгани учун эмасмикин?..

«Бундай камчилик фақат мендагина эмас... Қўшнимиз Шумаковода ҳам озуқа масаласи чатоқ! Райком секретари Банниковни ҳар ой обком бюросига чақиртиришади, ҳайфсан ҳам беришди. Сумковолик шундай обрўли Перхунов-чи — баҳорда колхозларнинг учдан бири ишчи кучисиз қолди, одамлар целлюлоза комбинати қурилишига кетиб қолишиб, экишни барбод қилишган эди, энди бечорани ишдан олишди...»

Яқинда Соборянск райком секретарини, райком вакиллари колхоз раисларини алмаштирганлари учун газетада бошлаб танқид қилишди. Комелевда кўнгилсизликлар кам бўлганмиди?.. Ҳаммага қийин, аммо ҳеч қачон Мургинникидақа воқеа бўлмаганди. Павел ҳам эшитмаганди... Павел Сергеевич, сен бир ўзинг ўр-нак кўрсатдинг... Бир ўзинг!.. Энди шапкани томоша қилавер...

Одамлар орасида энг яхши бўлмоқчийдинг, районни биринчилар қаторига кўтармоқчи эдинг. Ишингни кўриб, тақдирлашади, областга кўтаришади деб ўйлагандинг, коршуноволиклар тажрибасида бутун область муваффақиятини кўргандинг... Қаёқданам шу ишни бошладим. Ҳамма нарса ҳам ўйлагандек бўлавермайди. Одамлар ана шундай қилиб давлат бошқарувчиси даражасигача етишса керак.

Орсуси шундай эди. Бошқача бўляпти...

Олдинда нима кутяпти? Нотўғри йўлдан кетавармикин? Охири нима бўларкин?..»

Фикрлари боши берк кўчага кириб қолганидан, юрагига қандайдир ғашлик солаётган эски шапка сабабли Павел Мансуров ўзини кераксиз, ташландиқдек сизди. Худди инида ўтирган юмронқозикдек у ҳам тўрт девор ичида ўтириб ниманидир ковлар, тўқирди... Игнатни йўлидан олиб ташлаш мумкин бўлару, аммо бир ҳафтадан кейин бошқа Игнат бош кўтармасмикан? Бетиним курашиб бўлмайди-ку. Бир кунмас бир кун икки қўлингни кўтариб: «Бўлди! Ортиқча кучим қолмади!» дейишга мажбур бўласан. Бошқа районга қўйишганда эди, ишни янгитдан бошлаб, ақллироқ бўлган бўларди...

Тўсатдан Павел кимнингдир эшикни очаётганини сезиб қолди. У бир сесканиб тушди, шапкани қўлига олди, кўзини лампа ёруғидан қўли билан тўсиб, тикилди.

Эшик олдида Катя турарди. Павел Мансуров уни кўрганини сезган қиз, олдинга шахдам қадам ташлади.

— Ортиқ чидаёлмайман...— аста шивирлади у ва диванга чўкди. Ярим қоронғиликда қизнинг рангпар юзида катта-катта кўзлари ҳаяжон-ла боқарди. — Сизнинг ўзингиздан ўз қулоғим билан...

— Сенга нима бўлди, Катя?

— Павел Сергеевич, сиз ҳақингизда ёмон гаплар

юрибди... Айтишяптики, сиз... Йўқ, айтолмайман... Айтинг-чи, сизни таъна қилишга озгина бўлса ҳам асос борми? Менга бу зарур, мен учун барибир эмас...

Павел Мансуров Катяга назар солар экан, ҳайрон бўларди: охириги пайтларда ҳаддан ортиқ ишга берилиб кетибди. Унутибди... Бир дақиқалик ҳавас ҳам, оилалик одамнинг эркинлиги ҳам, бироқ ҳатто ҳақиқий... Ҳақиқийсига ҳам бошқа ишларда етишмагандек етишолмади. Катя тушунармиди буни?.. Рўмолга бурканиб ўтириб олиб, елкаларини учиряпти, кўзларида алам ва ташвиш. Павел учун ташвишланяпти — яхши одам.

— Павел Сергеевич, нега индамайсиз? — қаттиқроқ шивирлаб қайта сўради Катя, у ҳаяжонга тушган, жиддий, ҳозир ўрнидан туриб кетадигандек бутун гавдаси билан олдинга интилиб ўтирар эди.

— Катя... — мулоим ва маъюс сўз қотди Павел, у ҳали қизга нима дейишини ҳам, нимада иқрор бўлишини ҳам билмасди. Қўлидаги Мургиннинг шапкасини бир оздан сўнг узатди: — Мана!

— Бу нима? — Катя қўлларини рўмол остидан узатди.

— Танимаяпсанми?

— Йўқ.

— Бу нарсани Федосий Мургин ўз ўлиmidан бир неча соат бурун менинг кабинетимда унутиб қолдирганди.

Катя бир сесканиб тушди.

— Мен айбимга иқрор бўламан: агар мен у билан шундай жиддий гаплаймаганимда ўлмаган бўларди.

— Павел Сергеевич...

— Мен одамман, худо эмас. Янглишишим мумкин. Мен одамларга яхшилик истардим, мен қаттиқ қўллик қилмасанг, дадил гап қилмасанг бу нарсага эришиб бўлмаслигини билардим. Қаттиқ қўллик қилдим, дадил гапирдим, атрофимдагилар эса бепарво эди. Мен улар билан кураша бошладим, шафқатсиз бўлиш кераклигини тушундим. Бир одамга бир-икки оғиз (атиги бир-икки оғиз) қаттиқ гап қилган эдим, мана.. одам ўрнига қўлимда унинг шапкаси қолди, холос.. Мен темирдан эмасман, гоҳо умидсизланиб қоламан. Менга қийин, Катя.

Павел Катянинг муруватини истаган эди, орзуси-

га эришди. Катя гира-шира хонада янада рангпарроқ кўринган ҳолда кўзлари ҳаяжондан порлаб ўрнидан турди.

— Агар ёрдам қила олганимда эди, — деди қиз титроқ овозда, — ҳаётимдаги қаҳрамонлик деб ҳисоблардим. Лекин нима ҳам қила оламан, нима?

— Раҳмат, Катя! Яхши гап ҳам — ёрдам.

— Сиз мен учун ҳаммадан ҳам юқорисиз. Сиз билан абадий бирга бўлиш, доим сизга ёрдам қилиш мен учун бахт бўлган бўларди... Ҳеч қандай ғийбатларга қулоқ солмайман, ҳеч қандай! Сиз мен учун кимлигингизни билмайсиз! Сиз менинг орзуимсиз! Илакишиш, балки аҳмоқликдир... Майли! Билиб қўйинг! Жуда кўп индамай юрдим!..

Катя қўлидаги шапкани ташлаб, кафти билан юзини бекитди-да, кескин бурилди. Рўмолнинг шамолига столдаги қоғозлар ҳаракатга келди. Павел уни тўхтатмади. У анчагача қимир этмай зинадан тушаётган Катянинг қадам товушига қулоқ солиб ўтирди. Ўзи уялиб кетди...

Севардими? Ҳа! Фақат Павелни эмас — бошқани! Яшаш қийин. Балки ҳамманинг олдида очиқ-ойдин иқдор бўлса-чи? Йўлдан адашиб қолиб, ишнинг пачавасини чиқариб, энди тавба қилиясанми, дейишади. Йўқ, Москва кўз ёшга ишонмайди... Йўл битта... Олдинга! Чекинадиган вақт ўтди!

Павел кетаётиб Мургиннинг шапкасини олволди-да, йўл-йўлакай кимнингдир ҳовлисига, қалин қичитқи ўт орасига улоқтирди. Ёмон хотира, шу ерда ёмғирда чириб кетгунингча ётасан...

Эртасига «Труженник» колхози партия ташкилотининг секретари Евлампий Ногин райком партиёга чақиртирилди.

Евлампий Ногин кечқурун Игнат Гмизиннинг уйига кириб келди. Ўнғайсиэланиб энгагини қашлаб турди, косаси сарғайиб туртиб чиққан кўзлари айбдорлардай аланг-жалаңг қилди-да, Сашага мурожаат этди:

— Қани, дўстим, бориб ухла, биз Егорич билан сирлашиб олишимиз керак.

Саша чиқиб кетди, Евлампий даҳанини Игнатнинг юзига яқинлаштириб шивирлади:

— Ишларинг чатоқ... Буни сенга айтишим керак эмасди. Мансуров билиб қолса сиқиб сувимни ичади. Сени партия мажлисида муҳокама қилишни тавсия этишди...

— Хўш, нима бўпти. Майли... Муҳокама этаверинг.

— У-ҳў! Майли эмиш... Ахир сен Саша эмассан-ку, натижасини биласанми нима бўлади!

— Сизлар-чи, ёш боламисиз? Ҳақ сўзингизни айтолмайсизми?

— Ҳозир шундайки, бизни ҳам сўроққа солиш қийин эмас. Газета сени танқид қилдими? Қилди. Илғор ғояга қарши чиққанмисан? Ёзилган, эълон қилинган — чиққансан. Маълумот воқеаси-чи? Буни шундай бўрттириш мумкинки... Гинг деб кўрайлик, бизни ҳам сен билан бир қаторда кулимизни кўкка совуришади.

— Мен билан бир қаторда туришдан қўрқасанми?

— Исбот қилолсам қўрқмас эдим-ку-я. Қандай қилиб исботлаб бўлади, қачонки газетада ҳам сени ундай-бундай деб исботлашган бўлса... Сен менга қулоқ сол, сўзимни бўлмагин, — деб шона-пиша гапида давом этди Евлампий, — ўзингни ўзинг бекорга балога гирифтор қилма. Агар айбингга иқроор бўлиб, тавба қилсанг, такаббурлик қилмасанг тинчиб кетади, сўзимга ишон. Терс чиқиб ўжарлик қиладиган бўлсанг, аланга олиб кетади. Сендан зўрларининг ҳам танобини тортиб қўйишган...

Игнат, Ногиннинг айбдорлардай ўйнаб турувчи кўзларига нафрат билан қаради.

— Қўрқоқ одам экансан. Мансуров йўлимиздаги тўнка. Биз бундай тўнкаларга қуллуқ қилмаймиз. Бор, гахим қулоғингда бўлсин.

Улар хайрлашишди.

14

Пастаккина деразадан тахта деворга ботаётган куннинг қизғиш шуъласи тушиб турарди. Дераза орасига тушиб қолган ари ўжарлик билан ўзини дераза кўзига урар эди.

Бухгалтерлар, кассирлар, идоранинг ҳамма ходимлари бугун ишни вақтли тугатишди, иш билан кечи-

киб келганларни орқаларига қайтаришар эди. Ёпиқ партия мажлиси бўлиши керак, ортиқча одамлар халақит бериши мумкин.

Ҳозирги мажлисга фақат уч кишигина.— Евлампий Ногин, Иван Пожинков ва Саша Комелевлар йиғилишганди. Евлампий гоҳ-гоҳ деразага даҳанини тираб, ташқарига, машина кўринмаяптими, деб қараб қўярди; тез орада Мансуров етиб келиши керак эди.

Евлампий мажлис муносабати билан озода, қийиқ ёқа кўйлак кийиб олган, мош-гуруч соқоли икки ёққа таралган, жигар ранг, ажин босган қотма юзи уқубатли тиш оғриғидан азоб чеккан чехрага ўхшаб қотиб қолганди. У бир жойда тинч ўтирмас, Пожинковга қараб бетиним нолир эди:

— Ахир колхоздан кетмоқчи бўлиб турган эдим. Кампиримни уй қўриқлашга қолдириб, ўрмон комбинатига кетмоқчи эдим. Ким мени бу йўлдан қайтарди? Уша, Игнат, Мана, энди кошона ҳаёт кечирмасам ҳам, сигирим емсиз қолмаяпти, чўчқани нон билан боқяпман, пешана тери билан бўлса ҳам, топган учтўрт танга пулим бор. Ўғлимга велосипед олиб бердим. Игнат бўлмаса олиб бера олармидим? Йўқ. Энди ўзинг ўйлаб кўр — уни ҳурмат қилмасликка ҳақим борми? У бебаҳо одам...

Иван Пожинков кенг елкалари билан деворга суяниб, тўрт бурчак бошини қуйи солиб ўтирарди, шу ҳолда у Евлампийгами ёки деразада гингиллаётган аригами қулоқ солаётганини билиб бўлмас эди.

— Қадрдон отамдай яхши кўраман. У менга ҳаёг ато этди. Унинг қаноти остида ёшариб кетдим... Мана, энди бўлса...

Пожинков индамасди. Ундан на хайрихоҳлигини ва на эътирозини эшитмаган Евлампий гапида давом этди:

— Мансуров эса қўлимга қоғоз тутди. Сўзга чиқ, шахсий ишларингни четга қўйиб, принципиал масала қўй, деди. Бу қоғозда эса газетадагидан ҳам баттар ёзилган, Игнатнинг бўйнига не-не айбларни қўймаган...

Пожинков индамасди. Евлампий ўзини бир оз босиб олиб, қиё боқди-да, хўрсинди.

— Эҳ, аттанг! Гапираётганимда Игнат ёнимда, қалбимни ўртаб ўтиришини эсласам. Нима қилай?..

Илож йўқ. Қилгиликни қилиб қўйдингми, энди жазосини торт! Индамай туриб бўлмайди. Райкомга қарши чиқсанг — чақириб сўроқ қилишади? Газетага қарши чиқяпсанми, кўпчиликнинг фикрини тан олмайсанми, дейишади. Қани бир кўрайлик-чи, қандай одам экансан!

Пожинков индамасди. Хурпайиб ўтирган Саша ҳаловатини йўқотган Евлампийга жаҳл билан хўмрайиб қараб кўярди.

— Менга қара, Евлампий, — деб чақирди Саша. — Мажлисида менга сўзга чиқишга рухсат этишадими?

— Бўлмаса-чи, албатта, албатта! — овоз берадиган одам топилганидан хурсанд бўлган Евлампий сапчиб тушди. — Сенинг фақат овоз бериш ҳуқуқинг йўқ. Бемалол сўзга чиқаверасан.

— Унда сўзга чиқаман, — деди маъюслик билан Саша.

— Фақат шуни ёдингда тут, лочиним: партия мажлиси бригадирлар йиғилиши эмас. Ёшлик қилиб бир балони бошламагин тағин. Ҳар бир сўзинг протоколга тушади, протоколларни эса юқоридагилар ипидан-игнасигача кўриб чиқишади.

— Ҳа-да, кўриб чиқишсин. Мен мажлисгача Игнатни қандай мақтаганингни, мажлисида тескарисини айтганингни гапираман. Партия мажлисини алдаётганингни исботлаб бераман!

Иван Пожинков қимирлаб қолди. Сашага қизиқсиниб қараб, шошилмасдан тамақи халтачасини олди. Евлампий гангиб сарғиш кўзларини Сашага тикди. У энгагини титратиб бир дақиқа индамай турди.

— Тилингга тирсак чиқсин, — беозор сўкинди у. — Тушунсанг-чи, ахир, жўжахўроз, мен Егорични қутқариб қолмоқчиман! У ёш бўлмаса ҳам, худо урган, боши билан деворни бузмоқчи бўлади. Уни лаган-товоққа солиш ўрнига, масала тинч ҳал бўлишини кўзлаб, раислигида қолиши учун кўндиришимиз керак. «Исботлайман — алдаяпсан!» Эҳ, сен. Мен алдаяпманми? Газета ёзиб чиқди-ку, бутун областга довуғи кетди. Игнатнинг чор атрофини денгиз ўраб олди, шу денгизни сен билан биз ҳам қошиқлаб хўплаймиз, деб хомтама бўлма.

— Буни ҳам айтаман.

— Тўтиқушдай, айтаман, айтаман, деб қолдинг. Бизда сенчалик ҳалоллик йўқ дейсанми, тойчоқ.

— Чўнтакка тушмаган ҳалол эмас, чўнтакка тушишга йўл қўймаган одам ҳалол.

— Э, ҳа!

Бироқ шу пайт зинада этикнинг дукур-дукури эшитилиб эшик очилди, бирин-кетин одамлар кира бошлашди. Игнат секин, осойишта овозда сўради:

— Нега қоронғида гап сотишиб ўтирибсиз? Чироқни ёқиб юборсангиз бўлмайдими?

Чироқни ёқишди, хонани дарров шовқин босди.

— Мирошин қани? Бир талай янгилик келтирдим, деб мақтанаётганди-ку.

— Отини отхонага буриб кетмадимикин?

— Мен бу ердаман, бу ердаман. Янгиликларни олиб қочиб кетганим йўқ.

Мирошин чироқнинг хира ёруғида эшикнинг пастак кесақисидан ўнғайсиз букилиб, остона ҳатлаб ўтди. Бориб Пожинковнинг ёнига ўтирди, ўтирганда ҳам узун ва бесўнақай эди у. Ингичка томоғидан учли кекирдаги чиқиб турар, мўйловлари эса тамаки тутунидан сарғайиб кетганди.

— Хўш! Шунақа гаплар... Янгиликлар унча яхшимас, деб қўрқаман.

— Борини чиқаравер, ёмон бўлса ҳам сени уришмаймиз.

— Районимизга областдан биринчи секретарь келган.

— Кургановми?

— Худди ўзи. Пастаккина, думалоқдан келган, кўриниши жиддий. Кўз қарашлари, албатта, талабчан. Ҳа!

— Вақтида келибди! Колхозимизга меҳмон бўлиб келса ёмон бўлмасди.

— Балки баъзи нарсаларни ойдинлаштирар...

— Мансуров билан бир машинада келди. Ҳа! Худди мен Пожинков билан ўтирганимдай, елкалари елкаларига тегиб ўтиришганди.

— Албатта-да, сен билан ёнма-ён юрмайди-ку.

— Мансуров роса қулоғига қуяди.

— Мансуров машинани тўхтатиб, мени тирсагимдан ушлаб четга олиб чиқди-да, бугун мажлисингизда бўлолмайман, деди...

— Бўлмайди. Бизга ишоняптими? Чакки қипти.

— Нимасига ачинасан, усиз эркинроқ бўламиз.

Мирошин Евлампийга ўгирилиб:

— Яхшиси, мажлисни қолдириш керак, деб айтиб юборди, чунки Игнат Егорович масаласини ҳозирча юқорироқ... нимаиди?.. инстанцияда ҳал қилишар эмиш. Мана шунақа. Ҳа!

— О-ҳо!.. Бу янгилик-ку, оғайнилар.

Бундай янгиликдан сўнг Евлампийнинг лаблари ҳайратдан осилиб кетди. У Мирошинга чақчайган кўзлари билан тикилиб турди-да, аслида бошлиқларга нисбатан доимо эҳтиёткор, ҳурмат билан қарайдиган одам, бирдан жўшиб кетди:

— Бу нима деган гап? Нима учун бекинмачоқ ўйнапти у? Ўзи қўлимга қоғоз бериб талаб қилиб, энди шаштидан тушиб қолибди.

— Тушади-да, Курганов келганидан кейин.

— Чатоғи чиқмасин деб қўрқади.

Евлампий тинчимасди:

— Бу қоғозларни нима қиламан энди? Сақлайми ёки чўчқаларга берайми? Кўргани кўзим йўқ уларни!

Ғала-ғовурни Сашанинг жарангдор овози бўлди:

— Уртоқлар! Партия мажлисини ўтказиш керак! Ана шу қоғозларни муҳокама қиламиз! Ўзимизча ҳал қиламиз!

— Овозингни ўчир! — деб бақирди Евлампий. — Сичқонлар мушукни суд қилишган эди...

— Э, э, Евлампий, ошиқма, — дея эътироз билдирди Мирошин. — Болакай жуда ўринли маслаҳат беришти. Ҳа!.. Йигитлар, тўғрими?

Ғала-ғовурда ҳам миқ этмай ўтирган индамас Пожинков папирос қолдиғини ўриндиққа эзиб ўчирди-да, қисқа қилиб деди:

— Тўғри гап.

Ҳамма бир дақиқа индамай қолди.

— Игнат Егорич, сен нима дейсан? — сўради Мирошин.

Игнат Гмизин ўзининг раислик ҳужрачаси олдида тор эшикни катта гавдаси билан тўсиб турарди. У катта, оғир калласини аста Сашага ўгирди, унга жиддий, синовчан, мулоийм қаради-да:

— Ақлли ва ўз вақтида айтилди,— дея рози бўлди у.

Евламий Ногин итоаткорона столга ўтирди, ода-тича бармоқлари билан соқолини тарашлади-да:

— Ундай бўлса... Ким протокол ёзади? — деди-да, бирдан ўзига келиб: — Сиз ростданми ёки ҳазиллашиб Мансуров қоғозларини муҳокама қилмоқчимисиз?

Унинг учун «келишиб олмасдан» ва «мувофиқлаш-тирмасдан» мажлис бошлаш одатдан ташқари янги-лик эди...

15

Қоршуново қишлоғи эрталаб соат тўртда ҳали уй-қуда бўлади. Ҳаттоки, энг бетиним, тинчи йўқ тош йўл ҳам ором олади. Қалин тупроқ босган бу йўлда охирги юк машинасининг излари қолган. Изни йўлов-чиларнинг оёғи ҳам, эрталабки машиналарнинг ғил-дираклари ҳам босиб-янчиб юборишга ҳали улгур-ганича йўқ эди. Бу кечаги куннинг изи, янги кун уни йўқ қилганича йўқ.

Тўрт яримда қайин тепалари қизара бошлайди. Арғувон дарахтлари қуршовидаги ана шу қайинлар-дан зағчалар галаси парвоз қиларди. Бир-бирлари билан тартибсиз равишда чағиллашиб кимсасиз йўл-га қўнишади, шу ерда улар кеккайиб, ўзларини ҳар ёққа ташлаб юришар, у ердан-бу ерга чаққон учиб ўтишарди.

Биринчи йўловчи омонат кассанинг кассири, узун бўйли Акиндин Митрофанич қушларни чўчитиб аста одимларди. Қўлида дудланиб кетган челақ, букчайган елкасида эса қармоқ. Ҳар тонг шу аҳвол. Соқоли оқарган бўлса ҳам, шайтон уни йўлдан оздирарди...

Ҳар қандай ўзига тузук рус қишлоғида роса соат бешда хўрозлар қичқириб, уй бекалари уйқудан тура-дилар. Иссиқ ёстиқдан юзлари бўртиб, қизарган уй бекалари челақларини шақирлатиб қудуқ томон суд-ралишади.

Соат олтида шалоғи чиққан биринчи юк машина-си бортларини тарақ-туруқ қилиб ўтади. Орқасидан кўтарилган чанг уй олдидаги боғчанинг нам кўкат-ларига қўнади.

Мусаффо осмонга печка трубаларидан эриниб тутун кўтарилади.

Бир хонадонда бир йўла ўнлаб икки стволли милтиқдан ўқ отилгандек гумбурлаш овози келди. Славка Калачев мотоциклининг моторини юргизган эди. У мотоциклини сотиб олганига бир ой бўлган бўлса ҳам, ўз бахтига ишонгиси келмасди. Славка кечқурунлари мотоциклида қишлоқни бир айланиб чиққани камдек, азонлаб мотор овозини эшитмаса кун бўйи хомуш бўлиб юради. Мотоциклнинг пат-пат этиб тариллаши унинг учун ҳар қандай куйдан ҳам ёқимлироқ...

Вақт одамларга оддий ҳамда бебаҳо уйқу тақдим этган. Уйқу — куч-қувват асоси.

Инъом этилган уйқу ширинроқ бўлсин учун уйғошиш дақиқаси байрамдагидек безалган: кўкат, айниқса, кўм-кўк, ҳаво жуда соф, эшикнинг темир ҳалқаси, ҳатто уйнинг ёғоч деворлари, йўлдаги сийқаси чиққан тошларга ҳам қўлингни теккизсанг муздек шудринг ёқимли таъсир этади. Ўрнингдан тур, инсон, ювиниб, тарангин — дунё сен учун тайёр! Янги куч-қувват билан тургин!

Мансуров кечаси яхши ухлай олмади, эрталаб турганида боши оғрирди. Тонгнинг нимаси вақтини чоғ қилади — дераза остидаги шудринги қуримаган буталар кўзига кўринармиди? Янги кун... Шу кунни четлаб ўтишнинг иложи бўлганда эди.

Кургановнинг районга келганига бир ҳафта бўлди. Ушанда у Мансуров билан қуруққина кўришиб, Гмизин хати ҳақида гапирди: «Ёзилганининг учдан бир қисми ҳам тўғри бўлса ўзингдан кўр», — деб қўрқитди. Бундай меҳмон бевақт келганди, бироқ Кургановнинг йўл-йўлакай: «Бутун районни айланиб, ипидан-игнасигача кўриб чиқмагунимизча сени ҳеч қаёққа қўйиб юбормайман...» — дея қистириб кетган гапи Павелга далда берар эди. Бирга айланиши керак, тавба қилиш, арзу нола қилишга вақт бор, кейин қарабанки, келишиб ҳам олади. Элдан бурун чўчиш ярамайди.

Павелнинг омади келмади...

Эртасига эрталаб Курганов билан Коршуновога йўл олган Павел Тароватка қишлоғи бўсағасида Игнат Гмизинни кўриб қолди. Игнат арава устида энгашиб, кўйлаги устидан белбоғ боғлаб олган забардаст

бир йигит билан суҳбатлашар эди. Йигит арава шотисига ағдарилган узун қарағай хода устида ўтирганди. Унинг кўримсизгина оти, Гмизиннинг тўқ меъда айгирининг безовта бўлиб хириллашига ҳам назар-писанд қилмай, аравага қўшилган жойида мудрар эди. Эртами, кечми — Курганов барибир Игнат билан учрашиши керак, шунинг учун Павел:

— Гаплашиб оларсиз. Мана у, Гмизин, — деди.

У, Курганов йўл-йўлакай гаплашиб ўтирмас, деб ўйлаганди. Бироқ Курганов машинани тўхтатди.

Ана шу ерда, йўл четида Мансуров ва пешанасига тушиб кетган бетартиб сочлари остидан қизиқсиниб қараб турган забардаст йигит ҳузурида Гмизин билан обком секретари ўртасида қисқа суҳбат бўлиб ўтди.

— Ўртоқ Гмизин, сизнинг хатингизга яна қўшимча исботлар керак. Қачон оламан уларни?

— Бир қисмини ҳозироқ олишингиз мумкин, ўртоқ Курганов.

— Шундай тез-а?

— Беш минут ҳам ўтмайди.

— Шундай денг... Хўп, эшитайлик-чи, ўша беш минутлик исботларни.

— Эшитишнинг ҳожати йўқ. Юринг, кўрасиз.

Олдинда Игнат Гмизин, унинг орқасидан Курганов, Кургановнинг кетидан бир нарсадан гумонсираб, ҳушёр тортган Павел Мансуров, йўл-йўлакай кўйлагини шимининг ичига тиқиб келаётган йигит одоб билан Мансуров кетидан, йўл четидан эрталабки қуёш нурлари остида чўзилиб ётган молхона томон кетишди.

Молхона деворлари йиқилай-йиқилай деб қийшайган бўлиб, уларни ёғоч тирговучлар ушлаб турар эди. Гмизин тўхтади ва боши билан ирғаб деди:

— Мана... Бундай манзара бизда тез-тез учрайди.

— Бунақа манзараларни тузатиш керак, томоша қилиш эмас, — деди Курганов.

— Гап шунда-да, тузатиш керак. Яков! — деб бақирди Игнат бир четда турган йигитга қараб. — Айтчи, ёғочни қаерга ташияпсан?

Забардаст Яков уялиб ерга қаради, этигининг пош-наси билан ерни ўяр экан, деди:

— Қаергалиги маълум... Ҳу, нарёқда озуқа цехи қурапмиз, ўша ерга олиб боряпман...

Курганов Яковга ўтирилди, бир дақиқа унга бошдан-оёқ разм солиб чиқди-да, сўради:

— Сенингча, ўша озуқа цехи қачон битади?

Йигит ўзини йўқотиб қўйди.

— Келаси йилда, агарда... Буни раис билса керак.

— Келаси йили... Молхонани қачон ремонт қиласиз?

— Нимасини ремонт қилади буни. Бузиб бошқатдан қурилса арзонроқ тушади.

Курганов Игнат билан хайрлашди, йўлда индамай кетди, фақат қаршидан чангитиб келаётган юк машинани кўриб:

— Павел Сергеевич, шу машинани тўхтатинг, — деб илтимос қилди.

Эсанкираб қолган Мансуров йўлга чиқиб машинани тўхтатганда, Курганов оҳиста деди:

— Утиринг, орқага кетаверинг. Мен бир ўзим колхозларни айланишга қарор қилдим.

Улар ана шундай ажралишди.

Курганов районни айланиб юрарди. Плесо билан Дворки қишлоқлари ўртасида унинг «газиги» бузилиб қолди. МТС дан бошқасини сўраб олди, қаерда бўлганини, қаерга бормоқчи эканлигини, нималарга эътибор бераётганини билиб бўлмасди.

Павелнинг қулоғига фақат узук-юлуқ миш-мишларгина етиб келарди...

Курганов «Труженник» хўжалигининг ҳаммасини айланиб чиқди — бунда бир гап бор!

Курганов марҳум Мургин колхозида бир кун бўлган — бекорга эмас.

Курганов қаерга бормасин, силос бостириш, молхоналарни қишга тайёрлаш иши билан қизиқяпти...

Нихоят, ўтган куни қўнғироқ қилди: «Район партия активини йиғинг, мол қишлови ҳақида доклад тайёрланг».

Ҳаммаси равшан.

Кеча кечқурун офтобда бир оз куйган, Коршуново ҳавосида юзига қизил югурган, галифе шим, оёғига катта этик кийган Курганов райкомда пайдо бўлди...

Ҳўзир у коршуноволиклар билан тонгни қарши оляпти.

Шу дақиқаларда Павел Мансуров қалбида нималар бўлаётганидан хабари бормикан? Бўлиши мум-

кин. Бироқ қассоб қўй нолишини тушуармиди. У билан очиқ сўзлашиб олиш керак, қўйга ўхшаб эмас...

Павел ювинди, бир стакан чой ичмоқчи бўлиб ўтирди. Ювиниб-тараниб, кийинган Анна стол олдида ўтирганди. Очиқ рангдаги оддий кўк гулли чит кўйлаги уни ёшартириб юборган. Анна ҳеч нарсага қизиқмасликка, ҳеч нимани суриштирмасликка кўни-киб қолганди, одатдагидай индамасди.

Ваҳимали ёки юракни сиқадиган яккаликми, Павелни, қалбан узоқ бўлса ҳам дунёда Аннадан яқин одами йўқлигини тушунишга мажбур этди. Атрофида ҳеч кими йўқ.

— Анна,— деди у оҳиста, — бугун мени талашади...

Анна эрига савол назари-ла қараб қўйди.

— Ҳамма аканг тарафида...

Анна анчагача индамай, ниҳоят сўради:

— Нега буни менга айтяпсан? — бирон нарса дермикан деб бир оз қараб турди-да, сўнг қўшиб қўйди: — Балки яхшиликка олиб келар.

Павел индамай чойини ичиб бўлди.

Унинг бахтсизлиги хотинини ҳам ташвишга солмаяпти-ку, бошқалардан нимани кутиш мумкин? Фақат ўзи ўзини ҳимоя қилиши мумкин. Курганов билан очиқ гаплашиб олиш керак, бошқа илож қолмади.

Павел кўчада ўзининг дазмолланган ёзги кителда, тозаланган этикда, одатдагидай бир оз башанг ва тантанавор борарди. На чиқиб қолган юз суяклари, на кўзлари остидаги ҳорғинлик аломати унинг чеҳрасидаги одатдаги фазилатга путур етказмаганди.

Йўловчилар ҳар доимгидай у билан ҳурмат сақлаб саломлашар эдилар.

16

Унқир-чўнқир сўқмоқлар, гоҳ далалар орасига сочилиб кетган, гоҳ шўх дарёлар қирғоғида ёстанган, картошка палагига чўмган қишлоқлар; кампир, қизийгитлар билан тинимсиз учрашувлар, папиросни қанда қилмайдиган кишилар орасидаги бамайлихотир суҳбатлар, кун-бакун Курганов раҳбарлик қилаётган

областнинг бир бурчагидаги қишлоқ ҳаётини очиб берарди.

Хилма-хил суҳбатдошлар ичида энг охиргиси МТС агрономи Чистотелов бўлди. Курганов у билан колхоз правлениеларидан бирида учрашиб қолди ва далага олиб боришни илтимос қилди.

— Чарчатиб қўяманми, деб қўрқаман. Лапанглаб, юришни билмайман. — Чистотелов осилиб турган қошлари остидан обком секретарига бошдан-оёқ разм солиб чиқди.

— Ким кимни чарчатар экан. Қорнимга қараманг. Мен овчиман, ука. Тоғларда эчки изларидан юрганман, ёввойи такаларни овлаганман.

— Ундай бўлса, юринг...

Далама-дала ўтиб юришар экан, одатдаги мавзуда суҳбатлашиб кетишди. Минерал ўғитларнинг етишмаслиги, далаларнинг бўлак-бўлаклиги, ўрмонларга сочилганлиги, уларни машиналар билан ишлаш қийинлиги ҳақида гаплашишди.

Орқага қайтишаётганда ёмғир ёғиб қолди. Қисқа бўлса ҳам қаттиқ ёғди, ивиб кетишди, бироқ Курганов жуда иссиқлаб кетганди, кўп юрганидан албатта.

Ёнбошлаган кечки қуёш бинафша ранг орасида қолди. Қора ер билан ясси булут ўртасидаги шафақ икки соҳил ўртасида чўгга айланган дарё каби қипқизариб кетганди.

Зигирпоя бўйлаб келишарди. Зигир аллақачон гуллаб бўлган, ҳозир ҳар бир кўк бошоғида ёмғир томчиси ерга интилганча осилиб қолганди. Ана шу томчилар осмонга чўзилган алангадан заррадек ёруғлик ўғирлаб олипти— томчи томчидан ортинини ололмайди. Атрофда миллионлаб зигир бошоқлари майин шуъла таратяпти. Қаёққа қараманг, оҳиста ерга осилиб турган шуълаларга кўзингиз тушади. Улар этик қўнжигга тегиб сўнмоқда...

Кургановни шу кунларда ташвиш-хавотир бир дақиқа ҳам тинч қўймасди. Айниқса ҳозир, қимирламай қотиб қолган табиатми, зигир бошоқларидаги ёмғир томчиларининг алоҳида живирлашими ёки камгап ҳамроҳ учраб қолиб, хаёл суришга халақит бермаганиданми— ташвиши ортиб юраги сиқила бошлади.

У ўзини принципиал раҳбарлардан ҳисоблар, хушомадгўйларни ёмон кўрар, эътироз билдирганларга ҳам ўз юқори мансабидан фойдаланиб ёмонлик қилмасди. Мансуров ҳаммасини бажарар, арз қилмас, қайтага обком деворларида туғилган ҳар бир гоёни дарров илиб оларди. Унга шубҳа билан қараб бўлармиди?..

Мана, илма-тешиқ молхоналарга қамалган зотли моллар, ҳадемай қиш ҳамда... маълумотлар, озуқа цехлари қурилиши бошланди, шунча ёғоч келтирилди, палон-палон колхозларда озуқа цехлари фундаменти ётқазилди...

Чистотелов Кургановнинг сукут сақлаш сабабини тушунди шекилли, унга ўгирилиб деди:

— Шунақа экан... Узоқдан қараганда қўндоқдаги хўроз ҳам лочинга ўхшаб кетади.

— Менга шама қиляпсанми?— деб сўради Курганов.

Чистотеловнинг қалин қошлари чимирилиб, тиниқ, чарчоқ кўзларида яширинган кулги ошкор бўлди.

— Нимасига шама қилади... Одамни районнинг бир бурчидан иккинчи бурчига таълашгандан кейин тегиб кетган-да!

— Тегиб кетган,— иқроп бўлди Курганов.— Бекитишнинг ҳожати йўқ — алданди.

— Э-э, биз у билан ёнма-ён яшардик, ҳар куни бирга эдик, шундай гул етишганини сезмай қолибмиз. Дастлаб мен унинг ёнига тушардим.

— Нимасига учдингиз?

— Зиғирга. Зиғирга қаттиқ ёпишиб олди, ҳужжатлар тўплади: мана шундай сабабларга кўра ёмон ўс-япти, деб исботлади... Гап зиғирнинг ўсишида эмас, ўзининг ўсишида, райком столида экан.

— Нега энди обкомга хабар қилмадингиз?

Чистотелов сарғайиб кетган қаттиқ мўйловлари остидан ҳиқиллаб қўйди, қошлари остидан тикилиб қаради.

— Фаҳхламаяпсизми?

— Йўқ, фаҳхламаяпман.

— Бир оз чўчир эдик: сиз учун ахир мен ёки Игнат Гмизинга ишонишдан кўра Мансуровга ишонсангиз фойдалироқ-ку...

— Нега энди?

— Чунки Мансуровнинг арқонини обком тортиб турар эди-да.

Шафақ хиралашди. Этик қўнжига урилаётган зигир пояси ҳам ҳўл эди-ю, бироқ жимирлаб турувчи ёмғир томчилари кўринмасди. Табиат одамни ўзининг камтаргина қувончи билан бир оз эркалади-да, қолганини келаси сафарга олиб қўйди.

— Демак, сизнингча, обком айбдорми?— деди Курганов бир дақиқалик жимликни бузиб, ҳамроҳини зимдан, очиқ кўнгил билан кўздан кечиран экан.

Унинг узун кекирдаги чиқиб кетган қотма бўйни чўзилди. Қорайиб бораётган осмон фониди аниқ профили кўриниб турарди, қалин ва узун қошлари остиди катта, дўнг бурни туртиб чиқиб турибди, ғадир-будирлашган бағбақалари текисланган мўйловини кўтариб турарди.

Чистотелов калласини бурмай, хотиржам бўшлиққа қараб:

— Узингиз шундай деб ўйлайсиз, бўлмаса шунча кун Мансуров ҳузурида юрармидингиз.

Курганов таънани индамай ичига ютди.

Олдинда, икки тарафдан кўм-кўк дала сиқувида қолган тош йўл кўзга ташланади. Йўл четиди машина турарди: Кургановнинг шофери уларни олиб кетиш учун келган эди.

17

Пешиндан то кечгача маданият уйида партия активининг мажлиси бўлади. Кечқурун эса шу мажлис қатнашчиларига атаб Коршуново ҳаваскорлар тўғараги концерт қўйиб беради.

Саҳна тагидаги ярим подвалда иккита хона жойлашган. Тахта деворда чанг босган париклар осиглиқ, шкафда костюмлар сақланади, бир бурчакда устиди мис баркашли каттакон барабан турибди, уни момақалдироқ овозини ифода этиш учунгина тепага олиб чиқишарди. Ҳеч ишлатилмайдиган карнай ҳам бор. Эски фисгармония асбоби, грим қиладиган юзи доғдоғ бўлиб кетган тошойнали столча бор.

Концерт бўладиган кунлари бу хоналарда райпотребсоюзнинг омборчаси Василий Васильевич Боровсков жангу жадал қилади. Ёши анчага бориб

қолган (Василий Васильевичнинг ёши қирқдан ошган) бўлса ҳам, жўжабирдай жон, жаҳли тез хотини, ҳаттоки фронтдан бир оёқсиз бўлиб келгани ҳам муқаддас санъатга бўлган муҳаббатини сундирилмасди. Тепакал боши, қўлтиқтаёққа суянган қоқсуяк гавдасига қарамасдан у бир кунмас-бир кун, албатта, Гамлет ролида чиқишни орзу қилиб юрарди: «Мен ушбу ролни шундай севаманки, қирқ мингта ака-ука ҳам бир-бирини шу даражада севолмайди!»— деб дуч келган одамга ҳасрат қилиб турарди.

Ҳозир эса у ўзининг қўлбола актёрлари орасида ўзини у ёқдан-бу ёққа ташлаб, ҳамма нарсага жаҳли чиқар, қўлтиқтаёғини ерга улоқтирар, тепакал бошини ушлаб қичқирар эди:

— Ахир, шу ҳам фрак бўладими? Бу чакмон-ку? Чацкий чакмонда! Ваҳшийлар, жоҳиллар!

Репетициянинг бундай югур-югури Катянинг жонига тегди. Бу ярим подвал хонага залдан гала-говур овози келарди. Мажлис қатнашчилари йиғилаётган эдилар.

Кейинги кунларда Павел Сергеевич ҳақида ёмон гаплар эшитиб юрди. Одамлар Павел Сергеевичнинг изланувчан одам эканини тушунишмайди. Изланиш хатосиз бўлмайди-ку! Бугун эрталаб Катя Сашани кўрди. У ўзининг Игнат Егоровичи билан мажлисга келганди. Самимий, ҳалол бола-ку, Гмизиннинг қўлига тушиб, ўшанинг ноғорасига ўйнамоқда.

Уша Гмизиннинг ташқи кўринишиданоқ кеккайганлигини билиб олиш осон: юзлари қип-қизил, йўғон одам кенг елкаларини у ёқдан-бу ёққа ташлаб юради, шайтон ҳам унинг олдида ип эшолмайди. Саша ҳам унинг ёнида, шимининг тиззалари шишган, шапкаси гарданига тушиб кетган — жўжахўрознинг ўзгинаси. Бундайлар олдида Павел Сергеевич ўзини тута билади.

Одамлар йиғилишиб қолди. Катя ҳам залга чиқиши керак.

У тор, ғичирлайдиган зинадан эски декорациялар билан тўсилган саҳнага кўтарилди. Алифмой, чанг, инсон қароргоҳига ёт бўлган қандайдир нохуш ҳид — театр хилватхонасининг ҳиди димоққа урарди. Қадам товуши, ғўнғир-ғўнғир, стулларнинг ғичир-ғичири, аста-секин одамлар билан тўлаётган залнинг

гала-говури энди яққол эшитилаётганди. Саҳнанинг бу орқа томонини президиумнинг қизил алвонли стол қўйилган қисмидан фақат парда ажратиб турарди.

Бўёғи кўчиб қийшайиб қолган фанер устуни орқасида турган Катя тўсатдан парда олдида турган икки кишини кўриб қолди. Икки оёғини кериб, мустаҳкам турган обком секретари чорпахил Курганов қўлларини орқасига чалиштириб бошидан оёғигача Мансуровни кузатиб турар эди. Павел Сергеевич ҳам қаддини тик тутиб, шай бўлиб қатъийлик билан Кургановга тик, синовчан назар солиб турарди. Унинг кўринишидан Катя, шундай суҳбат кетяптики, бу ерда гувоҳлар ўринсиз бўлиб, шу дақиқа улар ёнидан ўтиб кетиш ноқулай эканини, яхшиси, кутиб туриш кераклигини тушунди.

— Сизга бир-икки оғиз айтадиган зарур гапим бор эди,— деди Мансуров паст овозда, бироқ аниқ қилиб,— кейинги кунлар яккама-якка учрашиш учун қулай пайт тополмадим.

Павелнинг ёноқ суяклари чиқиб қолган, жигар ранг ҳорғин кўз косаларидаги ўткирлик йўқолиб, талмовсираб Кургановга тикилгани Катяга яққол кўриниб турарди. Катянинг қалбини қандайдир жуда кучли ҳамда илиқ раҳм-шафқат ҳисси эгаллаб олди. Катядан бошқа ҳеч ким тушунолмаган, ҳамма учун бегона бўлиб қолган шўрлик Павел Сергеевич азоб чекяпти.

— Нега энди одамлар орасида гаплашолмас эканмиз?— деб эътироз билдирди Курганов. Унинг қуруқ, адоватли гап оҳанги Катяни ранжитди.

— Мен ўйлайманки, Алексей Владимирович, шундай ишлар борки, олдиндан гаплашиб олмасдан кўпчилик муҳокамасига қўйиш эҳтиётсизлик бўлса керак.

Курганов алоҳида эътибор билан соатига қараб қўйди, холос.

— Бу гапни айтиш менга жуда оғир,— деб давом этди Мансуров,— аммо мажбурман... Алексей Владимирович, сизга алам билан, чин юракдан айтаманки, мен тушундим. Гмизин ҳақ... Мутлақо ҳақ...

«Мутлақо... Нега энди? Гмизин мутлақо ҳақ бўлиши мумкин эмас!— Катянинг раҳм-шафқатига

қўрқув қўшилди.— Наҳотки, қўрққан бўлса? Мумкин эмас! Ундай одам эмас!»

— Молни ошириб юбордим. Менинг айбим — одамларнинг маслаҳатига қулоқ солмадим, яхшилаб ўйлаб кўрмадим, ўз вақтида хатоимни тушунмадим... Озуқа цехлари воқеаси эса, тўғри, огоҳлантиришларига қўл силтаганим сабабли...

«Сигир масаласида ноҳақ, озуқа цехларида ноҳақ?.. Нима деяпти ўзи?» — Катя гужанак бўлиб олиб, даҳшат-ла Мансуровни кузатар эди, у бўлса секин, аммо равон тарзда гапини давом эттирарди:

— Кўриб турибсизки, Алексей Владимирович, мен сиздан ҳеч нарсани яшираётганим йўқ, ичимдагини тўкиб соляпман. Агар аввал мени ноҳақликда айблаган бўлишса-ю, шу пайтгача йўлини қилиб юрган бўлсам, менинг ҳақимда ёмон фикрда бўлишларидан қўрқиб юрган бўлсам, энди очик-ойдин гапирмоқчиман...

— Очик-ойдин гапиришганда бурчак-бурчакларга бекинмайдилар, ўртоқ Мансуров. Қалбингизни ана у ерда очинг! — дея Курганов парда томон бош ирғади.

Ҳаммаси тушунарли эди. Павел Сергеевичнинг хатти-ҳаракати ғалати, яна шу нарса ажабланарлики, Курганов ҳайратга тушмаяпти. Ахир шундай гапни хотиржам тинглаб бўладими, таажжубланмай бўладими бундай гапларга ахир?

— У ерда айтиш ҳеч қаяққа қочиб кетмайди... — Павел Мансуровнинг ҳорғин чеҳрасидан афсус-надомат ва жаҳли чиққанлиги сезилди-ю, шу заҳотиёқ йўқолди, овозида умидсизлик оҳанги билиниб турарди.— Алексей Владимирович! Кимнинг ҳалол бўлгиси келмайди? Аввал бир қоқилган қайси бир одам елкасида ёлғончилик юкини олиб юргиси келади? Юзага чиқишимга ёрдам беринг. Итариб ташламанг... Топтаманг, ишонинг, Коршуноводан бошқа жойга борсам бундай расвогарчиликдан холи бўламан, мутлақо, жон деб ўтмишимни унутаман!

— Демак, сизни бошқа районга ўтказиш масаласини қўйишим керак экан-да?

— Утказинг, Коршуноводагини унутишга ёрдам беринг...

— Хулласи калом, сиз одамлардан ярамас ишларингизни яширишимни илтимос қиляпсиз.

Катя кесак бўлиб, сохта устун орқасида шу гапларни эшитиб турарди.

Кургановнинг кейинги айтган гапидан сўнг Павел Мансуров қаддини ростлади, кўзлари тундлашди, лабларини қаттиқ жуфтлади.

— Илтимосимни бошқа ёққа буриш сизнинг ихтиёрингизда, мен эса илтимос қиляпман— бунга ҳақим бор— яна ҳалол коммунист бўлишга имкон беринг.

— Ҳалол коммунист?.. Коммунист учун хатоликка йўл қўйиш жиноят эмас, уни бекитишга уринганинг ўзи ўн ҳисса жиноят! Сиз бир неча ой давомида хатоларингизни суваб, бекитиб келдингиз, энди менга бундай гапларни гапиришга журъат этиясиз: мenden ўтган хатоларни суваб, топ-тоза бўлишга ёрдам беринг, деяпсиз. Бунақаси бўлмайди, ўртоқ Мансуров!

— Хўш... бўлмайди... Менинг хатоларим... улар ҳақида саҳнада туриб ҳаммага эшиттириб айтишимни истайсизми?— деб Мансуров саҳнага бош иргарди.— Нима ҳам дердим, айтаман. Мана шундай бўлиб қолдим, дейман. Бироқ бунга ким айбдор? Имкониятимдан ортиқ зотли мол олаётганимда ким мени қўллаб-қувватлади? Кимнинг маъқуллаши билан озуқа цехлари қурилишига зўр бердим? Мен қалтис йўлга тушдим, бироқ ким менга сўз билан, қоғоз билан хайрихоҳлик қилиб далда берди? Ҳаммасини айтишга мажбур бўламан, ўртоқ Курганов!

Урта бўйли Курганов керилган оёқларини полга мустаҳкамлаб босиб турар, қўлларини орқасига чалиштирган қолда Мансуровга хўмрайиб тикилар, фақат йўгон бўйнининг ёқасидан юқориройида томирлари туганак-туганак бўлиб ўйнаб кетганди.

— Жуда соз,— деди оҳиста у,— айтганингиз яхши. Мен ўз хатоларимни яширмақчи эмасман. Сизгина эмас, ўзим ҳам айтаман. Хавотирга тушмай қўя қолинг, ўзимни ҳам қаттиқ туриб муҳокама қилишларини талаб қиламан! Наҳотки, сиз, товламачилигингизга учраб ўз гуноҳларимни, шу билан бирга сизнинг ҳам гуноҳларингизни халқдан яширади деб ўйласангиз! Адашдингиз, ҳаммани ҳам ўзингизга ўхшатаверманг!.. Бундай гап сотиш бефойда, юринг, бизни кутишяпти!

Курганов парда томон қадам ташлади-ю, тўхтади ва Мансуровга ўгирилиб:

— Ҳозир сўзга чиқасиз. Ҳозиргина мен билан тузмоқчи бўлган битимингиз ҳақида ҳам эслатиб ўтишни унутманг,— деди.

Курганов парда орқасига ўтди.

Мансуровнинг кўтарилган елкалари бўшашди, дадиллиги йўқолди. У қимир этмай бир оз турди-да, сўнгра зўрға бир елкасини кўтариб, ёни билан парданинг у томониغا ўтди...

Йўтал, гала-ғовур тинди. Парданинг у томонида, район клубининг кенг залини жимлик босди. Президиум столида қоғозларнинг шитирлаши эшитилди...

Катя саҳнанинг қоронғи бурчагида, полда ўралиб ётган бўз, дераза панжаралари, миҳлари чиқиб кетган қандайдир ходалар орасида, фанер устуннинг оҳагига кўйлаги бўялган, шу чанги чиқиб ётган тартибсиз лаш-лушлар орасида йўқолиб, унсиз фиғон чекар эди.

18

Ҳар кеча Коршуново томлари узра булутлар очилиб, таги қум сой сувини қуёш нурлари ёритгани каби майин тилла ранг қилиб кўрсатар, гоҳ қорайиб бораётган бронза рангига солар, гоҳ булутлар қаҳр-ғазабидан яллиғланар, гоҳ паға-паға бўлиб буралиб-буралиб ҳамма ёқни қоплаб оларди.

Ҳар оқшом, ҳар бир кун ботар пайт ҳар хил, бир-бирига ўхшашлиги йўқ. Бироқ оқшом осмони остидаги иккита соя ҳеч ўзгармайди: иккита учли том, бири баландроқ, бошқаси ер бағирлаган, бирида эшитадиган туйнук бор, иккинчисида эса калтагина труба қаққайиб турибди, иккисининг ўртасида шумурт дарахти баргларининг оддийгина думалоқ сояси-ю, дарахт тепасида узун хомага чуғурчиқ уяси қоқилган.

Павел Мансуров ҳам шу кўйга тушиб қолганди — гоҳ ғазаб галаён кўтаради, гоҳ аламзада бўлиб эзилади, гоҳ умидсизлик ботқоғига ботади, бироқ нима бўлса ҳам ноилож, ожиз эди.

Ҳамма бирдай унга ташланган йиғилиш кунидан бир ҳафта ўтди. Йиғилишдан кейинги дастлабки

кунларда бюро аъзолигидан, ишдан озод этишган, пленум, бюро мажлисларида ҳам унга таъна тошларини ташлашди... Кейин Курганов жўнаб кетди. Мажлисда кўтарилган гаплар аста-секин тинчиди. Биринчи секретарь кабинетини вақтинча Зибина эгаллади. Ишнинг бунчалик кескин тус олишидан Павел Мансуровдан ҳам баттар чўчиган бу аёл иложи борича ўзини кам кўрсатиб, гап-сўзни кўпайтирмай бошқара бошлади. Сабаб бўлса-бўлмаса «Труженик» колхозига қўнғироқ қилар, Игнат Гмизиндан маслаҳат сўрар эди, Зибина, агар ҳеч ким қаршилик кўрсатмаганда, жон-жон деб ҳамма қоғозларга Игнатнинг қўлини қўйдиришга розилик билдирган бўлар эди.

Ҳаммадан унут бўлиб кетган Павел Мансуров эса уйда кутавериб кўзи тўрт бўлди, нимани кутаётганини ўзи ҳам билмасди. Кўчага деярли чиқмас эди. Аввалгидай дазмолланган кителда, чеҳрасида обрў сақлаб қишлоқ кўчасида кўриниб бўлмасди, чунки ҳамма орқасидан лабини буриб қулиши, шивиршивир гап қилиши мумкин.

Ҳар ёққа бориб-келиб юриш, ҳафталаб бетиним ҳаёт кечиришга ўрганиб қолганди, овқатланишга ҳам вақти бўлмаган кунлари бўларди, энди эса тўрт тарафи девор, ўз хоҳишинг билан ҳибсга тушиб ўтиришинг керак, бекорчиликдан ҳам хунук нарса йўқ... Бекорчиликнинг хунуклиги шундаки, бир-биридан қайғули фикрларга эрк беради.

Кундузи диванда ётиб асабийлашиб кетгунга қадар фақат бир нарса ҳақида хаёл сурарди.

Кечқурун деразанинг ён тарафига ўтириб олар (ҳаддан ортиқ синчков одамлар кўрмасин деб), кун ботишини, Коршуново ҳаётини зимдан кузатар эди. Кўчада болалар югуришар, чангитиб, ғизиллаб машиналар ўтар, эгилиб-букилмайдиган, кеккайган чол Зеленцов учраганлар билан шляпасини кўтариб саломлашиб мактабдан қайтар, аммо ҳеч ким дераза кесақиси олдидаги Мансуровни сезмас, ҳеч кимнинг у билан иши йўқ эди. Дераза ташқарисидагилар учун Павел Мансуров ўлган...

Павел бўлса ҳаёт кечирар, ўй сурар, қийналар, ўзининг қулашини минг марталаб ҳасрат-надомат билан эсга оларди.

Ҳамма ташланди! Ҳатто сариқ машак Сапка Комелев ҳам сўзга чиқди. Қизариб бўзариб, иккиланиб бўлса ҳам Гмизинчасига топтади... Жон бераётган шерни қўчқор ҳам сузади. Игнат-чи?.. Павелнинг Игнатга унчалик кек-адовати йўқ. Олишишди. Нима бўпти, зўроқ экан, ҳалол жангда Павелни енгиб чиқди. Бироқ Павел ҳаммадан кўра Кургановни кўрарга кўзи йўқ эди. Жуда ёмон кўрарди!

Курганов ойнадек тоза. У эмас, Мансуров районга ортиқча мол олди; у эмас, Мансуров раисларни сиқа бошлади. Курганов вақтида эмас, Мансуров вақтида Федосий Мургин ўзини ўзи ўлдирди. Курганов эмас, Мансуров озуқа цехлари қурилишида ортиқча маълумот бериб юборди. Фақат Павел Мансуров айбдор, фақат у...

Павел, Кургановни айбламоқчи бўлди-ю, қаёқда дейсиз...

Курганов одамлар олдида ўз камчиликларини яшириб ўтирмади: «Ортиқ ишониб қўйибман! Назардан нари қўйиб юборибман. Вақтида тегишли эътибор бермадим...» Шуниси қизиқки, у ўзини қанчалик кўп гуноҳ, хатолар, камчиликларда айбламасин, шунчалик жинойтлар Кургановнинг бўйнига эмас, Павел Мансуровнинг бўйнига тушар эди...

Павел Кургановни қанчалик ёмон кўради-я! Павел шарманда бўлди, хўрланди, келажаги бузилди, дард-алами, фожиасини ҳеч ким билан баҳам кўролмади, фақат бир ўзигина азобини тортади. Бироқ у йиқилаётиб Кургановнинг этагидан ушлаб қололганида жуда ҳам қувонган бўларди. Ҳозир Мансуров ўлдирилган, бироқ интиқом унга ҳаёт бағишлаб, ўзига ҳурмат орттирган, одамларнинг юзига тик қарай оладиган бўлар эди.

Нима кераги бор беҳуда орзуни! Павел Мансуров пастда, Курганов эса юқорида, аввалгидай топ-тоза, аввалгидай шубҳалардан холи. Марказий Комитетга хат ёзсинми?.. У ерда, албатта, хат кимдан экан?— деб суриштириб қолишади. Эҳ-а, Мансуровданми, халқ ишидан олиб ташланган райком секретариданми. Ура кавляпти! Тухмат қилипти— дейишади. Кургановга кўтарган ҳар бир муштинг, шундоғ ҳам кўп жафо чеккан ўз бошингга келиб тегади, ўртоқ Мансуров. Ожизман. Тўрт девор орасида

Ўтира тур, дераза орқасида одамлардан яшириниб, яна сўроқ қилгунларича, озгина бўлса ҳам муруват қилиш учун эса олгунларича кут. Ортиғини кутишнинг ҳожати йўқ...

Бугун шафақ жуда секин ва зериктирарли даражда қуруқ, сарғайиб ловилларди. Кўм-кўк, мулойим мусаффо осмону фалакда фақат тўқ лойқа рангдаги бир парча булут ором олар эди. Деразадан йўл четида ўйнаётган болалар кўринди. Болалар йўғон ўтин устига қўйилган тахтанинг бир учига бир сиқим пайраҳани қўйиб, иккинчи учини тепишар, пайраҳалар эса ҳар тарафга учиб кетарди. Бир бола эмаклаб сочилган пайраҳаларни ахтарарди. Қолганлар эса ҳар тарафга— бири қўшни эшигининг орқасига, бири уй бурчагига, бири девор орқасига ётиб бекинар эди. Ҳаммаси бир жойга тўпланишганда шовқин-сурон кўтаришар, бекинишганда эса орага жимлик чўкарди...

Павел Мансуров ўйинга қизиқмай, бепарво кузатар, миясини боши-кети йўқ ташвишли хаёллар чулғаб олганди.

Энди қандай ҳаёт кечиради? Нима қилади? Ҳеч қандай ҳунари йўқ, ҳеч кимга керак эмас. Боши берк кўчага кириб қолди.

Анна кузга қолган ўқувчилар билан машғулот ўтказиб бўлиб, мактабдан қайтди. Аста қадам ташлаб стол олдига ўтди, китобларни стол устига қўйдиди, ётоқхонага кириб ғойиб бўлди. У ердан кийимнинг питирлаши эшитилди. Бир оздан кейин чит қўйлак кийиб, яна ўша алфозда секин юриб ошхонага кириб кетди. Примус шангиллади, қовурилган пиёз ҳиди димоққа урилди.

Павел Аннага ҳасрат қилмади, у билан очиқ-ойдин гаплашмади, улар ҳалигача бир-бирлари билан гаплашмасдилар. Шундай бўлса ҳам Павелнинг ишдан тушиши уларни бир-бирларига яқинлаштирди. Павел ҳеч қаёққа чиқолмай уйда ўтирар, Анна бўлса унинг ёнида эди. Шунга ҳам Павел ундан миннатдор эди. Анна унга ҳамдардлик билдирмас, доим ўз иши билан шуғулланар: китоб ўқир, ниманидир тикар, уй ишлари билан банд эди.

Бироқ аввалгига қараганда Павелга нисбатан эътибори сезиларли даражада ошган, ҳатто унда

Павелга нисбатан иззат-ҳурмат пайдо бўлган эди. Бу ҳурмат кўпроқ Павелнинг ғам-ҳасратига нисбатан эди, Аннанинг бу қайғуни сезмай, унга ҳамдард бўлмай иложи йўқ эди.

Мана, ҳозир ҳам Павел ўрнидан қимир этмади, аввалгидай болаларнинг ўйинига паришонхотир қараб турар, фақат фикри бир оз ўзгарганди. Бироқ ўзгаргани билан тинчимади...

У Аннага керак... Анна унга ҳомийлик, ғамхўрлик қилади. Ким билади, балки унинг эътиборига, ҳаттоки, малакали ўқитувчининг ойлигига муҳтож бўлиб ҳам қолар. Дадил ҳавас қилиб, инсон тақдирига янги қонун-қоида киритишдек буюк орзу эгаси, яқиндагина ич-ичидан нафратланадиган хотинининг ҳузурида кўникиб ўтирибди.

Павел, болаларнинг ичида энг шўҳ ва сершовқини, ранги ўчиб кетган майкасидан суяклари туртиб чиқиб, қорайган елкаларида ҳалолаб осилиб турган, кўзларигача тушиб кетган қандайдир шапка кийган болага анчадан бери разм солиб ўтирганди.

— Сен мени топдингми? Топдингми?.. Тумшуғинга бир тушираман!— дея шовқинлаши ёпиқ дераза орқали яққол эшитиларди.

Негадир боланинг бурнигача тушиб кетган, уни кеккайишига сабабчи бўлаётган бемаъни шапкаси Павелнинг диққатини жалб этарди. Оқшом ғира-ширасида узоқдан шапкани яхши кўриб бўлмасди, бироқ, Павелнинг назарида шапка чармдан эди. Қандай қилиб...

— Васька! Васька!— аёлнинг овози эшитилди.— Бутун қишлоқни ахтариб чиқдим-а, ҳу, ярамас! Югур, ўтлоқдан эчкини ҳайдаб кел! Кечаси соғаманми уни!

Бола шанғиллашдан тўхтади, бурнини қоқди, жиддий қиёфада қўлини иштонига артди-да, итоаткорона онасининг орқасидан кетди. Бола дераза олдидан ўтиб кетаётганида, Павелнинг бадани жимирлаб кетди: «Жин урсин! Нима қилиб шайтон васвасасига тушдим!» Боланинг бошида Мургин чарм шапкасининг аянчли қолдиги эди. Айвончаси узилиб кетган бўлса ҳам, бужмайиб, эскириб кетган устки қисми шундай таниш, эсида эдики, бу ерда адашиш мумкин эмас.

— Ифлос латтани бошингга илиб олибсан, чувринди. Ташла, ҳозироқ! Ташла, деяпман сенга!

Тақдир ҳазили эмас, агар бола Павел итқитиб юборган шапкани топиб олган бўлса, таниб қолишадди, ҳар хил гап-сўзлар бўлади, деб қўрқаётгани йўқ, уни мутлақо бошқа нарса ташвишга солаётганди. Виждони қийнай бошлаганди. Шу виждон азоби унинг хўрланиш ҳиссини ҳам, дилига озор бераётган ранжу азобларини, ҳатто Кургановга бўлган нафратини ҳам босиб юборди.

Усталик қилди, ишнинг расвосини чиқарди, ҳатто ўзига ўзи ҳам сохталик қилди, кўпчилик фойдаси учун қаттиқ талабчанлик қилаётган бўлди... Тентаклик! Хўрликка чидаши, келажаги бузилганига кўникиши мумкин, аммо муғамбирлик қилгани, усталик қилиб келганини, ҳаммани, ҳатто ўзини ҳам алдаганини унутолмайди. Бекордан-бекорга алдади, ҳеч нарсага эга бўлмаса ҳам, бунинг учун ҳеч нарса олмаса ҳам алдади! Умрбод ўзингдан ўзинг норози бўлиб юрасан. Умрбод. Лаънат бундай ҳаётга! Мургинга ўхшаб... яхши бўлмасмикин. Девордан милтиқни олиб ичига йирик питра солинган патрон қўйиб, келажак авлод учун буюк ишлар эсдалигини эмас, фожиавий ўлим воқеаси-ю, чарм шапкага ўхшаш эсдалик қолдирса...

Эшик орқасида, ошхонада кимнингдир нотаниш йўгон овози эшитилди. Анна уйга кириб, айбдорлардай, одатдан ташқари мулойимлик билан:

— Папа, келишибди... Телефонни олишлари керак экан,— деди. Павел билан бундай муомала қилмаганига анча бўлганди.

Ўтмиш ташвишлари, бетиним вақт, ҳукмронлик, ўтмишни эслатадиган ҳамма нарса ичида биргина деворда осиглиқ эски модадаги, ручкаси айланадиган телефон қолган эди. Нима ҳам қилади энди, у район раҳбари эмас, телефон қиладиган жойи ҳам, одами ҳам йўқ. Павел: «Олиб кетишаверсин» дегандек бошини ноаниқ силкиди.

Думалоқ юзли, ҳали соқоли чиқмаган, сумкасини елкасига ташлаб олган, бошига алоқачилар шапкасини кийиб олган бола кириб келди. У, албатта, районнинг собиқ биринчи секретари учун унинг келиши ноқулайлигини тушунганидан уялар, шу сабабли қовғини солиб олганди.

— Аппаратингиз бузилган эмасми?— деб сўради, гўёки мени техникадан бошқа ҳеч нарса қизиқтирмайди демоқчидай.

Павел жавоб беришга улгурмади: шунча кундан бери жим турган телефон ўзининг ўрганган жойидан қўзгатмоқчи бўлганлари учун норозилик билдирмоқчидай бирдан жиринглаб қолди.

— Эшитамиз,— жиддий жавоб берди алоқачи ва шу заҳотиёқ трубкани Павелга узатди.— Сизни сўрашяпти.

Зибинанинг шошилинич, ташвишли овози эшитилди:

— Павел Сергеевич, Курганов имзоси билан телеграмма келди. Сизни обкомга чақиришяпти. Тезда...

— Хўп,— деб Павел трубкани илди-да, алоқачига «олавер» дегандай ишора қилди.

Обкомга бўлса, обкомга-да. Энди қўрқадиган жойи қолмади. У йигитнинг гулқоғозда телефоннинг ҳали сарғаймаган янги изини қолдириб девордан олишини, шнурини трубкага ўрашини маъносиз бепарволик билан кузатиб турди. Павелга йигит ҳаддан ташқари секин ишлаётгандек туюлди.

Алоқачи кетгандан кейин Павел қўнғизнинг мўйловига ўхшаб осилиб қолган иккита сим турган жойга қарамасликка ҳаракат қилди.

19

Тўрт девор орасидаги қамоқ тугади. Коршуноводан Великая станциясигача юк машинасининг колхозчилар ва ўрмон саноати хўжалиги ишчилари билан лиқ тўла кузовида силкиниб борди. Ҳаво булутли, сувли ўтлоқлардан нам шамол эсади, гоҳ-гоҳ майдалаб ёмғир ёғади, об-ҳаво ҳақида, унаётган картошка, дон ҳақида одатдаги суҳбатга қулоқ солиб кетди...

Павел Мансуров ўзини дарров қайта дунёга келгандек ҳис қилди. Кечаги фикрлари унчалик мудҳиш, вазият унчалик нажотсиз эмасдек, умидсизликка тушиши ноўрин, ўзини ўзи ўлдириш ҳақидаги қарори эса аҳмоқона ва жирканч кўринди.

Поезд кетмасдан станцияда унинг юргиси, ҳаракат қилгиси келиб қолди. Кучаяётган ёмғир ёқимли

туюлди. Павел тахта перронда у ёқдан-бу ёққа юрар, ивиб кетса ҳам ҳузур қилар эди. У ўзининг ёшлигини, соғлом эканлигини қайтадан кашф этган-дек, юришлари шахдам, томир-томирларида гайрат-шижоати жўш уради.

Вагонда у нотаниш кишилар билан кетиши керак эди. Улардан биронтаси ҳам унинг ўтмишини билмасди. Оддий одамлардек бемалол ҳамма билан суҳбат қила олиши Павелда аввал сезмаган янги ҳузур бахш этарди.

У шаҳар вокзалида такси олди, кўча бўйлаб кетар экан, такси ойнасидан эркин томоша қилиб кетди. Бироқ машина уни обком биноси томон олиб борар экан, Курганов билан бўладиган учрашув яқинлашгани сари Павелни ваҳима босарди. Ҳали ҳеч нарсадан умидини узгиси келмасди.

Павел кечаёқ Кургановнинг кабинетига бошини юқори кўтариб киришига, у билан эркин суҳбат қилиб қўпол муомаласига қўпол муомала билан жавоб беришига қаттиқ ишонганди. Нимасини йўқотарди, демак, қўрқиннинг ҳам ҳожати йўқ. Охирги кунларда уни эзаётган нафрат-адоватини сездириш бирдан-бир овунчи эди.

Бироқ эшикни очиб мактаб спорт залига ўхшаш улкан, шифтга тегай деётган деразали, мажлис ўтказадиган, қизил алвон ёпилган узун стол, подшо пояндозига ўхшаш узун, тантанавор гилам пояндозли таниш кабинетга кириб, хонанинг тўрида ўтирган, кабинет, стол ва баланд деразаларга нисбатан жуда кичкина одамни кўриши билан Павелнинг вужудини иккиланиш, журъатсизлик эгаллаб олди. Ҳали ҳеч нарса йўқолмаганига ишонгиси келар, кабинетнинг у тўрида ўтирган ўрта бўйли одам жуда эътиборли бўлиб, кўп нарса унга боғлиқдай туюлди. Журъатсизлик нафрат туйғусини сиқиб чиқарди.

Мансуров бошини бир оз кўтариб, елкаларини керган ҳолда, этигининг пошнаси билан жарангдор паркетни шахдам босиб Кургановнинг олдига келди-да, одоб сақлаб саломлашди.

— Утиринг,— деб бош ирғади Курганов. У янги қиринган бўлиб, бўйнидан қўйлагининг кўзни қамаштирарли даражада оппоқ ёқаси кўриниб турар, жигар ранг қовоқлари эса кўзларини яшириб турарди.

Курганов гавдасига нисбатан кичик қўллари билан қоғоз varaқларди.

— Ўртоқ Мансуров, — ҳеч қандай маъно — на нафрат, на мурувватни англаб бўлмайдиган нигоҳини кўтариб деди Курганов, — ўйлайманки, ўз қилмишингизга яраша олган собоғингизни етарли даражада тушунгандирсиз...

Павел ўзида пайдо бўлган севинч аломатини Курганов сезмасин, деб кўзларини яширди: яна сабоқ ҳақида гапиришяпти, демак, яна келажакни кўзда тутишяпти...

— Ёки, ҳанузгача ўзингизни ранжитилган деб ҳисоблаб, ҳанузгача айбни обком бўйнига ағдариш ниятидамисиз?

— Мен айбдорман. Мутлақо айбдорман. Таъзимни едим. Менга оғир... Бошқа ҳеч нарса деёлмайман, Алексей Владимирович, — секин жавоб берди Павел.

Курганов кўзларини яширди, шу сабабли Павелнинг жавоби ёқдимиди ёки обком секретари бу гапга ишонмадими ва ё хайрихоҳми, билиб бўлмасди.

— Биз одатдаги жазо билан, ҳайфсан ёзиб, қаттиқ партиявий чора кўриш билан чекланиб, сиздан юз ўгиришимиз мумкин эди. Қандай яшасангиз шундай яшардингиз. Сизни партия ишидан қўйи администрация ишларига қўйиб қўярдик. Бироқ... — Курганов овозини баландлатди, сўнгра Мансуровнинг сабр-тоқатини синагандек тўхтаб турди.

Мансуров лабларини қаттиқ қисиб олиб, «бирок» дан кейин нима келаркин, деб кутиб турди. Аммо қалбидаги оғир тош йўқолди: қуйи ишларга қўйишмоқчи эмас, демак, «бирок» ниманидир англатади...

— Бироқ жазо бериш, юз ўгириш жуда осон. Биз осон йўлни танламоқчи эмасмиз... Раҳбарнинг энг муқаддас бурчи, бу кадрларга ғамхўрлик қилишдир. Хатоликларга йўл қўйдингиз, қилар ишни қилиб қўйиб, ўзингиз қутулиб, ҳамма айбни обкомга ағдармоқчи эдингиз. Курганов жазосини тортаверсин дегансиз-да... Гап мана бундай, ўртоқ Мансуров, область партия комитети шу билан сиздан юз ўгирмоқчи эмас, тарбия қилишга қарор қилди. Биз сизни Олий партия мактабига ўқишга юборяпмиз. Аммо эсингизда бўлсинки, ҳеч ким сизни ҳақиқий прин-

ципиал раҳбар қилиб етиштиролмади, агар ўзингиз...

Павел Мансуров бошини итоаткорона эгиб тинглар эди. Партия мактаби... Ўзи бундан яхши йўлни ўйлаб тополмас ҳам эди. Энди бу областга қайтиб келиши гумон, коршуноволиклар билан абадий хайрлашиши аниқ. Яхшиси қолишсин, ҳеч ачинмайди... Ҳаммаси яхши кўчяпти, бундан ортиғини кутиб бўлмайди.

Бироқ хайрлашув вақтида Курганов Павелнинг узатилган қўлини сезмади, совуққина бош ирғаи, тескари ўғирилди.

Павел паркет устида шахдам қадам ташлаб борар экан, қалбида енгил нафрат ҳисси билан кетарди: «Обрў сақлаяпти. Принципиал эканлигини кўрсатяпти: шахсий муносабат объектив бўлишга халақит бермайди, деб исботламоқчи... Индамай кетмайди деб қўрқингми, азизим, сени ҳам ўзим билан бирга юзага олиб чиқардим».

У қабулхонада тўсатдан Кургановнинг қабул қилишини кутиб ўтирган Игнат Гмизин билан юзмаюз келиб қолди. Павел бир минут бурун Курганов ўзига бош ирғагани каби Игнатга совуққина, ички нафрат билан бош ирғади. Игнат ҳам унга жавобан қирилган бошини зўрға қимирлатиб қўйди.

«Игнат нима қилиб юрибди бу ерда? Менинг ўрнимга қўйишмаяптимики? Бундай бўлса, жуда яхши совға бўлади. Йўл-йўриқ, қаршилиқ кўрсатиш ўрнига ўзи ҳам бир курашиб кўрсин... Курганов-чи, тан бериб қолибди-ку. Кутилмаган ҳол!..»

Ҳаяжонланган, эришган ютуғидан ҳушини йўқотган ҳолда Павел обком коридорлари бўйлаб ўқиш йўлланмасини расмийлаштириб юрар экан, ўзича ҳадеб: «Тан берибди, тан берибди...» сўзларини қайтарар эди.

Павел кечқурун меҳмонхона номеридаги ўрнида хотиржам ётиб, вазиятни шошилмай, соғлом ақл билан тарозига солар экан, бекор юрганида ҳам, бетиним жонсарақ бўлиб изланишда юрган пайтларида ҳам хаёлига келмаган нарсани кашф этди.

Йўқ, Павел ноҳақ эди — Курганов унга ҳеч тан бергани йўқ. Курганов четга чиқарилган райком секретаридан ҳадиксирашнинг ҳеч ҳожати йўқлигини яхши биларди. Павел Мансуровнинг ҳар бир ҳамласи-

ни ўзига қайтариш осонлигига ақли етарди. Қандайдир аламзада Мансуровнинг қаҳридан ҳам даҳшатлироқ нарсалар борлигини биларди.

Павел Мансуров, албатта, кўз остига олинганларнинг охирида эмасди. Анкета, берилган баҳолар, характеристика, хуллас, кадрлар бўлими учун керак бўлган ҳамма қоғозларда райком секретари Мансуров ҳақида беками-кўст айтилган.

Бу қоғозларда биронта ҳам ҳарф йўқки, уни ёмонласин, партия раҳбари Мансуров фаолиятига соя туширадиган биронта вергуль ҳам йўқ. Аксинча, ҳамма қоғозлар— армия сиёсий бўлими, Павел Мансуров бўлим бошлиғи бўлиб ишлаб юрганида Комелев берган характеристикаларда, ниҳоят, Коршуново секретарлигига обком берган тавсияномада ҳам, ҳамма-ҳаммасида бир овоздан ташаббускор, серғайрат, сермулоҳаза, сиёсий пишиқ... дейилган. Агарда Марказий Комитетдан комиссия келиб текшира бошласа-ю, ана шу характеристикаларга дуч келиб қолса, Мансуровнинг ҳеч огоҳлантирмай, бирон марта олдиндан ҳайфсан эълон қилмасдан ишдан бўшатилаганини билиб, албатта суриштиришади: «Кадрларга қандай муносабатда бўляпсиз? Нега тарбияламадингиз? Нега асраб-авайламайсиз? Адашдимми, урдасидан чиқолмадимми? Олдин қаерда эдингиз, нега ўз вақтида ёрдам бермадингиз?..»

Курганов ҳамма ишларга аралашган, кўрсатадиган одами ҳам, гувоҳи ҳам йўқ, ўзи қизариб, ўзи чап бериши, таъналарга чидаши керак бўларди. Энг тўғри ва тинч йўли, гап-сўзсиз, қоғозларга қарши чиқмай, Мансуровдан қутулиш йўли— уни ўқишга юбориш.

Павел Сергеевич, сен ҳали хомсан, тажрибанг йўқ. Қийналиб, деворга бошингни уришга, умидсизликка тушиб, ўз-ўзини ўлдириш хаёлига боришга арзимаёди-я. Улуғ халоскор куч— имзолар чекилган, канцелярия папкасига тикиб қўйилган қоғоз борлигини унутяпсан. Бу нарса Кургановдан ҳам, ҳатто ўзингдан ҳам кучлироқ.

Курганов на фақатки сенинг йўлингни тўсади, у келажакда сенга ортиқча тўсқинлик қилмасликлари чорасини ҳам кўради. Партия мактабига ёмон характеристика билан юбормайди-ку, албатта, яхши

сўзлар ёзади, чин қалбидан бўлмаса ҳам яхши сўзларни ёзади...

Павел Мансуров шу йўсинда хаёл сурар экан, унчалик қувонч ҳам, виждон азобини ҳам ҳис этмасди. У галаба қилмаганидан кейин нега ҳам қувонади, йўли шундай, расм бўлгани шу, унинг қутулиши қонуний бўлганидан кейин нега энди жаҳли чиқсин.

20

Саша Игнат Егорович билан шаҳарга борди, институтга кирди, ҳар хил хўжалик ташкилотларига кириб, водопровод трубалари, насослар, электр жиҳозлари топиш мумкинмикан деб суриштирди. Игнат бу кунлар обкомдан бери келмади.

Саша кечаси, поездга ўтирмасдан аввал обком Игнат Егоровични биринчи секретарликка тавсия қилаётганидан хабар топди. Бюро аъзоси, ҳурмат-эътибори бор, институтда ўқийди— ҳар тарафлама тўғри келади.

Катта янгилик, «Труженик» колхози учун алоҳида янгилик, шу билан бирга унча ҳам қувончли эмас. Шундай раисдан ажралиш ҳазилакам гап эмас.

Саша Великая станциясигача, туни билан ҳамма нарсани муҳокама қилиб, батафсил суҳбатлашишга вақт етмайди, деб ўйлаганди. Аммо Игнат Егорович индамас, ташвишли, ҳатто ғамгин кўринарди. У юқоридаги полкага чиқиб олиб, унинг ҳар бир қадамини кузатаётган Сашага қисқа қилиб: «Ухла, укажон, ухла. Тун шўрвасидан, тонгнинг чойи афзал», деди. Хўрсиниб-хўрсиниб, инқиллаб орқасини ўгирди-да, жим бўлиб қолди— ё ухлаб қолди, ёки гилдиракларнинг тақ-туқи остида хаёлга чўмди.

Улар Коршуновога кетаётганларида, кунжара ортилган уч тоннали юк машинасининг устида гаплашиб кетишди.

Неча кундан бери тинмай ёмғир ёғарди (йиғимтерим палласида жуда бемаврид ёғяпти). Тангадек ёруғи йўқ, наст булутли осмон остида ҳўл, янги ўсиб чиққан кўкимтир ўтлоқлар, бошоқлари эгила бошлаган бугдой далалари, намгарчиликдан ерларчин бўлиб ётган буталар бирин-кетин сузиб ўта бошлади.

Атроф жуда маъюс кўринар, ёмгирдан чарчагандек эди.

Саша билан Игнат кунжара устида биргина плашга бурканиб ётиб олишганди.

— Мансуровни обком ўқишга жўнатяпти,— деди Игнат.

— Қулоғимга чалинди. Нега бундай бўляпти?

— Шу... Эски этикни тозалаб, йилтиратиб, йўлингда давом этавер, дейишади. У бўлса мактаб хужжатлари билан дадилроқ қадам босади. Иш шундай осон кўчаётганида орқасига ўгирилиб ўтирармиди у. Райком стулида ўтириб чиқди, партия мактабидан сўнг кўтарилади, деявер.

— Нега бундай, нега энди? Курганов бизда эканлигида, Мансуровга қарши сўзга чиққан эди-ку...

Игнат Егорович жавоб бермади. У энгагини қўлига қўйиб ётар, шапкасини кўзигача бостириб кийиб олиб, айвони остидан узоққа, хира кўкимтир ўрмонга тикилиб борарди.

— Курганов одамларга душман эмас-ку,— деди Саша яна.

— Йўқ, одамларга душман эмас, ўзига эса, айниқса...

Машина ўнқир-чўнқирликда силкиниб кетди. Оғир Гмизин брезент билан ёпилган қаттиқ кунжара тахтасига ёпишиб қолгандек қимир этмай ётарди. Саша бўлса бортни қаттиқ ушлаб олиб, оғриқдан афтини буриштирарди.

— Демак, колхоздан кетар экансиз-да?— дея гап бошлади Саша машина тўғри йўлга чиқиб, текис юра бошлаганда, шамол эса аввалгидек ўжарлик қилиб брезентни юлиб-юлқирди.

— Кетгим келмаяпти. Жуда ҳам. Одамни диққат қиладиган иш. Қиш кеп қолди, молхоналар ҳам тузатилмаган. Озуқа цехлари бебаҳо вақтни олди-да! Ем-хашак унчалик кўп эмас, мол эса кўпайди, яна тагин зотли. Ишни қилган Мансуров, жазосини мен тортаман. Унинг тирноғи ҳам оғримайди, шаҳарда яшайди, диалектик ривожланиш ҳақида лекция эшитади, Курганов эса аҳволни яхшилаш учун майда-чуйда ишга ҳам аҳамият беради. Бировнинг юкини кўтариб юрганингни унга эслатиб кўр-чи, дарров рад қилади, зўрмисан — кўрсат...

— Егорич, сиз рад этинг. Колхозда яшаймиз, хўжаликни кенгайтирамиз.

— Колхозда яшаш?.. Секретарликка эса Зибинани қўйишади, ёки Коршуновога ҳам-ташвишидан беҳабар бегонани жўнатишади. Йўқ, Саша, бу яна ўз жонини сақлаш бўлади. Иш эмас.

Машина йўл устидаги қандайдир қишлоқчага кириб келди: томлар, оқ парда тутилган деразалар, чодирсимон эшиклар кўринди, йўл ўртасидаги товуқлар ҳар томонга қочишди, ҳовлилардан итлар вакиллаб югургилашди. Игнат ўрнида аввалгидай ўрнашолмай, у ёқ-бу ёққа қимирлай бошлади. Қишлоқ ортада қолди, икки тарафдан тош йўлга бўй эгган буғдой далалари сузиб ўта бошлади...

— Бизда энди ким раис бўлади? — сўради Саша.

— Мана шу масала ҳаммадан кўп ташвишга соляпти. Бекитиб нима қиламан, сени етиштираман деб орзу қилгандим. Вақти келиб мункайиб қолган, пенсиядаги қорни тўқ Игнат чол бекорга болани ўргатмаган эканман, ишни мендан ҳам ошириб бажаряпти деб кўнглим тўқ бўлиб супачада ўтирарман, деб ўйлагандим. Бўлмади... Улгурмадим...

Игнат бир минут ўйланиб қолди, кейин бирдан жонланиб Сашага ўғирилди:

— Зязина деган раиса аёл ҳақида эшитганмисан, Вологда областидан?..

— Эшитган бўлсам ҳам, эсимда йўқ.

Бу аёлни ўн тўққиз ёшга тўлар-тўлмас раис қилиб сайлашган. Унгача колхоз зўрға оёғида турарди, ўзи бўлса институт эшигини ҳам кўрмаган, колхозни кўтарди, ўзи ҳам халқ орасида танилди, депутат бўлди, орден олди, унинг олдида район раҳбарлари чўчиб туришади... Майли, омон бўлсак — кўрармиз. Одамлар ҳали нима дейди. Улгурмадим...

Игнат Янги Раменьёга кираверишда тушиб қолди. Саша Коршуновога, онасининг олдига кетди.

Қадрдон қишлоғини кўрмаганига йиллар эмас, бир неча кун бўлди. Сашанинг ўзи ҳам ҳали ёш бўлгани учун уйни ташлаб кетишга ўрганмаганди, ҳар бир қайтиши унинг учун янгилик эди. Балки, келажакда, олдинда йўл, охирида Коршуновонинг биринчи уйлари кўриниши билан қалбида ана шундай шодлик,

ҳаяжонланганидан юрак эзилишини сезмаслиги мумкин. Балки қишлоғини маъюс кўздан кечирар... Ҳаммаси бўлиши мумкин, бироқ ҳозир ундай вақт бўлгани йўқ.

Қишлоққа кираверишда, тик тепаликда, улуғвор посбон сингари кекса қарағай турибди.

Шофёр машинани завқ билан ҳайдаб бораркан, кузовдаги Сашани кўтариб ташлар эди. Яқинлашган сари қарағайнинг атрофи, тарвақайлаб кетган шохлари яққол кўрина бошлади.

Коршуново тарафдан, рўпарадан машина кўринди. Иккала машинанинг тезлиги пасайди, тенглашиб, кабиналар бир-бирига рўпара бўлганида тўхташди.

Шоферларнинг ўзларига яраша дўстликлари, танишлари, айтишга ошиқадиган янгиликлари бор. Бир кабинадан иккинчи кабинага папирос пачкаси бориб-келди, нам ҳавода тамаки тутуни тарқади.

Ёндаги машина кузови одамлар билан лиқ тўла. Саша, тарашадай қотиб ётган кунжарага урилган ерларини пайпаслаб, қадини ростлар экан, Катяни кўриб қолди. Катя катта чамадон ёнида, қўлида авайлаб тугунча кўтариб ўтирар, бошида иссиқ рўмол, эғнидаги Сашага таниш пальтосининг сафарга кетаётган одамлардагидек ҳамма тугмачалари қадалган эди. Охирги марта учрашганларига қараганда бир оз ўзгарган — юзи одатдан ташқари совуқ ва бегона эди.

Улар ёнма-ён туришарди. Индамаслик, тескари қараш ноқулай.

— Қаерга кетяпсан? — деб сўради Саша.

— Кетяпман. Бутунлай.

— Қаёққа?

— Узоққа.

— Тўғрироғи?

— Қозоғистонга.

— Нега энди?

— Райком комсомол йўлланмаси билан.

Қаншарида ўша-ўша билинар-билимас қош туклари, кўзлари эса жиддий тус олган, совуқ лабларида илгариги майинлик йўқ, оғзининг бичимида хотинларникига ўхшаш аччиқ алам ифодаси пайдо бўлганди. Саша бусиз ҳам кейинги пайтларда Катянинг қийналганини сизди. Қочяпти. Балки пастга тушиб,

одамлардан четда, бафуржа гаплашиб олиш керак-дир...

Бироқ Катя ўтирган машина шофери кабина ичига шўнғиди, машина мотори ишлаб кетди. Катя тугунча остидаги пальтосининг этагини аҳтиёткорлик билан тортиб қўйиб, силкенишга шай бўлиб ўтирди. Сашага бош ирғади. Саша ана шу охириги дақиқада унинг нигоҳи паришон ва ҳасрат-надомат-ла титраб, лаблари очилиб кетганини сезиб қолди, Катя ҳам шоферлар дарров хайрлашмасликларини истарди.

Машиналар шошилиб ўз йўлига кетди. Саша Катяга кечикиб қўл силтади.

Қаердадир, Қозоғистонда у ўз бахтини ахтаради, ҳаётини тартибга солади. Ана шу бахтида, унинг ҳаётида Коршуново қишлоғи Қозоғистондан қанча узоқ бўлса, Саша ҳам шунчалик узоқ бўлади. Бир ойга, бир йилга, ҳатто бир неча йилга ҳам эмас, умрбод ажралишди.

Кейинги пайтларда Катяни камдан-кам эсга олдиган Сашанинг томоғига бирдан тош келиб тиқилди, юраги ачишди. Ҳозироқ тушиб, орқасидан югуриш керак. Бақриб-чақриши, жон-жаҳди билан чақриши керак!

Бироқ Катянинг машинаси муюлишда кўздан ғойиб бўлди. Булутли осмонга суякдор шохларини қадаган қарағай риз этиб ўтиб кетди. У улугворлигича ҳаётини давом эттирар, энг учидаги ҳўл игнабарглари сал-пал силкитар эди, холос...

1955 йил

МУНДАРИЖА

Биринчи қисм	3
Иккинчи қисм	80
Учинчи қисм	174

На узбекском языке
Библиотека дружбы
Проза народов СССР

Тендряков Владимир Федорович

ТУГОН УЗЕЛ

Повесть

Перевод с издания Гослитиздата, Москва, 1963

Редактор Д. Саидолимова
Серия рассоми И. Кириакиди
Рассом Э. Кигай
Расмлар редактори А. Кива
Техн. редактор Э. Саидов
Корректор Д. Зоҳидова

ИБ № 1849

Босмахонага берилди 22. 9. 81. Босишга рухсат этилди 6. 1. 82. Формат 84×108¹/₃₂. Босмахонага қоғози № 3. Мактаб гарнитураси. Юқори босма. Шартли босма л. 13,86+0,49 вкл. Напр. л. 13,75+0,4 вкл. Тиражи 30 000. Заказ № 1434. Баҳоси 1 с. 20 т.

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 700129, Тошкент Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон ССР Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Дирекцияси қўшма маъмурияти Ташкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бироли. Тошкент, Навоий кўчаси, 30.